

ISSN 1303-9075

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

OCAK 2008

Cilt : VI

Sayı : 1

ELAZIĞ
2009

Sahibi

Prof. Dr. A. Feyzi BİNGÖL
Fırat Üniversitesi Rektörü

Editörler

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü
Prof. Dr. Enver ÇAKAR
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü
Prof. Dr. M. Beşir AŞAN
Tarih Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Saadettin TONBUL
Coğrafya Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Sabahattin KÜÇÜK
Dil ve Edebiyat Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Cemalettin ÇOPUROĞLU
Sosyoloji Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR
Tercüme Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Esma ŞİMŞEK
Halk Kültürü Şubesi Müdürü

Bu Sayının Hakem Heyeti

Prof. Dr. E. Semih YALÇIN (Gazi Ün.)
Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK (S.Demirel Ün.)
Prof. Dr. Salim CÖHÇE (İnönü Ün.)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Ün.)
Prof. Dr. M. Beşir AŞAN (Fırat Ün.)
Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR (Fırat Ün.)
Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Ün.)
Doç. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Ün.)
Doç. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Ün.)
Doç. Dr. Ömer Osman UMAR (Fırat Ün.)

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
MERKEZİ**

**ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

Ocak 2008

Cilt: VI

Sayı: 1

ISSN: 1303-9075

**Elazığ
2009**

Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi VI/1

ISSN: 1303-9075

Basım Yeri: Elazığ

Basım Tarihi: 2009

Dizgi: Prof. Dr. Enver ÇAKAR

Baskı: Fırat Üniversitesi Basımevi

Baskı Adedi: 500

• *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* yılda iki defa yayınlanır. Orta Doğu'nun tarih, coğrafya, sosyoloji, dil ve edebiyat ve halk kültürü ile ilgili çalışmalara yer verir.

• Her hakkı mahfuzdur. Fırat Üniversitesi'nin izni olmadan tamamen veya kısmen çoğaltılamaz.

• Yayınlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlarına aittir. Merkezimizin görüşünü yansıtmaz. Bundan dolayı merkezimiz mesuliyet kabul etmez.

İsteme adresi: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürlüğü Elazığ/ Türkiye

Tlf: 0.424.2370000/3836-3839

Fax: 0.424.2330062

email: mozturk@firat.edu.tr

ecakar@firat.edu.tr

İÇİNDEKİLER

Mustafa ÖZTÜRK

A New Regional Organization Model (Southwest Asia Union)..... 1

Abdülhalik BAKIR

Eskiçağlardan Günümüze Kadar Türkmen Şehri Kerkük 27

Ömer Osman UMAR

Ortadoğu’da Su Sorunu Çerçevesinde Dicle ve Fırat Nehirleri Üzerinde
Su Anlaşmazlığı 77

Ümit KOÇ

Ortaçağlardan XVI. Yüzyıl Sonlarına Tekstil Boyacılığı (Genel
Özellikleri ve Ticari Nitelikleriyle Boyar Maddeler ve Boyama
Tarifleri)..... 109

Şennur ŞENEL-Asra SAYHOOD

1920 Telafer Ayaklanması 157

Ünal TAŞKIN

Harput’ta Amerikan Misyonuna Karşı Ermenilerin Tepkisini Gösteren
1895 Tarihli Bir Belge 171

Sabahattin KÜÇÜK

Asrısaaadet’in Dinamik Düşünce Hayatından Uzaklaşma Ya Da
Yeryüzü Cennetinden Çıkış 179

Subhi Labib

Ortaçağ Boyunca Mısır’ın Ticaret Politikası (Çev. Seyhun ŞAHİN)..... 185

*Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi Dizini (I-V. Cilt-
2003-2007)* 203

Yayın İlkeleri/Publication Principles..... 213

A NEW REGIONAL ORGANIZATION MODEL (SOUTHWEST ASIA UNION)*

Mustafa ÖZTÜRK**

Introduction

Since nothing is reasonless in nature, nothing is reasonless or coincidental in history. Historical events are the sum of the previous events and are the reasons of the following ones. Therefore, the organizations seen during history are both the results of previous events and one of the reasons of the following ones. These organizations -such as other historical events- are formed within the political, economic and socio-cultural conditions of the time.

Everything is brought out by an obligation or a need. Historical improvements are brought out by obligations and innovations are brought out by needs. Organizations established during history are brought out by these obligations. Without referring to ancient times, we can witness first international organizations of the modern world by the 19th century, following the Industrialization Reform. Because of the new energy sources brought out by industrialization, goods and services purchased in unit time is raised, economic and trade rates are increased and far distances became shorter. Besides, military forces of the commonwealths are increased too. In such conditions, it was impossible for minor commonwealths to survive alone. For that reason, 19th century is a period of organizations and formation of blocks afterwards. City governments of Italy and members of German Confederation have formed their beings by founding their National Organizations. There has been formation of blocks known in Europe during the second half of the century. Technological progress in Europe, brought out as a natural result of the industrialization, has a parallelism with the French Revolution has arrogate the way that it provoked and encouraged the ethnic and religious facts to the political history of the world. In such circumstances, there has been an idea that major organizations by means of ethnic and religious communities must have been established. For that

* This article is presented at the *Uluslararası Kuzey Doğu Akdeniz Sempozyumu* held by Gazi University on April, 12th, 2005, as a communiqué. It is also published on the second episode of electronic magazine, www.jeopolsar.com, of which editor is Prof. Dr. Osman Metin Öztürk. This article is the revised and expanded version of the mentioned article. Thanks to Nilüfer Gazioglu for translating this article to English.

** Prof. Dr., Fırat University, Faculty of Science and Literature - ELAZIG

reason 19th century is a century that *Pan* Ideology is developed. *Pan-Slavism, Pan-Germanism, Pan-Turkism, Pan-Islamism* winds are the popular ideas of the time. These ideologies have constructed the ideological and cultural basis of formation of blocks with the power that came out of superior military forces brought by the technological developments.

On 20th century, humanity has witnessed two great World Wars. Especially the formation of blocks and polarizations after the World War-II are the continuous progress of the 19th century tradition. In cold war period, these formations of blocks have survived depending on ideological basis.

However, economic, political and cultural organizations have found on several parts of the world. European Union, of which ideological basis is formed a very long time ago, is one of the most important of these organizations. Saint Simon, who imagined the European Union of today by 1816, has claimed that Europe has got common cultural background and there must have been a community having a Parliament and common capital city. It seems that this dream of Saint Simon has come true by today.

Economical and political conditions of the countries and the level that superior military forces have reached closed up the countries inevitably and forced them to establish a regional cooperation. Countries having geographical or cultural common background were obliged to combine their benefits and powers. It is impossible for a government today to carry on its national being alone and isolated from the rest of the world. Regional military, political and economic communities such as EU, NATO, CENTO, SEATO and Warsaw Pact, have formed by this obligation. In addition, other communities such as NAFTA, formed by USA and Canada as associate members and by Mexico as exceptional status member, and PAFTA, formed by Japan, South Korea, Singapore and some other Pacifica countries were established.

Arabic spoken countries were gathered around Arabic Union as a political and economic organization. It is expected that a new community establishment named Shanghai Quintet will be handled under the leadership of Russia, China and India with the attendance of Iran, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan.

Because of these facts and mentioned obligations, it is extremely important to form a community in our region which is lacking by every means, for the steadiness, security, common development of the region and for the favour of the balances in the world.

I. Establishment Justifications of the Southwest Asia Union

In Southwest Asia of which geographical borders are mentioned below, there have been a domination of England, France and Russia especially after The Ottoman Empire has collapsed after the World War-I and there has been a serious lack of political authority in the region. But this domination did not take long and the commonwealths of the region gained their independence gradually. While England and France fell back, they have left an unsolved problem between each two countries in the region. Countries of the region were obliged to take place at the political and ideological camps of the USA and Soviet Union, due to the conditions of Cold War period after World War-II. In the process up to today, our region is dominated by the powers out of the region. For the fact that there were no strong political will and authority in the region, countries of the region have adopt the attitude to carry on their being with the non-regional powers that they feel close to. But this attitude is invalid today. There has been no country in history that could have carried on its independence by the asylum, justice and courtesy of other countries.

After the Soviet Union has collapsed short time ago, there has been a general lack of political authority in Central Asia, Caucasian and Middle East. Non-regional imperialist forces took place in this emptied space once again. They develop new sharing and domination plans on the region under several names. In this context, projects such as Globalisation, need of Democracy, Greater Middle East Initiative is put forth. It is obvious that none of these projects are different than one other and all of them aim to locate the non-regional superior global forces to the region. Nevertheless, these facts are hidden from the nations of the region by the local compradors. Local compradors go too far and indoctrinate the public opinion that the only way of being civilized and democratic is to take part on those projects or to act with these forces. They never accept that there may be ideas or facts other than what they impose.

That is why our region is being the target of imperialism by ideal, political and economic means. The centre of world politics and balances is our region today. There is no other region that attracts and affects the world politics. Israel-Palestine, occupancy of Iraq, occupancy of Afghanistan, establishment of fake Kurdish Government, Cyprus case, Armenian case, Energy corridors, and threats to Iran are some of these events.

Because of these facts, countries of the region must fill the lack of political authority caused by the collapse of Ottoman Empire and Soviet

Union, by establishing their own union. Otherwise, they can not survive from being the target and dependency of imperialism. This union will let the nations of the region to share the sources of their region and thus the underdevelopment and poverty of the region will be disappeared. That is how both the regional and the global underdevelopment will be disappeared. On the other hand, such a union will bring a balance to the world politics and will help to establish a much fair order which depends upon interaction policy.

Southwest Asia, which we named as a new organization model, lacks such a union. That is why this area has become the market and target of the countries which have fulfilled their industrial and technological needs. Political and economic balances and calculations of the world are based on dominating this area. For the fact that there is no powerful political union in the area, each of the countries located in the region has obliged to take part close to a regional power or a powerful government. There seems to be disorganization in the area on political and economic basis. This fact makes things easier for imperialist countries. For the reasons we have summarized, there is a need for a new organization.

II. Southwest Asia Union (SAU)

1. Name of the Regional Organization

First of all, the name of this *Union* must be taken into consideration. There may be other ideas regarding the name of the community. One of them is *Middle East Union*. As known, the name “Middle East” is western oriented and is appropriate to the west. We did not prefer to use this name for the thought that giving a name depending on western consideration would be inappropriate for a community claiming to organize its own union. For the fact that the majority living in the region is Muslim, this community might have been given the name *Islam Union*. This name refers to a direct cultural discrimination/distinction. We did not prefer to use this name either, for the fact that there are non-Muslim countries in the region and there is a remarkable population which is Christian, Jewish or belonging to other religions. That is why we preferred to use the name Southwest Asia in reference to geographical conditions.

As a result of the progress and justifications mentioned above, similar projects have been offered by scholars other than us. Anıl Çeçen has offered a similar project. Anıl Çeçen has offered a project in his work *Turkey's B*

*Plan*¹, under the name of *Central Commonwealths Union* in which Turkey, Syria, Iran and Azerbaijan would be the founder. Çeçen, depending on the same justifications and anxieties, mentions that a new organization is necessary in Ottoman geography. But the project that Çeçen offered is much limited than the project we offer. The borders we mention in our project are the extreme borders.

2. Borders of the Southwest Asia Union

The borders of the mentioned union starts from Turkistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Afghanistan, Uzbekistan, Turkmenistan, consisting the whole Iran and Caucasian, and Turkey, Iraq, Syria, Lebanon, Palestine, Jordan and whole Arabian Peninsula known as the Middle East. Of course Cyprus is an indispensable part of this union. Egypt, even though it is located on Africa, and Pakistan, even though it is not located on Western Asia, is inside to this union.

This union we offer should not be considered as Eurasian Union. Eurasia is more Russian oriented. SAU is *Turkey, Iran, Syria* and *Egypt* oriented. The geography that we mention is very different from the Russian geography characteristically. It is never witnessed that nations living in two different geographies have a unity during history. That is why Russia may not be an associate member of the union but an exceptional status member.

In these circumstances, the borders of the union span from Central Asia to Black Sea, Balkans, Eastern Mediterranean, Red Sea and Persian Gulf. That is how it includes the most important seas, roads and waterways of the world.

Southwest Asia Union is the neighbour to a basin having huge population and economy such as European Union, Russia, China and India. If the conditions are available and they are willing, Tunisia, Algeria, Morocco, Balkan Countries, Russia, China and India may be the member countries with exceptional status.

There are two countries in this geography having different cultural background; *Israel* and *Armenia*. Both countries belong to this geography. In fact, economic and political benefits of these countries are in this union. But under today's conjuncture it is impossible that these two countries are accepted to the union. On the contrary, by the help of this union, Israel and Armenia will be prevented of dominating the region as the extensions and representatives of the Western world.

¹ Anıl Çeçen, *Türkiye'nin B Planı*, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul, 2006

3. Reasons that Make the Establishment of the Southwest Asia Union Easier

a. Geographical Unity

As known, history and geography can not be considered separately. The most important fact that rules the destiny of nations is geography. Nations live the destiny that their geography shapes. That is why it is impossible to ignore geographical reasons while considering a union.

When the geography of the mentioned union is taken into consideration, a geographical union and unity can be seen. There are no huge natural obstacles separating this geography such as great seas and oceans. On the contrary, there are no major distinctions between Turkistan and Iran geographies and Anatolia, Syria and Iraq geographies. Furthermore, there are two major masses in the area, Iran and Anatolia, and the powers dominating these masses have always been a regional power.

Anatolian geography must not be considered within today's political borders. Anatolia has a very important characteristic. Powers that provide the unity of Anatolia, meaning powers that dominate the whole Anatolia can dominate the Caucasian, Balqans, Eastern Mediterranean and Middle East in a short time. Let us take the expansion process of the Ottoman Empire as an example: Ottoman Empire would not have been a worldwide empire without dominating the whole Anatolia. But in the first quarter of 16th century and afterwards, Ottoman Empire has become a worldwide empire after Qanunî has linked the eastern cities to the commonwealth and Ottoman Empire could reach up to Tabriz, Baghdad, Red Sea, Ethiopia and India.

Likewise, geography of Iran has similar characteristics. Powers dominating Iran has controlled whole Turkistan during history and dominated an area from Caucasian up to Basra Gulf and to Iraq, Syria, Palestine and even to Egypt, and to areas up to Anatolia. As can be seen in the Persian and Seljuk maps below, the powers dominating Iran has dominated the mentioned areas².

In the south, Egypt has an important position. The effect area of Egypt is Southeast Mediterranean, Hedjaz and up to North Africa. Dominating a

² For further information regarding historical geography of Anatolia and Iran, refer to Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Elazığ, 1999, p. 53-55, 56-57. For borders of Ottoman regyme refer to Mustafa Öztürk, "Osmanlı Mirî Rejiminin Misâk-ı Millî ile Münasebeti", *Genelkurmay ATASE, Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, (October, 23rd-25th, 1995, Istanbul), Ankara, 1996, p. 186-192

strategically important area like Suez Canal and Red Sea increases the importance of Egypt. When the historical geography of Egypt is taken into consideration, it is seen that Egypt has dominated the mentioned areas.

So, there are three great geographic areas within Southwest Asia Union borders which have a huge hinterland and of extremely high strategic importance. These are Anatolia, Iran and Egypt. The domination circles of these three geographies are crossed to each other. By the combination of domination circles of Anatolia, Iran and Egypt, this geographic union appears itself.

As geography does not differ, Anatolia, Iran and Egypt geographies are able to establish that historical/geographical union. But as the conditions differ today, this union will not be a kind of domination upon others but it will be a union depending on the two-way benefits and cooperation.

b. Historical Unity

Parallel to that geographical unity, the history of the area has been combined from ancient times. In antiquity times, Persians have passed Anatolia and reached the narrow seas and Greece. They have moved along from Mesopotamia to Eastern Mediterranean and up to Egypt and Yemen. Ancient Egyptians have reached the Anatolian borders. Hittites have reached Damascus. Alexander, who is a non-regional power, has afforded a political unity in that geography. Likewise, Abbasid Commonwealth has dominated in the same geography for a long time having Syria, Iraq as centre from North Africa up to Khorasan and China borders. Seljuk Sultanate has dominated from Transoxiana up to Iran, Caucasian a great part of Anatolia, Syria, Palestine and Yemen.

Ottomans have altered these historical and geographical possibilities to domination and have carried on their rule from Caspian Sea to Middle Europe and from Crimean to Yemen and Ethiopia up to 20th century.

Some historians call the 16th century as *Turkish Century*. This period was really a Turkish Century. But that was not only related with the grandeur of Ottoman Empire. There were Safavids in Iran, in the east of Ottoman Empire and there were Mughals dominating the whole India up to 1858. Therefore Turkish domination –though named as separate political communities- was available from Middle Europe to India, from Crimean to Ethiopia and up to Middle and North Africa.

Great powers have dominated the Southwest Asia during history. As can be seen on the maps, Persian, Sassanid, Abbasid, Seljuk and Ottoman-

Safavid dominations all represent that union. Our region has never been fragmented into such small peaces during history. Only in Iraq-Syria, new governments named Iraq, Syria, Israel, Jordan, Palestine and Lebanon has been established. That is a non-returning point. It is not possible to think that the region will be ruled under one political structure. So depending on the circumstances of the new era, new cooperations can be improved.

This long historical process and union has established a very important cultural and economic unity. Islam and several points of view to Islam have constructed the most important cultural bonds in the region. That is how Islam is the cultural basis of SAU. All Muslims are tolerant to all comments of Islam. Unlike western civilizations, different sects and cultural backgrounds are not considered as different religions in Islamic point of view. A Sunni may worship in a Shi'i mosque and obey to the Shi'i imam. A Shafi may obey a Hanafi or Maliki imam and worship behind him. As there is no central spiritual religious structure in Islam like Papacy and Patriarchy; there is no obligation among Muslims to belong to a mosque or a clergy. There is a common unity among Muslims in terms of belief, worshipping, ethic and daily life. For these reasons, religion is the most important common fact of the Union.

No languages other than Turkish, Arabic and Farsi have been commonly used in this wide geography. Local and minority languages have survived by Turk-Islam tolerance. Turkish, Arabic and Farsi population and culture is dominant in this geography. The sub elements of these great cultures are the natural and main elements of the Union. The sub elements of these cultures must be accepted not as a separation point but as cultural wealth. Sure, there are minorities among SAU countries. But these minorities will never be used as a separation or provocation element unlike they are used by western world this way for centuries. A minority in one country will be an instrument and will build a bridge to other countries. This approach is what exactly the world needs today. It is necessary to give up the corrupted instrument of 19th and 20th century imperialism such as protecting national benefits by provoking and prompting different religious and ethnic elements and it is necessary to be open to a new policy in which the minorities function as a constructive, uniting and key instrument.

There has been a great cultural interaction in historical periods and it became usual for scholars to move from Baghdad madrasahs to Buhkara, from Samarkand to Damascus, from Aleppo to Tabriz and from Macca to Istanbul, Bursa and Qonya in order to give or get education. Turkish, Arabic and Parsi are spoken widely in SAU. Various dialects of these languages and

some minority languages are also spoken. Furthermore, these languages are known almost in each country of the region and have been in relation with each other and have some common words and idioms. So, the region is familiar to these languages.

Parallel to this, there has been a common culture. It is possible to come across with same elements in written or verbal national works, such as *Siyasatnâme* and *Pand-nâme*. It is very hard to detect which nation the literal elements and motives belong to. All nations living in this geography maintain Nasraddin Hodja, Yunus Emre, Mavlâna, and Hodja Ahmad Yasavî. Yusuf and Zuleyha, Kerem and Aslı, Leyla and Mecnun and Koroghlu are the stories that all the nations living in this geography are fond of even today. On the other hand, family structure, kitchen culture, apparel, all characteristics regarding cultural focusing from birth to death (birth, marriage, death), and daily life is exactly the same.

There is a union in the economic life at this geography. Silk and Spice Roads that we very well know from very old centuries, have linked this geography together by means of economy. Egypt-Istanbul, Aleppo-Istanbul, Aleppo-Tabriz-Baghdad, Baghdad-Tabriz-Esfahan, Tabriz-Samarqand-Buhkara trade roads are well known in history. The coffee of Yemen was drunk in Istanbul and the silk of Bursa is sold in Egypt Bazaars. The Indian spices were the most wanted goods everywhere.

It is possible to give further examples regarding political, economic and cultural unity. But we believe that such short examples are sufficient for this article.

III. Establishment Process of SAU

This union is a political, economic, cultural and military union which is consisted by the wills of the countries we have mentioned above. In today's circumstances, the establisher countries of this union will be *Turkey, Iran, Azerbaijan* and *Syria*. As summarised above, the historical and cultural heritage will give birth to the establishment of this union.

It is not expected that the establishment process will take a long time. The first and most important necessity for establishment process is the will shown on the subject. The idea and will union among leaders and intellectuals of the countries of the region will be sufficient to establish the mentioned Union.

On the other hand, the disorganisations at the region and common threats of the USA and EU to the region are considered as the facts to speed

up the establishment of the union. For the fact that there is no common will in the region and that there is no political authority which each of the region countries can depend on, regional conflicts and occupancies afterwards may start. As per today each region country is obliged either to submit its being to a powerful government or to submit to the threats and occupancies of the occupancy forces. That is why the countries of the region have to establish their union on common historical and cultural basis without losing time.

1. Establishment and Expansion Process of SAU

Countries which can be the leader of SAU regarding the geographical position and historical mission are *Turkey, Iran, Azerbaijan, Syria* and *Egypt*. Each of these countries has a superiority and function. Egypt may be kept secondary for the time being. Thus the establisher countries in the first step will be *Turkey, Iran, Azerbaijan* and *Syria*. We have ordered the establishment of SAU to grades due to its expansion process:

I. Grade: Establishment Grade: Establishment of the Union with Turkey -including Northern Cyprus-, Iran, Azerbaijan and Syria leaderships.

II. Grade: First Expansion Era: Egypt, Iraq, Jordan, Lebanon and Georgia will be the associate members in this era.

III. Grade: Second Expansion Era: Turkmenistan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Hedjaz, Yemen and Gulf countries will be inside the Union.

IV. Grade: Tunis, Libya, Algeria, Morocco and Pakistan will have an exceptional status membership.

V. Grade: Russia, Ukraine, Bulgaria, Romania will have prior trade country status. (Even though Bulgaria and Romania are the members of EU, it is expected that EU will not be of long durability and all Balkan countries including Greece will be assumed as the gates of SAU to Europe.)

VI. Grade: In establishment and expansion process, countries will have all kinds of relations with each other and with non-region countries depending on equality and mutual basis.

In fact, a large infrastructure for establishment and development of the Union is also ready. There are two-way relations among countries of the region on political, economic and cultural basis. Ideological winds of the Cold War period is now replaced by good neighbourhood relations. Strong conflicting winds between Turkey and Syria is now replaced by friendly relationships open to wide cooperation by all means. Despite all of the

provocations and prompts of the western world, the cold winds between Turkey and Iran is now replaced by common sense. Those positive progresses are available among all countries of the region.

On the other hand, there have been several improvements on economic fields. Though they were built with the outside assistance, Baku-Tbilisi-Ceyhan and, Kirkuk-Yumurtalık petrol lines are important steps on economic field. When Kazak and Turkmen petrol is expected to be bond to those lines, it is obvious how an important progress is fulfilled. Petrol and gas lines between Asian Turkish Republics are important elements in order to establish the union.

There are more common elements among SAU countries than the differences. Serious unsolved problems among the countries of the region are on minimum level and they are not unsolvable. For example, there have been no wars between Turkey and Iran after 1639, and the borders have not been changed. After the declaration of Turkish Republic, one of the important projects of Atatürk was *Sadabad Pact*. It is well-known that Atatürk has aimed to maintain to Ottoman Middle East geography and to establish an Ankara centred confederation³. There are no serious conflicts and wars between the other countries of the region. Although cold winds have blown between Syria and Iraq once upon a time, there has not been a war. Likewise, there is no serious conflict between Egypt-Syria and Egypt-Saudi Arabia. On the contrary, Egypt and Syria have united for a short time under the name of United Arabic Republic.

There are similar good relations between Turkish States in Asia. Anyway, there can be no conflicts or competitions among them for the fact that they were dominated in the Soviet Union system. In fact, the basis of Turkish Union idea belongs up to 19th century. In the idea atmosphere of 19th century, *Pan-Turkism* idea was discussed at intellectual centres such as Kazan, and was handed out to large communities and other parts of the Turk world and Ottoman intellectuals. At the beginning of the 20th century, Pan-Turkism idea was remarkably supported by Ottoman intellectuals and communities were established for the sake of this idea and even the ideal basis of *Committee of Union and Progress* (İttihat ve Terakki Partisi) was established. Even though the Turkism idea has lost its priority by the suppression of Soviet Union at two world war period and after cold war

³ For further information regarding the developments in Middle East and Turkey's Middle East Policy in the first half of the 20th century, refer to Mustafa Albayrak, "Türkiye'nin Orta Doğu Politikaları (1920-1960)", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi III/2*, Elazığ, 2005, p. 1-63

period, this idea has never faded away. After Soviet Union collapsed, the idea of Turkish Union has reappeared. After Asian Turkish Republics have gained their independence, there have been remarkable developments between Turkey and Turkish States in Asia. There have been very important developments in the fields of trade, industry, education and culture. Educational cooperation between Universities is settled, associate Universities are established and student and educator exchange programs are applied; these positive developments are outlast in every aspect. These developments are advocated loudly. As a matter of fact, the “*Turkish Union*” idea of Nursultan Nazarbayev, Kazakhstan President, has been attracted by a great mass of people. It is obvious that there has been an experience, idea and will of a union both in Central Asia and in Middle East and it is not left on a romantic level.

There are a lot of availabilities about air line corridors. In a close date, Batumi Airport has gained a status of domestic line for Turkish Airlines flights. This means that citizens located in and near Artvin city can fly from Istanbul to Batumi and can fly back to Turkey in a simple process. One of the most important targets of the Union is such applications. This example can be applied in many destinations. Especially this approach can be widened among Turkish States in Asia.

Baghdad and Hedjaz railways, which are cultural heritage, must be reappeared. The official name of Syria Railways is still Hedjaz Railways General Management today. These railways must be repaired in order to carry human and goods from Haydarpaşa (Istanbul) to Madina. Economic cooperation brings about political cooperation. On the other hand, with a railway extension project by Kars to Tbilisi and up to Turkish States in Asia, bounds of Turkish States in Asia to Anatolia will be further than romanticism and passengers will be carried from Samarkand and Buhkara to Istanbul. Water sources of the region can be shared rationally and fairly such as petrol lines. Water pipelines starting from Atatürk Dam can be extended up to Hedjaz. Thus, wars for water sceneries that the western world is imagining for the future will be prevented.

In the mean time, there are also political unions which may ease the establishment of the Union. Islam Conference Organization (ICO) is a major one of these unions. ICO has a strong background among Islam countries and has activities in several fields. In addition, *Arabic Union* is also an important organization. Important upgrades have been made among Arab countries in terms of political, economic, educational and cultural fields. Visa is not necessary between Arab countries. There are customs exceptions

between the countries. There has also been a unity in the field of education by means of two-way acceptance. *Organization of Black Sea Economic Cooperation* which is established on June 25,1992, having countries of the Black Sea border as main members and having some Balkan countries as supervisors, was an important step in that field. There are local unions established in the region constructed in various times, forms and aims. All of these unions are the elements and experiences that make the establishment of SAU easier. At that point, the only thing to do is to give birth to these unions and cooperative organizations.

Similar applications between Turkey and Turkish States in Asia and exceptional status given in various fields are the facts that make the establishment of the union easier. Furthermore, the traditional authority of Turkey in other region countries' point of view, its historical and cultural mission, its acceptance as a model leader is a high potential unity factor beyond expectations. In short, there is a ready potential for establishment of the union almost in every field and the conditions are quite available.

Science and technology are not secret anymore. It is possible to say that the countries of the region are sufficient to themselves. Science and technology of the modern world, meaning exact sciences, automotive, maritime and navigation, informatics, nuclear and space technology are known and used by the countries of the region. Countries such as Turkey, Iran, Pakistan, Kazakhstan and Syria have scientific and technologic developments in world scale. That is to say, the necessary information and experience is available in SAU countries.

2. Socio-Economic Cultural Structure and Strategy of SAU

SAU is a union which will be established by the free will of region countries. The main aim is to establish political, economic and cultural cooperation among the countries of the region and to share the economic sources in a fair way in order to increase the comfort level. There are no imperialist targets. It is neither against, nor an alternative to any region or government. It is just an organization that the countries of the region gather in order to establish their own union depending on historical and geographical basis.

There will be a common constitution of SAU, which depends on democratic and social rule of law principals. There will be a parliament where each member country is represented. That is how the democracy needed by the region countries will be valid by the free will of the region countries. If democracy will be applied to the region, this must happen by

the free will and common parliament of the region countries. If the regime of some countries has to be changed, countries of the Union shall decide that.

There will be an administration that we may call a soft Confederation. There will be administrative, military, economic, financial, banking, healthcare, maritime and navigation, educational, cultural, occupational, sportive, touristic, press-information branches etc. and each branch can be located at different points of the Union.

Unlike EU, we offer a model depending on the economic cooperation in SAU, instead of a model extremely interfering to the political being of the countries. It is suggested that the interfering and impositioning attitudes which may set forth the competition or nationalism of the countries will be harmful to the Union. Political, economic, military and cultural cooperation on higher levels is preferred. Shortly, there will be no interferences to the traditional structure of the countries. A harmony by time will be more appropriate.

There will be a common currency of the Union member countries and there will not be customs among the members. Union shall establish political, economic and cultural cooperation not only with the member countries but with non-member countries and unions as well. Shortly, the working procedure of the existent unions and their branches will be valid in this Union.

SAU is not an ideological union. When the maps given below are detected, it can be seen that the SAU is depending on the previous geography and historical and cultural borders of the region. The history of the mentioned Union is shaped in this geography. There is no use of being a dreamer. The geography we mentioned and China have never been in a union during history. Likewise, it is not seen or heard that there used to be such a union with Russia. India is a specific continent. There used to be Turkish domination for years, but it has never been witnessed that Anatolia or Iran had a union with India. This union should be offered to the geographies which could combine together in the past. But it does not mean that the great geographies we mentioned above, China, India and Russia, must be expelled or accepted as enemies. On the contrary, these regions are the life sources of SAU as gates to the rest of the world and the best relationships will be established with the neighbouring geographies.

Relations with the southern borders of SAU have as vital importance as the relations with China, India and Russia have. To establish a union consisted of only Turkey, Iran, Caucasian and Central Asia, and to ignore the

southern neighbours, Syria, Iraq, Palestine, Egypt and Hedjaz, will threat the southern borders of the union. This means to leave the south to the domination of west which is extremely unfavourable. The south of the union will be threatened, the ways Mediterranean, Suez and Red Sea will be closed. SAU, of which relation with Mediterranean and Red Sea is blocked, would turn out to be a land union and that means a disconnection with the rest of the world. That is why it is necessary for SAU to include the whole Middle East. On the other hand, Arab countries have always been either members or establishers of such unions during history. So, it is appropriate to the geographical and historical conditions to extend the southern borders of SAU up to Yemen and Hedjaz.

SAU will keep its relations with Europe and USA on good levels depending on the mutual basis. The strategy of SAU is not based on enmities but on two-way benefits and good relations. So Europe and USA may be the best trade partners of SAU. But as mentioned above, it is expected that EU will be of short term for the fact that nothing is endless. Besides, when the existent problems within EU are taken into consideration, it is possible that this union will collapse before its common constitution is accepted. SAU has to take this possibility into consideration. That is why the Balqans is at the sphere of interest of SAU. Because the roads, railways, petrol and gas lines of the Balkans are the most important bridges that can connect SAU to Europe.

3. General Possibilities of SAU

Financial and spiritual possibilities of SAU, which is in a wide and strategic condition, is much more than expected. It is the wealthiest region of the world due to the Quantity and qualities of natural sources. The chart below will represent a general idea on the subject.

GENERAL CONDITIONS OF THE SOUTHWEST ASIA UNION COUNTRIES

Name of the Country	Survey (sq km.s)	Population (Millions)	Gross National Product (Billion Dollars)	Petrol Production (Barrels/Day)	People at the age of conscription
Turkey	780.580	70,0	508,7	48.000	16.760.000
Iran	1.648.000	68,0	516,7	3.962.000	15.665.000
Syria	185.180	18,5	60,4	525.000	3.450.000
Iraq	437.072	26,0	89,8	2.250.000	4.900.000
Jordan	92.300	5,7	25,5	40	1.348.000

Lebanon	10.400	3,8	18,8	-	820.000
Egypt	1.001.450	77,5	316,3	740.000	13.340.000
Saudi Arabia	1.960.000	26,4	310,0	9.021.000	6.500.000
Yemen	527.970	20,7	16,2	417.500	2.700.000
UAE	82.880	2,5	63,6	2.335.000	650.000
Qatar	11.437	0,860	19,5	790.000	300.000
Bahrain	665	0,680	13,0	44.000	160.000
Oman	212.460	3,0	38,0	775.000	580.000
Kuwait	17.820	2,3	48,0	2.319.000	700.000
Pakistan	803.940	162,5	347,0	61.000	39.000.000
Azerbaijan	86.600	8,0	30,0	312.800	1.314.000
Georgia	69.700	4,6	14,4	2.000	827.000
Uzbekistan	447.400	26,8	47,5	143.300	6.300.000
Kazakhstan	2.717.000	15,0	118,4	1.200.000	2.400.000
Turkmenistan	488.000	5,0	27,6	162.500	750.000
Kyrgyzstan	198.500	5,0	8,5	2.000	1.190.000
TOTAL	11.779.354	552,84	2637,9	25.110.140	119.654.000

Source: www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/is.hotmail

As can be seen in the chart, all possibilities of SAU that we evaluated with basic elements are very satisfactory. Survey is 11.779.354 sq km.s, population is nearly 552 millions. The union, having 2.637,9 billion dollars of national income, is the greatest petrol producer of the world by 25 million barrels per day. On the other hand the region has a high strategic importance having the 80% of world petrol reserves. It seems to be an important power when the military capacity of 120 million people is taken into consideration.

If compared to EU, it can easily be seen that the economy of EU is stable. The members of EU are active in the same working and industrial fields. So, the EU countries do not have much to trade. That is why they need an outside market. Most importantly, *EU is not sufficient to itself by agricultural and petrol products and is always dependent on the rest of the world.*

The enmities and discrepancies at EU is much more than the ones at SAU. Today, 25 countries are the members of EU. As all of the languages spoken on all of the countries are accepted as official languages, over one million pages of translations are being made daily. An article, an interpellation is being translated to all of these languages from Greek to English, from Portuguese to German, from Flemish to Italian.

But as SAU countries are of different levels by means geography and development; internal trade will have a fast development. SAU is sufficient to itself regarding basic needs such as agricultural products, petrol and water. The industrialized USA, EU and Far East countries are dependent to SAU on basic goods, perishable commodities and especially petrol.

IV. Obstacles to the Establishment of SAU

There are of course lots of obstacles to prevent such a wide Union which can alter the balances in the world. We can sort these obstacles as internal and external obstacles.

1. External obstacles

A question may be asked: is it possible to establish a union? Would the USA, EU and Russia let this happen? More importantly, in what degree the administrators and intellectuals of mentioned countries are on the favour of such a union?

It is necessary to mention that USA and EU would never like a union to be established in such an important region. So, not witnessing the real establishment but even imagining such a union would disturb these powers like a nightmare. As it will be mentioned below, this geography is the heart of the world. Its economic capacity is very high. This Union is of worth to increase to be the centre of the world. The anxieties and targets of the western world is focused on this region for these facts. That is why the objection and obstacles of the non-region countries are natural and expected.

USA and EU will strongly object such a union to be established on the region where it is their beneficiary area. It will be accepted as a threat by Europe that such a union is established just next to Europe. The life sources of EU will be passed to the hands and absolute monopoly of SAU. When the world trade data is detected, the prime market that USA and EU sell products is the mentioned SAU countries. So, SAU is a great market for Europe. On the other hand, SAU is the centre and transportation corridor of energy sources of vital value for USA and EU. So, SAU is indispensably important for USA and EU in economic terms. In fact, as will be mentioned below, SAU is not a union established as an objection to any countries. It is open to all kinds of two-way relations with western world. But the western world countries, claiming that they are the centre of civilization and ruler of the world, do not accept that other nations are equal to them and believe that they have the right to rule over others and therefore they are not open to such relations.

Furthermore, it is not appropriate for Europe's strategic targets that the communities they accept as different/others gather for a union. The western world, who colonises all kinds of the sources of the east for the last two hundred years, who orders the east and who creates governments and identities out of tribes, naturally will not accept such a union with whom it will have to establish two-way political and economic relations. That means a psychological defeat for the western world. This psychological collapse will ruin the superiority of the west upon the world in a mean way. This union may be a model to the countries of the world, as the Independence War of Turkey has been a model to the independence ideals of the colonised countries. So there may be some effects of this union which can not be predicted by today. But at the same time, these developments and results that we predict will take the attention of the western world and will bring out a speed up of violation and disjunctive activities of the western world. Even without such a union idea, the destructive and disjunctive provocations and prompts, occupancies and genocides of the western world upon our region is outlasting. It is right to say that "the one who jumps to the sea would not be afraid of the rain". Anyway our region is facing the occupancies and genocides of the western world. The aim of the union is to preserve the national beings of the countries of the region from mentioned occupancies and genocides of the west.

The attitude of Russia will also be negative at first sight because this union will surround the south of Russia. Russia's benefit areas; Central Asia, Black Sea and Caucasian will be the members of the union and this will prevent Russia to reach the south. On the other hand, Kazakhstan, who is an important member of Shanghai Quintet cooperation, may join to SAU. This means that the petrol and gas sources of Central Asia will be on the hand of a union of which Russia is not a member. Shortly, such a union is against the economic and strategic benefits of Russia.

But Russia is not a member of SAU but it will be a prime exceptional member. To exclude Russia is against the strategic benefits of SAU. It is expected that this idea can be accepted by Russia and Russia will support -or not strongly object at least- this union idea.

On the other hand, Russia has an ideological policy against the west. When the fact that western countries will be prevented to dominate the south of Russia, Caucasian and Middle East by the establishment of this union is taken into consideration, it is rational that Russia may support this project. Instead of the domination of USA on Central Asia and Caucasian,

establishment of such a union consisted of region countries and in which Russia is effective, will be on Russia's benefits.

2. Internal obstacles

Other obstacles to this union are the obstacles caused by the internal dynamics of the region countries. As known, there is no unity between the region countries in terms of political construction. Most countries of the region are ruled by kingdoms, dictators, or authoritarian republics. Instead of secular, social rule of law, there are administration types based on ethnic and religious elements and instead of major national attendance, there is the rule of a king or a minority close to the administration. As a result of the general disorganisation of the region, there is no unity idea and most of the administrations are dependent on a non-region power or union. The educational status of the region countries is below the world scale. The position of women in daily life is as known. The wealth sources were not shared fairly and these sources were not shared with the people of the region. The gaps between people are getting wider.

As the geographic condition and historical background of each country is different, their priorities and preferences will naturally be different. The political, ideological and religious points of view of each one is different than the others, this is natural. Furthermore, each country has an unsolved problem with one other. Countries which were ruled by different ideologies on different geographies on historical and political process there will of course be bonds and obligations to their previous administration types. Let us take Turkish Oriented Nations as an example. Though it is said that Turkey's bonds were corrupted from Central Asia for seventy years, this is not true, this is lacking information. Eastern Turkism and Western Turkism is disconnected for almost a thousand years. The connections with the Eastern Turkism have been lost by 11th century, when Oghuz clans has moved to and around Anatolia. Turk nations have occurred living in two different areas. The process started by the occupancy of Russia to Turkistan on 18th century, has outlast during Soviet era. By 1990's, after Central Asia Turkish States have gained their independence, more than one Turkish States have occurred for the first time after a long time.

The new era has brought out new opportunities. Turkish World could not catch such a chance almost for the last thousand year. This opportunity is a result of the developments in science, technology, access and communications. With the assistance of the developments on scientific fields, long distances have shortened and the immense Asian steps and

mountain ranges seems impossible to be passed have become easy to pass. On the other hand, the collapse of the Soviet Union has brought out new political opportunities parallel to these progresses.

In these circumstances, it will be a mistake to expect the Turkish States in Asia to get rid of their long term relationships with Russia and to have a full independent policy in political, economic and cultural terms. All the infrastructure, railways, petrol and gas lines, factories of Turkish States in Asia belong to the old Soviet system. Educational associations belong to the Russian system and naturally, Russian is the common language of the whole Central Asia, Caucasian, north of Black Sea, Ukraine and Belarus. That is why Russian language, culture and bureaucratic structure is valid in Turkish States in Asia. This is natural and not an obstacle for the Union. With the help of rational, serious and dedicated policies, these conditions can be changed in a short time.

More importantly, in what degree the administrators and intellectuals of mentioned countries are on the favour of for such a union?

In our opinion, the most important obstacle for this Union is the internal objection of each country more than the external obstacles. The objection of the administrators and intellectuals of the countries and the local compradors of western countries is one of the most important obstacles to this Union. So, a remarkable number of the intellectuals of region have been addicted mentally to the western world for long years. In their opinion, the world is consisting of the west and the facts are consisting from the western facts. As an example from Turkey; our people are obliged to make a decision between the USA and EU. According to the local compradors and intellectuals, there are no other facts/choices; something different can not be imagined or even offered. People offering something different are accused of being reactionist, racist, middle age minded, and paranoid. But the same intellectuals and press accept the new dependency plan of the USA -Greater Middle East Initiative- with a great favourable reception, and even expect Turkey to take part in this project next to the USA. They see no disadvantage in accepting all of administrative, political, juristic and economic demands of EU that abrogate our national commonwealth and present the membership to EU as a sign of civilization.

Besides all, Turkey has to be aware and responsible of being a worldwide country. This is the key to the national unity and independence. At the same time, the destiny of the region countries who have left uncivilized and aggrieved and who are under continuous threats is dependent

on Turkey. This is not a point of proudness or exaggeration, but a fact. EU–USA are not the destiny or indispensable for Turkey, they must not be so. Turkey has to survive from being a western courtesy and asylum addicted and continuously humiliated country and has to establish its own Union on its own geography relative to its historical and cultural mission. The unity spirit in the region countries is much higher than expected.

We can say that the suppressions and threats to the region is a reason to reappear this spirit of unity. There are differences within region countries which may be natural. But non-region threats and occupancies oblige the region countries to unite and let these differences go. For these reasons, the international status is very appropriate for the establishment of SAU.

V. The Possibilities that may be Provided by SAU and Result

First of all, such a Union will have a positive effect on the world balances. It will be a serious resistance element to the unipolar dominant global forces. It will help to establish relations in two-way cooperation, trust and benefits instead of one-way dependency policy.

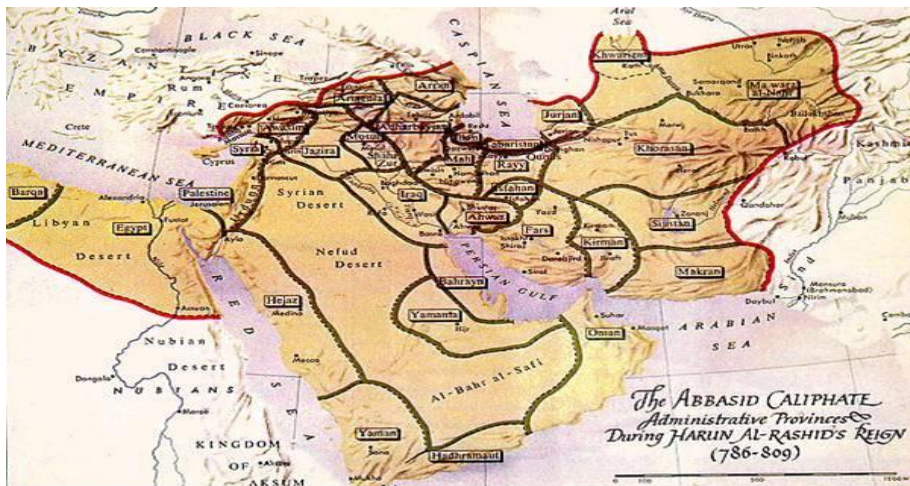
Unless this union is established, it will be difficult for SAU countries to preserve their national independence as they are disorganised in cultural and political terms. Region countries will have to be anxiously in alert for the time a smooth revolution or occupancy.

There have been much political conflicts or feudalism trends in eras and areas that lack a general political authority or unity. When investigated, it can easily be seen that such political conflicts have been witnessed in our country. This Union will solve some problems in our region. Western countries will not be fulfilling their aims on our region. In this context, problems such as *Israel's Arz-ı Mev'ud (promised lands) targets, Armenia's extending dreams, Kurdish case, Minority case* will be melt within the pot of this Union. Mentioned countries will have to be in good relations with SAU. So, to have good relations with this Union which surround them is on their benefit.

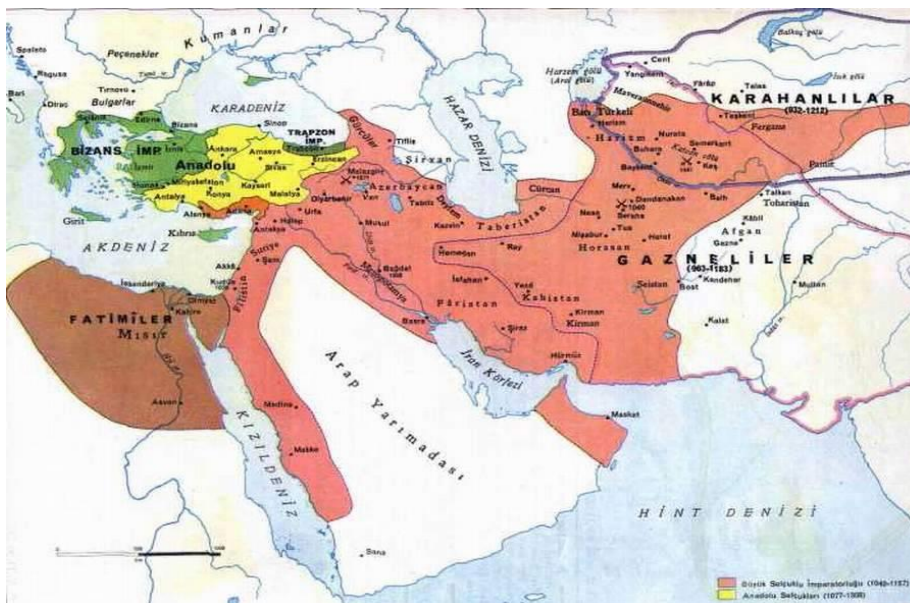
Shortly, plans of the western world to share the region on their will is going to be overcome and an order depending on two-way benefits, good neighbourhood and interaction will be established. The establishment of regional and worldwide peace will be possible only that way. In case of the continuance of existent system depending on the western oriented dependency order, regional and worldwide peace will be under threatens and the world will be thrown to some adventures of which result is unknown.

APPENDIX

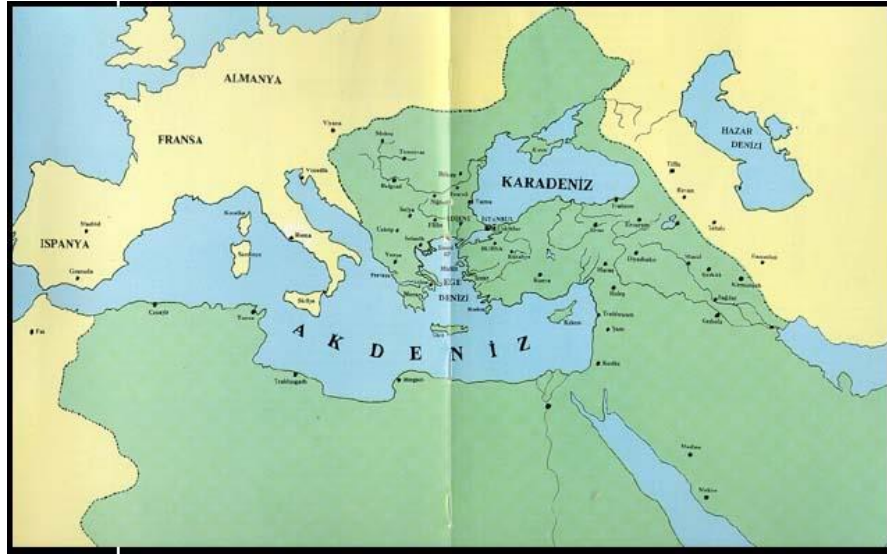
APPENDIX 1: Western Asia on Abbasid Era (8th-9th century)

APPENDIX 2: Western Asia on Seljuk Era (11th-13th centuries)

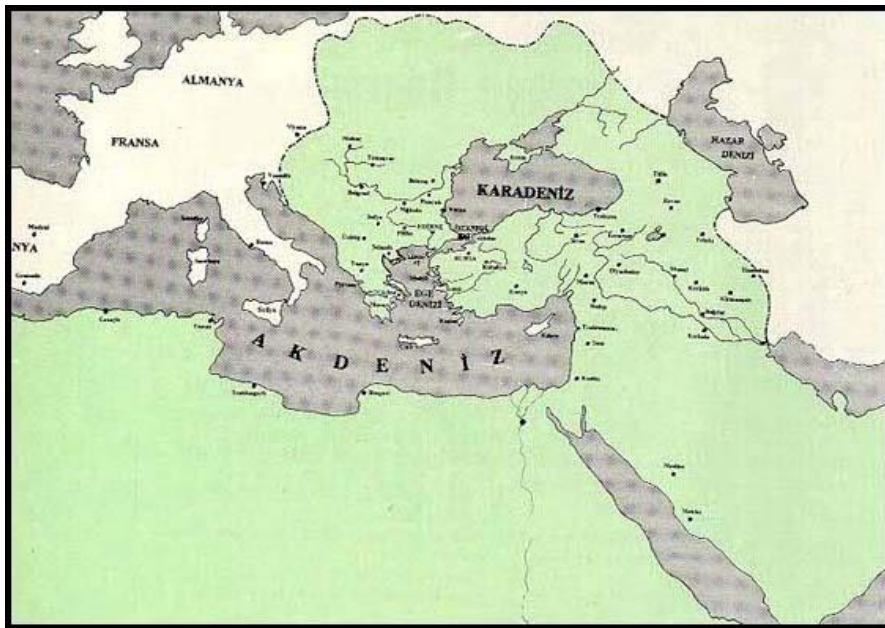
APPENDIX 3: Otoman Empire on Kanuni Era (16th century)

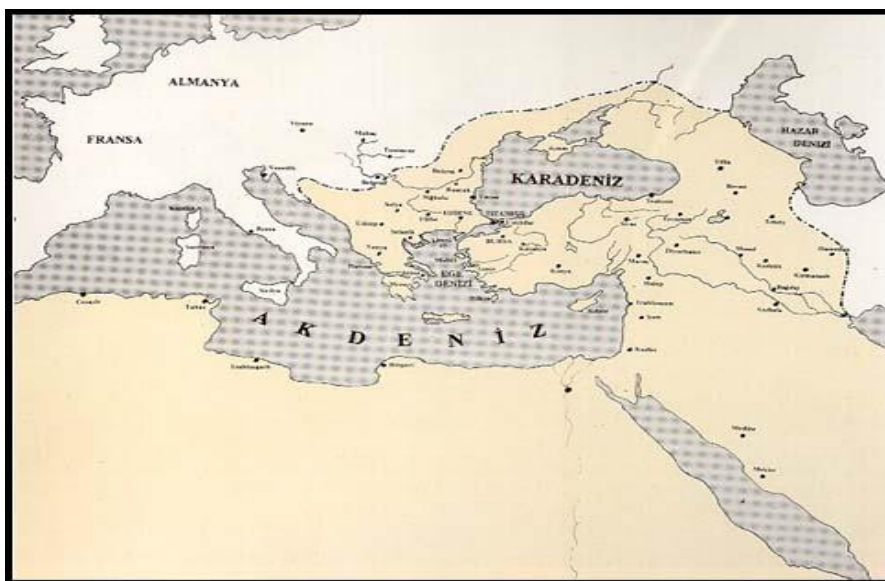
APPENDIX 4: Western Asia Dominated by Ottoman and Safavid Empires on 16th century

APPENDIX 5: Otoman Empire on Murat IV era (17th century)

APPENDIX 6: Otoman Empire on Selim III era (18th century)

APPENDIX 7: Ottoman Empire on Sultan Abdülaziz Era (19th century)

ESKİÇAĞLARDAN GÜNÜMÜZE KADAR TÜRKMEN ŞEHİRİ KERKÜK

Abdulhalik BAKIR*

Giriş

Kerkük dünyanın en eski ve en uygar şehirlerinden biri olarak uzun tarihi boyunca Orta Ortaçağ ve Geç Ortaçağ dışında şöhretini günümüze kadar hiç aksatmadan devam ettirmiş ve bu zaman zarfında da birçok medeniyete ve birçok devlete ev sahipliği yapmıştır¹. İnsanoğluna ait en eski iskeletler ve onun ev eşyası olarak kullandığı en eski buluntular ve eserler bu şehirde ortaya çıkarılmıştır². Şehrin Asurlular döneminde inşa edilen tarihî kalesinin günümüze kadar gelmesi, buranın ne kadar eski bir geçmişe sahip olduğunun en önemli kanıtını teşkil etmektedir. Antik çağdan sonra bir süre ihmale uğrayan şehir, çok eski devirlerden beri burada yaşayan Türklerin, Orta Asya'dan gelen ve kan bağıyla yakınları olan diğer Türklerle kaynaşması ve bu kitlenin bir bütün olarak Irak'ta egemen bir güç durumuna gelmesiyle birlikte, yeniden eski şöhretini kazanmaya başlamış ve bu şahlanış veya yenilenme hareketi sonucunda da diğer şehirler gibi, uygarlık yarışında hakkettiği yerini almıştır. Ancak bu yenilenme ve şahlanma hareketinin belirgin olarak hissedilmesi, elbette ki, XIX. Yüzyılın sonlarında petrolün burada ortaya çıkmasıyla doruk noktasına ulaşmış ve bu önemli

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fak. Tarih Bölümü Öğretim Üyesi- Elazığ.

¹ Kerkük uzun tarihi boyunca sırasıyla, Sümerler, Asurlular, Persler, Selekîler, Partlar, Sâsânîler, Râşid Halifeler, Emevîler, Abbasîler, Selçuklular, Atabekler, Moğollar, Celayirliler, İlhanlılar, Safavîler, Osmanlılar, Akkoyunlular, Karakoyunlular, İngilizler, Araplar ve Amerikalıların egemenliği altında bulunmuştur. Bkz. Bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut, 1982, c. XII, s. 501; Mustafa Cevad, "Tarihte Kerkük", (Çev. Ekrem Pamukçu), *Kerkük Dergisi*, S. 1, Ankara, 1090, s. 14; es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, *el-İrâk Kadîmen ve Hadîsen*, Beyrut, 1971, 217; Cemal Bâbân, *Usûlu Esmâi'l-Müddin ve'l-Mevâki'l-İrâkiyye*, Bağdad, 1989, s. 248; Lewis Ma'lûf, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, Beyrut, 1976, s. 586; Erşed el-Hürmüzi, *Hakikatü'l-Vücûdi't-Türkmâni fi'l-İrâk*, Kerkük Vakfı, İstanbul, 2005, s. 83-99; Erşed el-Hürmüzi, *et-Türkmân ve'l-Vatanu'l-İraki*, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsu'at, Beyrut, 2005, s. 55-61; Yeşim Doğan, *Tarihte Kerkük*, (Basılmamış Lisans Tezi) Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ, 1992, s. 1; Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, Ankara, 2002, c. XXV, s. 290; Asri Çubukçu, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, İyâz b. Ganm Maddesi, İstanbul, 2001, c. XXIII, s. 498; Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, (Trz.), c. XIII, s. 6639.

² Bkz. Füzûân Kınal, *Mezopotamya Tarihi*, Ankara, 1983, s. 23-24; Takiyy ed-Debbâğ, *el-Fihâru'l-Kadîm, Mecelletü Sumer*, c. XX, S. 1-2, (1964), s. 88; Bülent İplikçioglu, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul, 1994, s. 42.

gelişme sonucunda da şehrimiz dünyanın en çekici yerleşim merkezi haline gelmiştir³.

En eski çağlardan günümüze kadar insanoğlunun büyük çaba harcayarak ortaya koyduğu medeniyetin beşikleri durumunda olan şehirleri bütün yönleri (Siyasî, İdarî, ekonomik, sosyal ve kültürel yapıları itibariyle) ile ele alıp incelemek, tarih araştırmalarının en zor ve en karmaşık alanını oluştursa gerektir. Zira böyle bir çalışmayı ortaya koymanız için, en azından çok sayıda ana kaynağı, araştırma ürünü eseri, makaleyi, ansiklopedi maddesini ve sözlüğü taramayı ve kullanmayı göze almanız gerekir. Ancak mesele bununla da çözülmez; çünkü bu saydığımız malzemeyi bulmak, toplamak, ayıklayıp düzene koymak ve onu yazılır hale getirmek için araştırmacıyı bekleyen yoğun ve zahmetli bir çalışma temposu beklemektedir. Bunun yanında araştırmacıyı en fazla sıkıntıya sokan bir şey daha vardır ki, oda bir şehir hakkında toplanacak malzemenin, o şehri her yönü ile ele almak için yeterli olup olmamasıdır. Bu aşamada bir yazarın veya bir tarihçinin veya bir araştırmacının karşısına şu iki şeyden birisinin çıkması kaçınılmazdır. Tarihsel malzeme yönünden şanslı olan şehirler ve anılan yönden şansız olan şehirler⁴. İşte bu çalışmada ele almaya çalışacağımız şehir, yani Kerkük şehri ne üzücüdür ki, bir petrol şehri sıfatıyla günümüzde her yönden ihmale uğraması hasebiyle şansız olduğu gibi, tarihsel malzeme yönünden de şansız bir şehrimizdir. Öyle ki, buranın belli bir dönemine ait herhangi bir alanını ele alıp bilimsel bir boyutta tanıtmak neredeyse, imkansız gibidir. Hele bu şehrin her yönünü bir kitap biçimindeki bir eser boyutunda değil de bir makale çerçevesinde ortaya koymak daha da güç olsa gerektir. Fakat bütün bu olumsuz tabloya rağmen, anılan şehrin bir evladı sıfatıyla bunu yapmak zorunda olduğumuzu hissederek bir nebze de olsa burayı tanıtmaya çalışacağız. Çalışmamız, şu başlıklardan meydana gelmektedir: Kerkük'ün Adları, Kerkük Hakkında Genel Bilgiler, Kerkük'ün Tarihsel Geçmişi (Kerkük'ün Eskiçağ ve Erken Ortaçağdaki Durumu, Kerkük'ün Osmanlı Öncesindeki Durumu, Kerkük'ün Osmanlı Devleti'ndeki Durumu, Kerkük'ün Osmanlı Sonrasındaki Durumu), Kerkük'ün Ekonomik Yapısı (Tarım, Ticaret ve Sanayi, Petrol, Kerkük'ün Meşhur Çarşıları ve Hanları,

³ İzzettin Kerkük, *Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri*, İstanbul, 2004, s. 100-101; Yeşim Doğan, s. 7-8; Şule Öztürk, *Siyasi Olaylar Çerçevesinde Musul-Kerkük Petrolleri*, (Basılmamış Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ, 1995, s. 12-13.

⁴ Tarihsel malzeme yönünden şanslı olan Orta Doğu şehirlerden bazılarını şöyle sıralamak mümkündür: Bağdat, Musul, Basra, Kufe, Dımaşk, Halep, Diyarbakır, Kudüs, San'a, Kahire, Mekke, Medine, İsfahan. Kerkük gibi Tarihsel malzeme yönünden şansız olan bazı şehirleri de şöyle zikredebiliriz: Mardin, Harput, Hadr, el-Hîre, Enbar.

Kerkük'ün En Eski Değirmenleri), Kerkük'ün Sosyal Yapısı, Kerkük'ün Dinî Yapısı, Kerkük'ün Kültürel Yapısı, Değerlendirme, Sonuç, Bibliyografya.

I. Kerkük'ün Adları

Eskiçağlardan günümüze kadar Kerkük çeşitli adlarla anılmıştır. Sümerler zamanında Kerkük'e, "Kenkehâr" denildiği bildirilmektedir. M. Ö. VII. Yüzyılda Asur hükümdarı Sarnabal tarafından kurulan veya yeniden inşa edilen şehir, "Sarnabal'ın şehri" anlamında "Kerhsuluh"⁵ olarak adlandırılmıştır⁶. Milattan önce II. Yüzyılın ortalarında şehrin adı "Arrapkha"⁷, Selekiler⁸ döneminde (İ. Ö 312-64) ise Seleukos⁹ olmuştur⁹. Bazı tarihçiler, M. Ö. 330 yılında Makedonyalı İskender'in, Erbil¹⁰'den

⁵ Kerkük'ün bu adı Aramice'de geçen "Kerhâd beysi suluk" kelimesinin değişmeye uğramış biçimidir. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, *el-İrâk Kadîmen ve Hadîsen*, Beyrut, 1971, s. 218. M. 410 yılından kalmış ve 1902 yılında Doğubilimci Chabot tarafından Ari aslı ve Fransızca çevirisiyle Paris'te yayınlanan "Sinodicon" adlı eserde de bu şekilde geçtiği ifade edilmektedir. Bkz. *Aynı eser*, s. 218.

⁶ Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 290.

⁷ Aynı eser, c. XXV, s. 290. Bugün bu isim, Kerkük'ün petrol bölgesinin yakınındaki mahallenin adı olarak "Arafa" biçiminde hala yaşamaktadır.

⁸ Büyük İskender'in kumandanlarından Seleukos I tarafından kurulmuş bir hanedanlık (M. Ö. 305-64)tır. Bu hanedanlığa mensup kralların Seleukos olarak adlandırılmaları ile birlikte Suriye kralları şeklinde de tanınmaktaydılar. Anılan devletin sınırları Anadolu, Filistin ve el-Cezire bölgesine kadar uzanıyordu; ancak egemenlik merkezi Kuzey Suriye'de bulunmaktaydı. Selekiler Antakya'yı kurduktan sonra başşehirlerini Seleukos'dan buraya taşıdılar. M. Ö. 201 yılında meydana gelen Banyas savaşından sonra Filistin, Güney Lübnan ve Suriye'yi ele geçirmesine rağmen, komşu devletlerle girişmiş olduğu muharebeler sonucunda Selekiler devleti zayıflamaya başladı ve Romalıların M. Ö. 64 yılında doğuya yönelmesi ile de ortadan kalkmış oldu. Selekiler, Helenistik uygarlığın doğuya taşınmasında büyük katkıda bulunmuşlar ve bu amaç uğrunda birçok şehir kurmuşlardır. Bkz. Heyet, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, Beyrut, 1976, s. 363.

⁹ Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Milliyet Gazetesi Yayınları, c. XIII, s. 6639.

¹⁰ Milattan önce III. Binyıldan itibaren çivi tabletlerde adına Arba'il (Akadca 2dört tanrı şehri") şeklinde rastlanan Erbil (İrbil; Batı'da Arbela, Arbeles), Kuzey Mezopotamya'nın en eski ve en önemli kült merkezlerinden biri olup özellikle aşk tanrıcısı İştâr ile olan ilgisini ilk Hristiyanlık yıllarına kadar sürdürmüştür. Şehir, Zagros dağlarının batı eteklerinde Büyük ve Küçük Zap nehirlerinin arasında, Musul-Bağdat yolu ile Anadolu ve İran'dan gelen başlıca kervan yollarının birleştiği bir noktada yer almaktadır. Erbil'in, Hz. Ömer'in bölgeye tayin ettiği ilk vali İyâz b. Ganm veya onun vefatından sonra 20 (641) yılında Musul valiliğine getirilen Utbe b. Ferkad es-Sülemî tarafından 18 (639) veya 20 (641) yılında fethedildiği sanılmaktadır. Bu tarihten sonra şehir sırasıyla Emeviler, Abbasiler, Atabekler, Moğollar, Osmanlılar tarafından idare edildi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra burası İngilizler tarafından işgal edilerek yeni kurulan Irak Haşimî Krallığı'na verildi. 1920 yılında Irak'ın on dört vilayetinden biri olan Erbil, halen Irak'ın kuzeyinde oluşturulan Kürt Özerk Bölgesi'nin

Bâbil¹¹ şehrine ilerlediği sırada Kerkük'ün adının "Mennes" olarak geçtiğini belirtmektedirler¹².

Şehir, Aramîler¹³in kaynaklarında "Kerhâ" ve "Beytü Selûh" (Selefkiler'in Evi)¹⁴, Süryânî kaynaklarında ise, "Kebeltâ" olarak geçmektedir. Bu ad daha sonra "Cebeltâ" şeklinde de telaffuz edilmiştir. Ancak muhtemelen müstensih ve yayımcıların bir hatası sonucu el-Makdisî'nin "Ahsenü't-Takâsîm fî Ma'rifeti'l-Akâlîm" adlı eserinde, bu kelime "Habeltâ" biçiminde kaydedilmiştir¹⁵. Yine Süryânî ve Hristiyan kaynaklarında burası, "Beytü Kermay" ve "el-Kerh" olarak da geçmektedir¹⁶. "el-Kerh" kelimesi, Arapça bir kelime olmaktan çok, Nabatça bir kelimedir ve ineklerle koyunları su içirmek için belli bir yere toplamak anlamına gelmektedir. Ancak kökü Nabatça olan bu kelime, Irak'taki birçok

başşehri ve 333.903 (1985) kişilik nüfusuyla Irak Cumhuriyeti'nin Bağdat, Basra, Musul, Kerkük'ten sonra beşinci büyük yerleşim merkezidir. Bkz. Sami es-Sakkar, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Erbil Maddesi, İstanbul, 1995, c. XI, s. 272-273.

¹¹ Dicle ile Fırat nehirleri arasında eski bir şehir olup, kalıntıları, Bağdat'ın güneydoğusuna 80 km. uzaklıkta ve Hile şehrinin yakınında bulunmaktadır. Eski doğunun en büyük ve en meşhur şehirlerinden olan Bâbil'in çevresinde M. Ö. 2. binyılın başlarında iki aşamada gelişen büyük bir devlet kurulmuştur: Birincisi, İlk Babil devletidir. Bu devlet, Sümer ve Akad devletlerinden sonra kuruldu ve altın devrini, Hammurabi (M. Ö. 1792-1750) döneminde yaşadı. Bu esnada anılan devletin sınırları Mezopotamya'nın her tarafına yayıldı ve burada Astronomi, matematik ve edebiyat bilimleri büyük gelişme gösterdi. Sonrada da bu devlet Asurlular tarafından yıkıldı. İkincisi ise, Yeni Babil (M. Ö. 626-539) Devleti'dir. M. Ö. 689 yılında şehir, Asurlu Sennaherib tarafından yıkıldı; ancak daha sonra burası Aserhaddun tarafından yeniden inşa edildi. Bu tarihten sonra şehir Ahamanişlerin (M. Ö. 539) arkasından da Büyük İskender'in (M. Ö. 331) eline geçti. Bu hükümdar burayı, İmparatorluğunun doğu kısmının başşehri haline getirdi ve kendisi de burada öldü. Bkz. Heyet, *el-Müncid fî'l-A'lâm*, s. 106.

¹² Cemal Bâbân, *Usûlu Esmâi'l-Müddün ve'l-Mevâki'l-İrâkiyye*, s. 248.

¹³ Milattan önce II. Binyılın son çeyreğinde Suriye çölünün sınırında yaşayan ve Batı Sâmi dil grubundan çeşitli lehçeler konuşan göçebe bir topluluk iken sonradan, Basra körfezinden Amanos dağlarına kadar kuzey-güney, Libnan'dan Kuzey Suriye, Transüddün ve Kuzey Mezopotamya'ya kadar doğu-batı yönlerinde uzanan çok geniş bir alana yayılarak bu bölgelerde önemli siyasi ve iktisadi güç halini almış bir kavimdir. Düşmanları tarafından korkak, hain ve serseri olarak nitelenen Arâmiler, kendilerine özgü ve yaratıcı bir kültüre sahip bulunmamakla birlikte, ticarî faaliyetleri ve özellikle kolay anlaşılır dilleri sayesinde neski ve Ön Asya tarihinde önemli bir katalizatör rolü oynamışlardır. Bkz. Ali. M. Dinçol, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Ârâmiler Maddesi, İstanbul, 1991, c. III, s. 268, 270.

¹⁴ Cemal Bâbân, s. 247.

¹⁵ Bkz. Guy Le Strange, *Büldânü'l-Hilâfeti's-Şarkıyye*, (Trc. Beşir Fransis-Gorgis Avvâd), Beyrut, 1985, Dipnut 19, s. 121.

¹⁶ Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 290.

şehir için de kullanılır; Kerhü Bâceddâ¹⁷, Kerhü'l-Basra¹⁸, Kerhu Bağdad¹⁹, Kerhü Cüddân²⁰, Kerhü'r-Rakkâ,²¹ Kerhü Samarrâ²², Kerhü Meysân²³, Kerhü Abertâ²⁴, Kerhü Huzistân²⁵ gibi²⁶. Lübnan dağlarında bulunan “Kerk”²⁷ köyü, Şam’daki Belkâ’ Dağları²⁸’nda, Akabe ile Kudüs şehirleri

¹⁷ Kerhu Semarrâ’nın diğer adı olduğu söylenir; hatta Kerhu Bâceddâ ile Kerhu Cüddân’ın aynı mekandan ibaret olduğu da ileri sürülür. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Büldân*, (Thk. Ferdid Abdulaziz el-Cündî), Beyrut, (Trz.), c. IV, s. 507.

¹⁸ Basra’nın mahallelerinden biri olup, Yakut’un dönemine kadar kalmışsa da, harabe halinde idi. Abbasiler döneminde görev yapmış birçok vali ve yüksek rütbeli devlet memuru burada yetişmişlerdir. Bu memurları şöyle sıralamak mümkündür: el-Kâsım b. Ali b. Muhammed el-Kerhî, Ebu Ahmed b. Ali b. Nuhammed el-Kerhî, Ca’fer b. el-Kâsım b. Ali b. Muhammed el-Kerhî, Muhammed b. el-Kâsım b. Ali b. Muhammed el-Kerhî. Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 507.

¹⁹ Bağdad’ın meşhur mahallelerinden biri olup, kuruluşu esnasında şehrin tam ortasında yer alıyordu. Ancak Yakut’un belirttiklerinden kendi zamanında harabelerin ortasında bağımsız bir mahalle olarak bulunduğu ve sakinlerinin tamamen Sünnî Hanbeli mezhebine mensup insanlardan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Buranın doğusunda Bâbu’l-Basara (Basra Kapısı) mahallesi, güneyinde ise Nehrü’l-Kallâin mahallesi bulunuyordu. Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 509.

²⁰ Irak vilayetinin İran sınırının yakınındaki Hanekîn şehrinin yanında yer alan ve Şehrizor vilayeti ile Irak vilayetini ayıran bir kasabadır. Şeyh Ebu Mahfûz Maruf b. el-Firzân el-Kerhî ve kardeşi İsa b. el-Firzân bu şehre mensupturlar. Ancak burası başka şahsiyetler de yetiştirmiştir; onları da şöyle sıralamak mümkündür. Abdullah b. el-Hasaan (Hanefî mezhebi alimlerinden olup, H. 260’da doğmuş ve 340’ta vefat etmiştir.), İbnu’r-Rutbî, İbrahim b. Abdullah b. Ahmed b. Selâme b. Abdullah b. Muhalled b. İbrahim b. Muhalled el-Kerhî (bir süre Kadılar kadısı Ravh b. Ahmed el-Hadisî’nin yerine vekaleten kadılık ve Hisbe görevlerinde bulunmuş ve 527 yılında vefat etmiştir.). Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 509.

²¹ e-Cezîre bölgesinde bir kasabadır. Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 509.

²² Sasanî krallarından Feyruz b. Belâş b. Kubâz’a nispet edildiğinden Feyrûz adıyla da tanınan bir kasabadır. Burası Samarra’dan eski bir yerleşim merkezi olmakla birlikte, Samarra’nın kurulmasından sonra oraya bağlanmıştır. Yakut’un bildirdiklerine göre, kendi zamanında hala canlı bir şehir görünümünde idi ve Abbâsî halifesi el-Mu’tasım döneminde eş-Şibliyye Türkleri burada ikamet ediyorlardı. Ayrıca el-Mu’tasım’ın azatlı kölesi Eşnâs et-Türki’nin burada bir sarayı bulunmaktaydı. Anlatılanlara göre burası bir tepenin üzerindeki eski bir şehrin kalıntıları üzerinde inşa edilmiştir. Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 509-510.

²³ Esterabâz olarak adlandırılan ve Irak’ın Sevâd bölgesinde (Irak’ın güneyi) yer alan bir kasabadır. Taberistan’daki Esterabâz’la karıştırılmamalıdır. el-Umrânî’den gelen bir rivayete göre Kerhü Meysân, Bahreyn bölgesinde bir şehirdir. Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 510.

²⁴ en-Nehrevân şehrinin bir yöresidir. Yakut’un zamanında, en-Nehrevân şehri tamamen yıkıldığı halde, burası hala canlı bir şehir görünümündeydi. Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 510.

²⁵ Hüzistan bölgesinde bir şehir olup, bölge halkı tarafından çoğunlukla Kerhe şeklinde adlandırılmaktadır. Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 510.

²⁶ Bkz. Yakut el-Hamevî, c. IV, s. 507-510.

²⁷ Lübnan dağının eteklerinde yer alan bir köydür. H. 529’da doğan ve 592’de vefat eden muhaddislerden Ahmed b. Târik b. Sinân Ebu’r-Rıda el-Kerkî, anılan köye mensuptur. Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 514.

arasında yer alan “Kerek”²⁹ kalesi kelimeleri için de aynı şeyleri söylemek mümkündür. Bunların yapı ve söyleyiş biçimleri, Sâmi kökenli kelimelerden olan “Kerhe” ye büyük bir uyum göstermektedir. Üstelik hem “Kerhe” hem de “Kerh” kelimeleri “Kale” anlamına gelmektedir³⁰.

Kerkük, M. S. II yüzyıldan kalma bir Roma haritasında, “Concon”, Patleymus’un Coğrafya’sında “Gor-Khora” veya “Kor-Kora” ve Strabon’un eserinde, “Ertekinî” veya “Kerekinî” ve “Dimitriyâs” şeklinde geçmektedir³¹. Sasanîler döneminde (İ. S. 224-651) “el-Kerm” adıyla anılan Kerkük, bu dönemde Nasturiler³²’in yoğun olarak yaşadığı bir kent halinde idi³³. Ancak burası Sasanîler tarafından “Kermakân” olarak da adlandırılmaktaydı³⁴.

²⁸ Şam bölgesi ile Vâdi’l-Kurâ arasında Dımaşk’a bağlı bir bölge olup, en önemli yerleşim merkezi Amman’dır. Birçok köyü ve geniş tarlaları bulunan bu bölge, buğdayının kaliteliliği ile tanınmaktadır. Burada ayrıca Kur’an-ı Kerim’de “içinde güçlü bir kavim vardır” şeklinde belirtilen el-Cebbârîn köyü ile eş-Şerât (Şam bölgesinin Şerât’ı) şehri bulunmaktadır. Bkz. *Aynı eser*, c. V, s. 579-580.

²⁹ Arapça bir kelime değildir. Şam bölgesindeki el-Belkâ’ dolaylarındaki dağlarda yer alan çok iyi korunan bir kaledir. Eyle, Kuzlum denizi ve Beyti’l-Makdis arasında bulunan bu kale, etrafı vadilerle çevrili yüksek bir dağ üzerinde yer almaktadır. Balebek yakınında bulunan ve içinde, yöre halkı tarafından Hz. Nuh’un mezarı olduğu iddia edilen uzun bir mezarın yer aldığı büyük bir köy de aynı adla anılmaktadır. Bkz. *Aynı eser*, c. IV, s. 514.

³⁰ Bkz. Mustafa Cevad, “Tarihte Kerkük”, (Çev. Ekrem Pamukçu), *Kerkük Dergisi*, S. 1, Ankara, 1090, s. 14. Ayrıca bkz. Yeşim Doğan, *Tarihte Kerkük*, s. 1.

³¹ Cemal Bâbân, s. 250.

³² Burada, Nasturilerden kastedilen, Nasturilik yada Nesturilik diye adlandırılan Hristiyan mezhebine mensup olanlar kastedilmektedir. Bilindiği gibi, Neturilik ya da nasturilik V. Yüzyılda İstanbul patriği Nestorius’un İsa’da tanrılık ve insanlık ilişkisiyle ilgili ortaya atmış olduğu görüşe dayan bir mezhep olarak ortaya çıkmıştır. Anılan patrik, tanrısal ve insal nitelikleri yalnızca cisimleşmiş kelamın kişiliğine veren yaygın tanrıbilimsel düşüncenin terasına, İsa’nın biri tanrısal kişilik olan Logos, öteki insansal bir kişilik olan İsa olmak üzere, bir ikilikten oluştuğunu savunuyordu. Gerçek bir söz birliğini değil, yalnızca insansal bir nitelik ve tanrısal bir kişi arasındaki bir birlik ya da birleşmeyi kabul ediyordu. Öyleyse Meryem, Tanrının annesi sayılamazdı, yalnızca insan İsa’nın annesiydi. İskenderiyeli aziz Kyrillos’un etkisindeki Efes konsili (431) ve Khalkedon konsili (451), Nestorius’un öğretilerine karşı çıkmışlardır. Ancak Pers kilisesi’nde olumlu karşılanan Nesturilik, Nesturi kilisesi adı altında toplanan bazı doğulu Hristiyan topluluklarda günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Nasturiler Maddesi, c. XVII, s. 8608.

³³ Aynı eser, c. XVII, s. 6639.

³⁴ Lewis Ma’lûf, *el-Müncid fi’l-A’lâm*, s. 586. Ayrıca bkz. Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 290.

Ortaçağın XIII. Yüzyıl coğrafyacılarından Yakut el-Hamevî, Kerkük'ü, "Kerhini" olarak tanıtmaktadır³⁵. Şehrimiz, H. 626 (M. 1238) yılında vefat eden İbn Abdülhak'ın, "Merâsidü'l-İttılâ' alâ Esmâ'l-Emkine ve'l-Bikâ" (Leiden, 1853, c. II, s. 487) ve İbnu'l-Futî'nin, "el-Havâdisu'l Câmi'a ve't-Tecâribu'n-Nâfi'a fi'l-Mi'eti's-Sâbi'a" (Bağdat, 1351, H. 629 yılı olayları, s. 27, 29) adlı eserleriyle, H. 630 (1232) yılında vefat eden İbnu'l-Esir'in "el-Kâmil fi't-Tarih" adını taşıyan eserinde de aynı adla anılmaktadır³⁶. Bunun dışında el-Cezîre bölgesi tarihçilerinden İbn Şeddâd, "Tarihu Benî Selçuk" adlı eserin yazarı Sadreddin el-Hüseynî ve VIII. yüzyıl tarihçilerinden ve aynı zamanda "Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Amsâr" adlı eserin yazarı İbn Fazlallah el-Ömerî, şehrimizi anılan isimle zikretmektedirler³⁷.

Bu ise daha önce belirttiğimiz Kerkük'ün adlarından olan "el-Kerh" in azıcık değişmiş şeklinden ibarettir. Şehir, 1380 yılında Timur tarafından fethedildikten sonra ilk defa olmak üzere bugünkü Kerkük adını almıştır³⁸. Kerhinî kasabasına "Kerkük" adının verilmesinin, Akkoyunlular³⁹ döneminde gerçekleştiği de ileri sürülmektedir⁴⁰.

Ünlü Irak Türkmen düşünür ve tarihçisi Mustafa Cevâd⁴¹'in görüşüne göre, bugünkü Kerkük adının, anılan "Kerhini" şeklinden, önce "Kerki",

³⁵ Yakut, Kerkük'ü şöyle tanıtmaktadır: Burası, Dakuka ile Erbil arasında iyi korunan güzel bir arazi üzerindeki bir kaleden ibarettir. Ben burayı gördüm; o aynı zamanda yüksek bir tepe üzerindedir ve küçük bir suru vardır. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. IV, s. 510.

³⁶ Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 218.

³⁷ Bkz. Yeşim Doğan, s. 2.

³⁸ Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, c. XIII, s. 6639.

³⁹ Oğuzlar'ın Bayındır boyuna mensup olduklarından kendilerine Türk kaynaklarında Bayındır Han Oğlanları, İran kaynaklarında Bayındırıyye adları da verilir. Çeşitli oymaklardan meydana gelmişlerdir. Muhtemelen Moğol istilası üzerine Anadolu'ya gelen Türkmenler'den olup Diyarbekir'in Ergani yöresine yerleştiler ve Artuklular'a bağlandılar. Tarih sahnesine çıkışları, 1340'ta Tur Ali Bey (1340-1362) idaresinde Trabzon Rum İmparatorluğu'na yaptıkları akınlarla başlar. Tur Ali Bey Erzincan ve Bayburt hakimleri ile birlikte 1348'de Trabzonu'u kuşattıysa da bir sonuç alamadı. Trabzon Rum İmparatoru III. Alexios, kız kardeşini Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey'e (1362-1388) vererek onunla akrabalık kurdu. Kutlu Bey'den sonra hüküm süren Akkoyunlu hükümdarlarını şöyle sıralamak mümkündür: Ahmed Bey (1389-1403), Kara Yülük Osman Bey (1403- 1435), Ali Bey (1435-1438), Sultan Hamza (1438-1444), Cihangir Mirza (1444-1453), Uzun Hasan Bey (1453-1478), Sultan Halil (1478-1478), Sultan Yakup (1478-1490), Baysungur Mirza (1490-1492), Rüstem Bey (1492-1497), Göde Ahmed (1497-1498), Murat, Elvend ve Muhammedi Mirzalar (1498-1508). Bkz. Faruk Sümer, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Akkoyunlular Maddesi, İstanbul, 1989, c. II, s. 270-273; İlhan Erdem-Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, Ankara, 2007, s. 61-159.

⁴⁰ Yeşim Doğan, s. 3.

⁴¹ Aslen Kerkük Türkmenleri'nden olup, 1905'te Bağdat'ta dünyaya geldi. 1922'de Bağdat Daârü'l-muallîne'l-ibtidâiyye'de okurken başta dil âlimi Tâhâ er-Râvî olmak üzere

sonra da Farsça'nın küçülme metodu ile "Kerik", daha sonra da Kerkük şekline dönüşmüştür⁴². Ancak "Kerkük" kelimesinin bugünkü şeklinin, şehrin dışında ezeli bir ateş olarak yanmakta olan ve günümüzde "Gürgürbaba" (eski adıyla Gor-Khora veya Kor-Kora) olarak adlandırılan yerin adından türetildiği de ileri sürülmektedir⁴³.

Bugün Iraklı Araplar, Kerkük kelimesini, "Kerkûk", batılılar ise "Kirkuk" şeklinde telaffuz etmektedirler. Batılıların Kerkük kelimesini anılan şekilde kullanmalarının en önemli nedeni olarak, bu adın Avrupalı Doğubilimcilerin eserlerinde bu biçimde geçmesi gösterilmektedir⁴⁴.

II. Kerkük Hakkında Genel Bilgiler

Kerkük; Irak'ı meydana getiren 14 (Şimdi ise bu sayı 18'dir) vilayetten biri olup, yüzölçümü 19873 kilometre karedir. 1957 nüfus sayımına göre yabancılar hariç şehrin nüfusu 388,912'dir⁴⁵. Bağdat'tan 270 kilometre uzaklıkta yer almaktadır⁴⁶. Deniz seviyesinden 310 m. yükseklikte bulunun şehrin kuzeybatısında Küçük Zap⁴⁷ Vadisi, güneybatısında Hamrin⁴⁸ Dağları,

hocalarının dikkatini çekti ve Mecelletü't-Tilmîzi'l-'Irâkî'de şiirleri yayınlanmaya başladı. 1924 yılından itibaren sırasıyla Nâsiriye'de en-Nâsiriyye, Basra'da, es-Seyf, Bağdat'ta el-Me'mûniyye ve el-Kâzîmiyye medreselerinde öğretmenlik yaptı. Bu esnada el-İrfân el-Lübânîyye ve Bağdat'ta çıkarılan Luğatî'l-Arab adlı dergilerde makaleleri yayınlandı. 1934'te Kahire'ye, sonra da Fransa'ya gitti. 1939 yılında Sorbonne Üniversite'sinde Abbasilerin son dönem siyaseti hakkında doktora yaptı. Arkasından Bağdat Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde hocalık yaptı. 1962'de İslamî Araştırmalar Enstitüsü'nün başkanı ve birçok bilim kurumunun üyesi olan ve aynı zamanda Fransızca, İngilizce, Farsça ve Türkçe bilen Mustafa Cevâd 17 Aralık 1969 yılında Bağdat'ta vefat etti. Yazarın, yayınlanmış 13 eseri, eş-Şu'ûrû'l-münsecem fi'l-keîlâmi'l-muntazam adında bir şiir divanı, çeşitli dergilerde çıkmış makaleleri, 2 çeviri eseri ve 10'un üzerinde bağımsız ve başka yazarlarla müştereken yayınlanmış neşirleri bulunmaktadır. Bkz. Mahmûd el-Arnaût, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Mustafa Cevâd Maddesi, İstanbul, 2006, c. XXXI, s. 289-290.

⁴² Bkz. Cemal Bâbân, s. 249.

⁴³ Aynı eser, s. 247.

⁴⁴ Bkz. Mustafa Cevad, s. 14.

⁴⁵ es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 216.

⁴⁶ Cemal Bâbân, s. 247.

⁴⁷ Aşağı Zap olarak da adlandırılan bu nehir, Irak toraklarında ilerleyen Dicle nehrinin kollarından biri olup, Ca'ber kalesi yakınında anılan nehre dökülür. Meşhur Dukan barajı da bu nehrin üzerine inşa edilmiştir. Bkz. Komisyon, *el-Müncid fi'l-A'lam*, s. 318.

⁴⁸ Yüksekliği 300 metreyi aşmayan bitki örtüsünden yoksun dağlar silsilesinden ibaret olup, İran sınırından Irak topraklarında yer alan el-Fetha yakınında Dicle nehrine kadar devam etmektedir. Aynı eser, s. 259.

güneydoğusunda Diyala⁴⁹ Vadisi ve Kuzeydoğusunda Zagros⁵⁰ Dağları yer almaktadır⁵¹.

Irak yönetimindeki Kerkük vilayeti 1957’de merkez ilçe, beş nahiye ve 520 köyden oluşmaktaydı. Kerkük vilayetinin diğer ilçeleri olan Kifri⁵², 312, Çemçemâl⁵³, 202 ve Tuzhurmatu⁵⁴, 234 köyü vardır. Böylece Kerkük vilayetine toplam 1274 köy bağlıdır. 1976’dan sonra Irak’taki idarî yapı yeniden değiştirilmiş, vilayetlerin sayısı arttırılarak 18’e yükseltilmiştir. Bu arada Kerkük vilayetinin adı da Temîm⁵⁵ olarak değiştirilmiştir. Ancak bu vilayetin merkezinin adı yine Kerkük olarak kalmıştır.

⁴⁹ Dicle’nin kollarından biri olup, Bağdat’ın güneyinde bu nehre dökülür. Her iki yanında ise yıkık durumdaki bazı şehirlerin kalıntıları bulunmaktadır. Bkz. *Aynı eser*, s. 293.

⁵⁰ İran’ın kuzeybatısında yer alan dağlar silsilesidir. Bkz. *Aynı eser*, s. 319.

⁵¹ Yeşim Doğan, s. 4.

⁵² Irak’ın Diyala vilayetine bağlı, Baba Şehsuvar dağının eteklerinde ve aynı zamanda Bağdat ile Kerkük arasındaki demiryolunun yakınında yer alan bir kaza olup, nüfusu 8500’dür. 318 köyü bulunmaktadır. Şehre verilen adın, doğusunda yer alan Nâsâlih tepelerinde bol miktarda bulunan ve zift veya taş kömürüne benzeyen Kifir maddesinden geldiği söylenmektedir. Ancak Üçüncü Ur Sülalesi (M. Ö. 2050-1950) dönemine ait çivi yazılarında burası Kimâş olarak geçmektedir. Hatta bu adla ifade edilen bu şehir, o dönemlerde Şemrurum (Bugünkü Altun Köprü nahyesi) ile birlikte devletin kuzeydoğusundaki dağlara uzanan kara yollarını koruyan kalelerden ibarettiler. Osmanlılar döneminde Salahiye olarak adlandırılan bu şehrin, 193 yıl önce yani 1814 dolaylarında kurulduğu ileri sürülmektedir. Şehrin bugünkü nüfusu, ancak 1914’ten sonra Eski Kifri’den buraya yerleşmiştir. Önemli mahallelerini şöyle sıralamak mümkündür: İsmail Bek, es-Sâde, İmam Muhammed, 17 Temmuz. Bkz. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, s. 223; Cemal Bâbân, s. 254-255.

⁵³ Kerkük ile Süleymaniye şehirleri arasındaki kara yolunun ortasında yer alan bir köydür. Burası aynı zamanda birincinin doğusundan 49, ikincinin batısından 65 Km. uzaklıktadır. Yerleşim merkezi, çok eskiden yakınında burayı savunmak için inşa edilen bir tepenin yanında yer alır; tepenin üzerinde hala kalıntıları gözle görülen bir kale bulunmaktadır. Son zamanlarda burası büyük bir gelişme gösterdi ve devlet memurları için lojmanlar yapıldı, dükkanlar ve bir ana cadde, bir postane bir ilkokul hizmete açıldı. Kazanın köylerle birlikte nüfusu 16.135, ancak 1947 sayımına göre kaza merkezinin nüfusu 29811’dir. Buranın Ağcalar ve Senkav adında iki nahiyesi ve 161 köyü vardır. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, s. 226.

⁵⁴ Eskiden Kerkük’e bağlı bir kaza iken Salahaddin (Tikrit) şehrine bağlanmıştır. Anılan kaza, Bağdat-Kerkük karayolu üzerinde ikincinin güneydoğusundan 70 km. uzaklıkta yer alır. Nüfusu 13860’dır, en önemli mahalleleri şunlardır: Mustafa Ağa, Cumhuriyet, Orta, Cefle. Kazanın adı ile ilgili çeşitli rivayetler ileri sürülmektedir. Bunlardan en akla uygun olanı ise, adının Asurlular döneminde Hirmeti olarak geçmesi nedeniyle zamanla Hurmatı şeklinde telaffuz edilmesidir. Ayrıca bölgede bolca tuz bulunması hasebiyle de buranın adının Tuzhurmatı olarak şekil almıştır. Bkz. Cemal Baban, s. 195-196.

⁵⁵ Bu ad, Kerkük’e, 1 Haziran 1972’de Irak hükümetinin, 69 numaralı kanun çerçevesinde, Musul-Kerkük petrollerini millileştirerek yabancı şirketlerin malvarlıklarına el koymasından sonra verildi.

1990'da Kerkük vilayeti merkez Kerkük ve Havice⁵⁶ kazası olmak üzere iki kazadan meydana gelmektedir. Kerkük kazasının Karahasan⁵⁷, Şivân⁵⁸, Tâzehurmatu⁵⁹, Dâkûk⁶⁰ ve Beci⁶¹ isminde beş nahiyesi bulunmaktadır. Havice kazasının ise Abbas ve Riyaz adlı iki nahiyesi vardır. Kerkük şehrinin nüfusu son yıllarda 400.000'i biraz geçiyordu (1987'de 418.624). Merkezi Kerkük olan vilayetin nüfusu ise 592. 869 idi⁶². Ancak şu anda kuzeyden gelen aşırı göç dalgası sonucunda bu nüfus 1.100.000'in üzerine çıkmış durumdadır.

Kerkük'ün Türkmen köylerinden bazıları şunlardır: Tirkalan, Çardağlı, Biravcılı, Kızlıyar, Bacvan, Laylan, Beşir, Hamzalı, Tobzava, Yayı, Bılava, Karatepe, Horoz, Yahyava, Tercil, Matara, Hasar, Ömermenden, Şıvan, Hasadarlı, Küküz, Karanaz, Büyük Elbuhasan, Küçük elbuhasan, Zincilli, Şekere, Üç tepe, Köteburun, Dombalan tepe, Bastamlı, Kuşıye, Yalancıya,

⁵⁶ Irak'ın kuzeyinde Kerkük'e bağlı bir kaza olup, aynı adı taşıyan kazanın merkezidir. Bkz. Komisyon, *el-Müncid fi'l-A'lam*, s. 262.

⁵⁷ Kerkük kazasına bağlı bir nahiye olup merkezi Kerkük'ten 25 Km uzaklıkta yer alan Leylan köyüdür. Nahiye'nin nüfusu 12498 kişidir. Buraya bağlı köylerin adaları ise şöyledir: Badava, Halid, Bazıyani, Siyah Mansur, Salihi, Furkan, Yarımca. Nahiye bu adı, bölgede hüküm süren Akkoyunlular zamanında görev yapan Kara Hasan adında bir kumandanın almıştır. Bkz. Cemal Baban, s. 227.

⁵⁸ Kerkük Kazasına bağlı bir nahiye olup, nüfusu 16282 kişidir. Eskiden buranın merkezi Hacı Bihan idi, fakat daha sonra şimdiki adıyla Ridar köyüne taşınmıştır. Buranın 76 köyü bulunmaktadır; en meşhurları ise Kelavkut ve Ömer Mendan köyleridir. Bir rivayete göre, Ömer Mendan, Hz. Peygamberin sahabilerinden birinin adıdır. Bkz. *Aynı eser*, s. 180.

⁵⁹ Kerkük kazasına bağlı bir nahiye olup, sakinlerinin büyük bir kısmı Türkmenlerden oluşmaktadır. Bir rivayete göre, nahiye adını, taze hurmadan almıştır. Burada hurma yetişmediği gibi, nahiye'nin adıyla ilgili farklı rivayetler de bulunmaktadır. Bkz. *Aynı eser*, s. 81.

⁶⁰ Yakut el-Hamevî, (c. II, s. 523) burayı şöyle tanıtmaktadır: Erbil ile Bağdat arasında meşhur bir şehir olup, haberler ve fetihleri ele alan eserlerde adı geçmektedir. Burada meydana gelen bir savaşta Hariciler hezimete uğratıldı. Aslında burası, çok eski bir şehir olup, Kerkük ile Tuzhurmatu arasında bulunan ve eski adıyla Rûhâne, yeni adıyla da Tavuk Çay olarak bilinen nehrin sol tarafında yer almaktadır. Bugün ise burası, Salahaddin vilayetindeki Tuzhurmatu kazasına bağlı bir nahiye olarak Bağdat yolu üzerinde, Kerkük'ten 40 km. uzaklıkta yer almaktadır. Önemli mahalleleri, Saray, Muruz, Hüseyniye, Tekye, Arablı ve Demirci'dir. Şehrin çok yakınında, insanların yoğun bir şekilde ziyaret ettiği Hz. Hüseyin'in oğlu İmam Zeynelabidin'in, makamı bulunmaktadır. 1947 nüfus sayımına göre buranın nüfusu 59.029 olarak tespit edilmiştir. Ayrıca buranın 207 köyü vardır. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, s. 15; Cemal Bâbân, s. 110.

⁶¹ Aynı ismi taşıyan bir kazanın merkezi olup Salahaddin şehrine bağlıdır. Bağdat-Musul karayolu üzerinde yer alan Bec Tiklrit'ten 44 km. uzaklıktadır; nüfusu ise, 6785'dir. Bkz. *Aynı eser*, s. 70.

⁶² Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 292.

Kümbetler⁶³. Bu satırların yazarı da, Osmanlı Padişahı IV. Murat zamanında kurulan, sonra 1980'lerde zalim Saddam rejimi tarafından yıktırılan ve daha sonra da Amerikan işgalini muteakip Irak Türkmen Cephesi tarafından çağdaş bir proje çerçevesinde yeniden inşa edilen bu sonuncu köyde doğmuş ve çocukluk yıllarını burada geçirmiştir. Allah, elbetteki yıkanları değil, yeniden inşa edenleri bu güzel davranışlarından dolayı ecir ve sevabına nail edecektir.

Günümüz Kerkük'ü aşağı-yukarı 40 m. yükseklikte bir tepe üzerinde yerleşmiş olan kalenin etrafına yayılmış bir şehirden ibarettir. Kale, yıkılışına kadar tek başına küçük bir şehir oluşturmaktaydı. Burası eskiden ele geçirilmesi çok güç bir mekan olarak bilinirdi, fakat bugün aynı özelliği taşımamakla birlikte, Keldanî Hristiyanlarla Türkmenler tarafından iskan edilmiş durumdadır. Buradaki bazı evler, Kerkük'ün oba kısmına bakmaktadır; bu ise özellikle otların yeşerdiği ve çiçeklerin açtığı bahar aylarında şehre çok güzel bir görünüm kazandırmaktadır.

Eskiden Kerkük'te iki büyük camii bulunmaktaydı; bunlardan birincisi "Ulu camii" (ona, "Merimâne" adı da verilir), diğeri ise "Danyal Peygamber Camii"⁶⁴ olarak adlandırılmaktaydı. Bugün ise şehrimizde onlarca camii ibadete açık bulunmaktadır. Adı geçen ikinci camide, Hanaya, Azraya ve Mikail adında üç kişiye ait olduğu iddia edilen mezarlar yer almaktadır. Yahudilerin bir iddiasına göre, Danyal⁶⁵ Peygamber'in mezarı bu camide gömülüdür. Ancak bazı tarihçilere göre ise Danyal Peygamber Hüzzistan⁶⁶'da vefat etmiş ve buraya bağlı Tüster⁶⁷'de defnedilmiştir⁶⁸.

⁶³ Cemal Abdullah Sait, *Kerkük Rehberi*, Erbil, 2001, s. 68-70.

⁶⁴ Görkemli minaresi ile meşhur olan bu camii, Kerkük'ün en eski camilerinden biridir. Moğol döneminin sonları veya Timur Bey döneminin sonlarında inşa edildiği sanılmaktadır. Sekizgen bir taban üzerinde, güzelim kolon ve yaylar, camiinin yan tarafından, kalenin göbeğinde görkemli şekilde dikili durumdadır. Camii, bu haliyle de kaleye canlılık ve eşsiz bir güzellik kazandırmıştır. Camii duvarlarında tarihi belli olmayan Arapça bir kitabe yer almaktadır. Kerküklüler, doğru olmasa da, bu yazının Danyal Peygamber tarafından yazıldığına inanmaktadırlar. Bkz. *Aynı eser*, s. 32-33.

⁶⁵ Ahd-i Atik'te adı Daniel olarak geçmektedir. Danyal İbranice'de "Tanrı hükmetti" veya "Benim hakimim Tanrı'dır" anlamına gelmektedir. Anlatılanlara göre, Danyal, milattan önce VI. Yüzyılda Babil sarayında yaşamış bir Yahudi peygamberdir; İsrailoğulları'nın Yahuda kabilesinden ve kral zürriyetindendir. Bkz. Ömer Faruk Harman, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Danyal Maddesi, İstanbul, 1093, c. VIII, s. 480.

⁶⁶ İran'ın önemli eyaletlerinden biri olup, bol akar suları, şekeri, meyveleri, hububatı ve ipekli elbiseleriyle şöhret kazanmıştır. Bkz. Yakut el-Hamevi, c. II, s. 462-463.

⁶⁷ Hüzzistan'da en büyük şehir olup, Şuşter'in Arapçalaştırılmış şeklidir. Burası, Hz. Ömer döneminde Ebu Musa el-Eş'ari tarafından fethedildi. Bkz. Aynı eser, c. II, s. 34-36.

⁶⁸ es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 218-219. Ayrıca bkz. el-Kazvini, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut, (Trz.), s. 171.

Osmanlılar döneminde Irak, üç bölgeye ayrılıyordu: Bağdat, Basra⁶⁹ ve Musul. Musul eyaletine bağlı üç vilayet vardı; Kerkük, Erbil ve Süleymaniye⁷⁰. Musul eyaleti, bir coğrafi bölge olarak; çöl ikliminin dışında kalmaktadır. Özellikle batıdaki Himrin Dağları, bu iklimin ayrılış noktasını oluşturmaktadır. Bölgenin yüksekliği, güney çöl bölgesinden coğrafi bir farklılık gösterir. Kerkük, coğrafi durumuyla, Irak'ın kuzey kısmının yağmur alan verimli bir bölgesini oluşturur. Bu nedenle de hayvancılık ve tarıma elverişli bulunan, toprağı olukça sarp doğu kısmı ile, kurak ve hemen hemen düz batı kısmı arasında bir geçit alanı yer alır⁷¹.

Kerkük'ün ortasından kışın taşan, yazın kuruyan Hasa⁷² çayı geçer. Hasa çayı şehri Eski yaka ve Korya⁷³ yaka olmak üzere iki yakaya ayırır. Kale ile beraber şehir üç kısma bölünür. Kale askerî yönden stratejik öneme sahiptir ve şehrin ilk yerleşim yeridir. Çevresine hâkim surları ve dar

⁶⁹ Bağdat'ın 420 km. güneydoğusunda Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km. güneybatısında yer alır. İklimi oldukça serttir. Kışları soğuk geçer; yaz aylarında ise şehirde kavurucu bir sıcaklık hüküm sürer. Sıcaklar ancak kuzey rüzgarlarıyla hafifler; güney rüzgarları yakıcıdır. Basra kelimesi, Arap dilinde “siyah taş” anlamına gelmektedir. Eskiden, el-Hureybe ve el-Busayra olarak da bilinen Basra, Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce, Farslara ait sınır savunması için kullanılan bir kasaba idi. Burası, Hz. Ömer döneminde, komutan Utbe b. Gazvan tarafından bir askerî merkez olarak seçilmiş, zamanla Arap kabilelerinin yerleştirilmesi neticesinde de büyük bir şehir haline gelmiştir. Basra, mevki olarak Dicle nehrinden oniki mil uzaklıkta bulunmaktadır. Şehir, Dicle ile paralel bir görünüm arz ederken, kara kısmında yer alan yapıları da el-Bâdiye yönünde uzar gider. Burası, verimli toprakları, bol hurması ve nehirleri ile tanınmaktadır. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004, s. 306; Abdulhalik Bakır, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Basra Maddesi, İstanbul, 1992, c. V, s. 108.

⁷⁰ Irak'ın kuzeyindeki dağlık bölgede yer alan suyu bol bir şehirdir. Doğusunda İran, batısında Kerkük, kuzeyinde Erbil ve güneyinde İran ve Diyala şehrinin bir kısmı yer almaktadır. En önemli ürünü tütün, ceviz, badem, fıstık ve fındık, zeytin, palamuttur. Ayrıca buranın balı da meşhurdur. Şehrin yüzölçümü 11852 kilometre karedir; 1957 nüfus sayımına göre nüfusu ise 299,978'dir. Buranın es-Süleymaniyye, Halepçe, Şehrbazar ve Bişder adında dört kazası bulunmaktadır. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 227-228.

⁷¹ Yeşim Doğan, s. 4.

⁷² Kerkük'ün ortasından geçerek şehrin Kale kısmıyla, Kale dışındaki düzlük kısmını ayıran, aynı zamanda daha çok kış mevsiminde bol miktarda düşen yağmurların birçok tepe ve dağlardan inmesi suretiyle vadi ve derelerin taşması sonucunda meydana gelen bir nehirdir. Ancak şehir halkı ihtiyacı olan içme suyunu çağdaş yöntemlerle elde edilen kaynaktan sağlamaktadır. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 221. Bu çayla ilgili Kerkük Türkmenlerinin meşhur şu dörtlüsü de bulunmaktadır: “Kerkük'ün altı Hasa, Hasa batmıştır yasa, Kerkük'ü viran etti, yad ayak basa basa.

⁷³ Kerkük'ün önemli semtlerinden biri olup, 40 metre yükseklikteki şehir kalesinin güneyinde bulunan Hasa çayının sağ tarafında yer almaktadır. Bir rivayete göre, mahallenin adı, oba anlamına gelen ve Uygurca'da “Kor” ve diğer Türk dili lehçelerinde “hor” olarak geçen kelimeden alınmıştır. Bkz. Cemal Baban, s. 252-253.

sokakları vardır. Kerkük'e uğrayan seyyahlar kalenin etrafındaki surların topraktan yapıldığını bildirirler. Kalenin içindeki kesim, Hamam, Ağalık ve Meydan adlı üç mahalleden oluşmaktadır. Şehrin kale dışına taşması muhtemelen nüfusun da baskısıyla XVII. yüzyılda olmuştur⁷⁴. Kalenin ikisi doğuda, diğer ikisi de batıda olmak üzere dört kapısı bulunmaktadır. Bu kapıların adları şöyledir: Yedi Kızlar, Halvacılar, Top Kapı, Baş Kapı⁷⁵. Kerkük Hristiyanlarından birinin, Nadir Şah'a yazmış olduğu bir mektupta, Kerkük ile ilgili şunlar yazılmaktadır:

“Tahmasib Han (Nadir Şah), 1732 yılının Kanunu'l-Evvel ayının on altısında Cumartesi gününün akşamı, Kerkük'e geldi, önce Yahudileri hırpaladı ve bu esnada onlardan bir kısmını öldürdü, diğerini de tutsak etti. Onun karargahı şehirden bir mil uzaklıkta idi; bu esnada şehir halkı ayaklanarak genciyle yaşlısıyla üç saat boyunca onunla çarpıştılar ve iki taraftan birçok insan öldürüldü. Bu durum karşısında anılan kumandan şehri bırakarak buradan bir saat uzaklıkta yer alan Korya köyüne yöneldi ve buranın halkını kılıçtan geçirdi; bu durum karşısında şehir halkı büyük bir sıkıntıya düştü... Daha sonra o buradan Beşir köyüne yöneldi ve halkına karşı saldırı düzenledi...”⁷⁶.

Nadir Şah buradan ayrıldıktan sonra terlerinden kaçan insanlar Korya köyüne geri dönerek evlerini yapmaya başladılar. Daha sonra burası zamanla gelişerek çok büyük bir köy haline geldi. Bugün Kerkük'ün çok meşhur bir semti durumunda olan Korya'yı, şehrin Kale kısmına bağlayan taştan yapılma bir köprü bulunuyordu, ancak bu köprü 1954 yılında yıkılarak yerine yeni köprü inşa edildi⁷⁷. Haşim Nahit Erbil'in, Kerkük ve civarı ile ilgili izlenimleri ise şöyledir:

“... Erbil'den cenuba (güneye) doğru inince, 'Altun köprü'ye gelinir: Küçük Zab'ın üstünde 'Murad-ı Râbi' (Dördüncü Murat) tarafından yapılmış sağlam bir köprünün kemerleri yanında tessüs (yapılan) eden şu kasabacık ahalisi (halkı) hep Türk'tür. Beş altı yüz hane tahmin olunan Altun köprülülerin şiveleri biraz yayvan olmakla beraber, Irak Türklerinden hiç farkı yoktur. Kasabanın İstanbul- Bağdat yolu üstünde bulunması ve bir de Bağdat'a ihracat için yeğâne (tek) nakliye vasıtası olan nehrin hemen kenarında olması Altunköprü ahalisini (halkını) çiftçilik ve koyunculuktan ziyade ticarete sevk etmiştir. O ahalinin (halkın) buğday, arpa, yün, mazı,

⁷⁴ Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 291.

⁷⁵ Cemal Abdullah Sait, s. 31.

⁷⁶ Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 219.

⁷⁷ Aynı eser, s. 219.

kitre, peynir ihracatına ya doğrudan doğruya iştirak ederler, yahut da eşyanın naklolunduğu salların malzemesini satmakla istifade ederler. Asıl kara yoluyla yapılan ticaretten fayda temin etmelerine çiftçiliği ve koyuncululuğu da ilave etmelidir. Şimdi yine krokiyi takip edelim: Cenuba (güneye) doğru sekiz on saat mesafede Kerkük kasabası var ki, bu isimde bir livanın merkezidir. Kerkük, nüfusunun kesafeti (yoğunluğu) itibariyle Irak Türklerinin hemen merkezi sayılabilir: on bin hane tahmin olunan kasabanın taş ve kireçten yapılmış beyaz duvarları arasında akın akın giden insanların kıyafeti, lisanı (dili), tavırları size bir Türk şehrinde olduğunuzu ümit ve kuvvetle hissettirir. Kerkük'te Erbil'de olduğu gibi bir kale var: Kale; eskiden sun'i olarak topraktan, taştan yapılmış bir tepenin üstünde etrafını, hanelerin (evlerin) cephesinden ibaret bir sur ihata eder (çevreler) ve surun kapısından içeriye girilebilir. Asıl toprağın seviyesinden kaldırım tarzında bir yokuş var ki kapıya muntahi olur (kapı yanında biter). Şehrin en güzel ciheti (yönü), Korya mahallesidir. Eğer mevsim baharsa, sokaklarından geçerken billur suların kanallardan aktığını, duvar üstünden sarmaşık limon ve portakal ağaçlarının beyaz çiçekleriyle bütün yerlere bir yıldız seması işlediğini görürüz. Havayı dolduran nefis bir koku, sizi mest eder. Kahvehanelerde suların kıyısında iskemlelere oturmuş konuşan ve gülen insanlara biraz yaklaşırsanız onlar da derin bir samimiyetle ruhunuzu mest ederler. Kerkük: nüfusunun kesafetiyle (yoğunluğuyla) Irak Türklerinin merkezidir, diyorum; çünkü Türk olan sade şehir değil: şehrin etrafında birçok Türk köyleri vardır.”⁷⁸.

Burada günümüzde Kerkük'ü ziyaret eden Prof. Dr. Suphi Saatçi'nin, Kerkük Kalesi hakkındaki izlenimlerini aktaralım:

“Ertesi gün Kerkük Kalesi'ne çıkıldı. 15 yıldır Türkmenlere yasak olan kalenin kapıları kırılarak içeri girilmiştir. Biz de, Topkapı adı verilen kalenin batı yönüne bakan kapısından içeri girdik. Burada gördüğümüz manzara karşısında doğrusu irkildik. Kalede korkunç bir tarihi eser tahribatı yaşanmıştır. Oysa Türkmenlerin geleneksel sivil mimarlığına ait en güzel örnekleri barındıran kale, Aynı zamanda Kerkük'ün de en önemli simgesi sayılırdı. Tarihi kent Kerkük'ün dokusu, 5000 yıla varan geçmişiyle Kale'de bulunuyordu. Kaledeki fiziksel dokunun tamamı sit alanı idi. Kente önemli bir kimlik kazandıran kale, değişik anıtların yanında, içinde barındırdığı sivil mimarlık örneklerinin özgünlüğü ile de ilgi çeker. Geleneksel sokak dokuları, sokaklarda tonozlu geçiş oluşturularak yapılan takları ve en önemlisi Türkmen toplumunun mimarî anlayışını ve geleneksel yaşama

⁷⁸ İzzettin Kerkük, *Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri*, s. 58-59.

biçimini yansıtan evleri ile eşsiz bir zenginlik sergilerdi. Sergilerdi diyorum; çünkü artık bu sokakların ve evlerin hemen hemen tamamı ortadan kaldırılmıştır. Yüzyıllar boyu o güzelim kaleyi süsleyen anıtlar, zamana karşı koyarak günümüze kadar gelmişlerdi. Burada bilinen en eski eserler Ulucami, Gökkümbet adındaki mezar anıtı, Danyal Peygamber Camii, Hasan Pakiz Camii ve Hasan Mekki Camii adları ile tanınırlar. Anıtların çevreleri yıkılmış ve bu yapılar çıplak vaziyette ortada bırakılmıştır... Kentin ilk yerleşim merkezinin çekirdeği olan kale, bu yüzden en eski mimarlık ve kentsel dokunun da merkezi idi. Burada Türkmenlere ait geleneksel evlerden 750 dolayında ev varken, 1997 Eylül'ünden sonra sokaklar ve evler, dozerlerle sürülerek, kalenin üstü düz bir alan haline getirilmiştir. Eski evlerden sadece 45'i ayakta bırakılmıştır. Burada sadece bazı camii ve anıtlara dokunulmamıştır. Bu camiler de minareleri ile birlikte, adeta sahrada bulunan vahalara benzemiştir. Geriye kalan 45 evden 5-6 adedi restore edilmiş, diğerleri harabe durumunda bırakılmıştır. İşin en tuhaf tarafı her hangi bir restorasyon ve koruma planı hazırlanmadan, kaledeki tarihî doku dozerle süpürülerek yerle bir edilmiştir. Böylece ilk defa dozerle eski eserlerin restorasyonu yoluna gidilerek, tarihe geçen bir Vandallık örneği verilmiştir. Bunun yanı sıra kalenin geleneksel dokusu üzerinde derin yaralar açılmıştır. Aslında burada işlenen cinayet sadece eski eserlerin yok edilmesi değil; nüfusunun tamamı Türkmenlerden oluşan kale halkının dağıtılmasıdır. İşte bu bahane ile Saddam yönetimi 1997 yılının sonlarından itibaren Kerkük Kale'sinin üzerindeki tarihî dokuyu, hem de dozerlerle yıktırmıştır. Geri kalan evlerin de bir kısmının restore edilmesine gidilmiştir. Doğrusu koruma altına alınan evlerin kurtarılmasında, Müze Müdürü Gaip Fazıl Kerim'in de büyük rolü olduğunu burada belirtmeliyim. Onun sayesinde Türkmenlerin Kale'deki kültürel mirasını simgeleyen birkaç örnek ayakta kalmıştır. İşte Tayfur Evi, Mustafa Ağa Evi, Allaf Evi bu örneklerin bir kaçı...⁷⁹.

III. Kerkük'ün Tarihsel Geçmişi

A. Kerkük'ün Eskiçağ ve Erken Ortaçağdaki Genel Durumu

Kerkük'ün en eski tarihine dair bilgileri, Keldanice yazılan iki eski elyazması eserden öğreniyoruz. Bunlardan biri, 1896 yılında Matran Adi Şîr tarafından herhangi bir ad belirtilmeden Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu Türkçe elyazması nüshası, yirminci yüzyılın ikinci yarısının başlarında (1958) Kerkük Kalesi'ndeki Keldanî Kilise'sinde bulunmaktaydı. "Şehitlerin ve Kutsananların Haberleri" adını taşıyan ikinci elyazması eser ise, 1891 yılında Papa Polis Bikân tarafından Keldanice aslına sadık kalarak yedi cilt

⁷⁹ Suphi Saatçi, *Hasretin Adı Kerkük*, İstanbul, 2004, s. 39-41.

ve nadir bir nüsha biçiminde Almanya'nın Leipzig şehrinde yayınlanmıştır. Kerkük'le ilgili haberler, bu sonuncu eserin ikinci cildinin 507 ile 535'inci sayfalarında geçmektedir. Bu iki eserdeki Kerkük'le ilgili bilgilerden, şehrin, Asur kralı Sarnabal tarafından kurulduğunu, kuruluş sebebinin ise Erbâk adında bir subayın yönetime karşı olumsuz tavır takınması sonucunda, Asur kralı tarafından görevinden alındığını, sonra Bacermi⁸⁰ bölgesinde bir şehir inşa edilmesi emredilerek buraya Kermi denilen bir subayın yönetici olarak görevlendirildiğini, arkasından da Asurlulardan 1000 kişinin buraya iskan edildiğini, böylece bu gelişmeleri müteakip buradaki binaların zamanla çoğaldığını, şehrin öneminin arttığını ve bir müddet sonra da anılan yöneticinin bölgesinde merkezden bağımsız bir duruma geldiğini ancak yine de zaman zaman Asurlularla işbirliği içinde olduğunu öğrenmekteyiz⁸¹.

Kerkük, Asurlular'dan sonra Persler'in eline geçti, sonra Makedonyalı İskender'in egemenliği altında kaldı. Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte, şehir Nasturîlerin merkezi haline geldi⁸². İskender öldükten sonra hakimiyeti altında bulunan topraklar ünlü kumandanları arasında paylaşılınca, Kerkük, Seleukos⁸³'a teslim edildi. Bu hükümdar şehrin eski binaları yıktı ve burayı yeniden inşa etti. Ayrıca şehrin etrafına 65 burçtan ve iki büyük kapıdan oluşan muazzam bir sur yaptırdı. Bu iki kapıdan birincisine, şehir valisinin adına nispeten "Tutî", diğerine ise "Kral kapısı" denilmekteydi. Anılan vali, birçok kabileyi buraya göç ettirerek daha önce yapılan surun etrafına yerleştirdi. Bu iskân faaliyeti sonucunda şehir büyüyerek gelişti. Daha sonra

⁸⁰ Yakut el-Hamevî, burayı Bâcermak olarak tanıtır ve "Kitâbu'l-Fütûh" adlı esere atfederek Dâkukâ (Bugünkü Dakuk-Tavuk) şehrinin yakınında yer alan bir kasaba olduğunu bildirir. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. I, s. 372.

⁸¹ Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 217.

⁸² Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 291.

⁸³ Tam adı Seleukos I Nikator ("Galip")'dur. Babylonia strapı (321-316 ve 312-305, Selefikler hanedanının kurucu kralı (305-280) ve aynı zamanda İskender'in komutanıydı. İskender'i taklit ederek Hindistan'a kadar bir sefer düzenledi, ama Pencab'ı, Arakhosia'nın bir bölümünü ve Gedrosia'yı, Maurya Çandragupta'ya bıraktı. Daha sonra İran ve Baktria'ya boyun eğdirdi. 305'de kendini kral ilan etti. İyiliğini gördüğü Ptolemaios I'le Koile Syria üzerine çekışmekten vazgeçti ve sadece Yukarı Suriye'yi işgal etmekle yetindi ve başkentini biraz kuzeye, Antiokheia'da (Antakya) kurdu; böylece bir deniz ayağına sahip oldu, ana Doğu'dan çok uzaklaştığı için krallığının dengesini bozdu. 389-288'de Kilikia'yı ilhak etti. İskender'in birleşik imparatorluğunu kendi adına kurmak üzereydi; hatta Trakya ve Makedonya'yı işgal etmek amacıyla Boğazlar'ı bile aştı, ama öldürüldü. Antiokhos I tarafından Zeus "Nikator" adıyla tanrılaştırılan Seleukos I, diadokhos'ların sonuncusudur. Onunla birlikte İskender'in imparatorluğunu tek bir hükümdarın elinde toplama umudu da bütünüyle ortadan kalktı; ama bu imparatorluğun coğrafi temellerini attı ve güçlü Selefki devletinin yapısını belirledi. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Selevkos I Maddesi, c. XX, s. 10332.

burası M. Ö.247 yılında Parthlar⁸⁴’ın eline geçti ve uzun zaman onların elinde kaldı⁸⁵. Ardeşîr⁸⁶ M. S. 226 yılında Partlara karşı isyan bayrağını açarak Kerkük’ü ele geçirdi. M. S. II. Yüzyılın son çeyreğinde, burada, kilise kayıtlarında “Kerh Deuluh” olarak geçen başkenti Kerek veya Kerh olan bir hanedanlık hüküm sürmekteydi. M. S. I. Yüzyılın başlarından Sasanî devletinin kuruluşuna kadar bölgede, başkenti Erbil olan Adyâbinî krallığı ile başkenti Kerek (Kerkük) olan Kerkinî krallığı bulunmaktaydı⁸⁷. Kerkük İslam fetihlerine kadar Sasanîlerin egemenliği altında kaldı⁸⁸.

B. Kerkük’ün Osmanlı Öncesindeki Siyasî Durumu

Hız. Ömer döneminde Sasanî devleti yıkıldıktan sonra, Kerkük, 21 (642) yılında, el-Cezîre bölgesi⁸⁹’ni fetheden İyâz b. Ganm⁹⁰ tarafından ele

⁸⁴ İranlılar’la akraba olan, İskit ülkesinde göçebe yaşadıkları ve büyük ölçüde bu ülkenin etkisinde kaldıktan sonra İ.Ö. I. Binyıl’da Parth ülkesi’ne yerleşen ve burada savaşçı bir aristokrasi kuran bir topluluktur. İ.Ö. 250’ye doğru göçebe parth kabilelerinden birinin (Parni halkı) önderi olan Arsakes, Selekiler’den ayrılarak bağımsızlığını ilan etti ve Arsakiler hanedanını kurdu. Hanedanın başkenti önce Dara (Kelat), sonra Hekatompilos oldu. Hırykania kısa sürede ilhak edildi. Ancak Parthlar önce Romalıların daha sonra da yerel bir pers hanedanı olan sasanî Ardeşîr’in saldırısına uğrayarak yenildiler ve kralları Artaban anılan hükümdar tarafından öldürüldü (224), bu olaydan iki yıl sonra da Sasanîler Ktesiphon’a yerleştiler. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Parthlar Maddesi, c. XVIII, s. 9203-9204.

⁸⁵ es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 217-218.

⁸⁶ Sasanî devletinin kurucusu ve ilk hükümdarı (226-241).O, aynı zamanda Fars eyaletlerinin birinde Aşkânîler’e bağlı bir hükümdar olan Papek’in oğludur. Babası ona Darabgird kale muhafızlığı komutanlığını sağladı. Babası ölünce Fars’ta hükümdarlığını ilan etti. Fars’taki diğer beylikleri ortadan kaldırdıktan sonra, Kirman ve Hüzistan’ı ülkesine kattı. Aşkânîleri yendi ve Harran ve Busaybin’i Romalılardan aldı (237). İran’ın doğusunda Kuşan devletini ortadan kaldırdı. Zerdüştlüğü resmi devlet dini yaptı ve bu dinin ilkelerinden aldığı güçle birçok şehir yaptırdı. Daha hayatta iken oğlu Şapur I’i saltanatına ortak yaptı. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, c. II, s. 770.

⁸⁷ Cemal Bâbân, s. 248-249.

⁸⁸ es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 217-218..

⁸⁹ Kelime olarak ada anlamına gelen el-Cezîre, eskiden Dicle ile Fırat arasında yer alan ve Diyar-i Rabi’a, Diyar-i Mudar ve Diyar-i Bekr adında üç bölgeye ayrılan toprakları kapsamakta idi. Yakut el-Hamavî, burayı tanıtırken, havasının temiz, topraklarının verimli ve nimetlerinin bol olduğunu dile getirmekte ve bu bölgede bulunan birçok yerleşim merkezinin önemli surlarla, güçlü kalelerle tahkim edildiğini açıklamaktadır. el-Cezîre bölgesinin en önemli şehirleri, Musul, Sincar, Nusaybin, Âmid (Diyarbakır), er-Ruha (Urfa), er-Rakka, Meyyafarikîn, Karkısıya, Mardin, Harran, Ceziret İbn Ömer, Âne, Hît ve Ra’su’l-Ayn’dır. Bu kentlerden Harran, er-Ruha, er-Rakka, Karkısıya, Nusaybin, Sincar, Âmid ve Meyyafarikîn, Hz. Ömer tarafından gönderilen komutan İyâz b. Ganm, Ra’su’l-Ayn ve Ane, Umeyr b. Sa’d, Hît şehri ise, Kufe valisi Ammâr b. Yâsir’in göndermiş olduğu Sa’d b. Amr b. Hirâm el-Ansarî tarafından fethedilmiştir. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Hız. Ali ve Dönemi*, s. 368-369.

geçirildi. Emevîler, daha sonra da Abbasîler döneminde önemli sayıda Türk nüfusu bölgeye yerleştirildi. Burası, Hamdanîler⁹¹ ve Ukaylîler idaresinde bulunduktan sonra Büyük Selçuklular'ın egemenliği altına girdi⁹². Bu dönemde Kerkük'ün hilafet topraklarından veya Selçuklu iktalarından biri olup olmadığı konusunda Abbasî halifeliği ile Selçuklu Sultanları arasında görüş ayrılıkları bulunmaktaydı. Bu esnada bölgeye yerleştirilen Yıva⁹³ boyu

⁹⁰ Muhtemelen milâdî 582'de doğdu. Hudeyiybe Antlaşması'ndan (6/627) önce Müslüman olduğu ve bu antlaşmada bulunduğu belirtilmektedir. Bedir, Uhud ve Hendek başta olmak üzere Hz. Peygamber'in bütün gazvelerine katıldı. İrtidad olaylarının bastırılmasındaki başarısından dolayı Hz. Ebu Bekir tarafından kumandan olarak Irak'a gönderildi. Dımaşk'ın, Malatya, Kudüs ve Halep, Antakya, Menbic şehirlerinin fethinde önemli rol üstlendi. Ebu Ubeyde vefatından önce İyâz'ı yerine vekil bıraktı. Hz. Ömer de onu Humus, Kınnesrîn ve el-Cezîre valiliğine getirerek bölgenin fethiyle görevlendirdi. Böylece o, Rakka, Ruha (Urfa), Harran, Aynülverde, Dârâ, Habur, Sümeysat, Serûc, Karkisiyâ, Nusaybin, Sincar, Meyyafarkîn, Mardin, Erzen, Derbe, Bitlis, Kılât (Ahlat) ve Besni (Behisni) gibi şehirleri fethederek İslam topraklarına kattı. Rakka'da iken Halife Ömer'den Şam'a dönmelerini ve hasta olan Yezîd b. Ebî Süfyan'ın ölümü halinde idareyi ele almasını bildiren bir mektup aldı. Bunun üzerine Utbe b. Ferkad'ı yerine bırakıp yola çıktısı da Humus'a ulaştığında vefat etti ve Halid b. el-Velîd'in mezarı yanına defnedildi. İyâz'ın ailesinin Âmid'de kaldığı, bu şehirdeki Ebû Eyyûb ailesinin onun soyundan geldiği ileri sürülmektedir. İyâz b. Ganm'ın kendisinden devlet memuriyeti isteyen akrabalarını reddetmesi, ganimetlerden payına düşen her şeyi dağıttığı için geriye iki at ve bir deveden başka bir şey bırakmaması onun dürüst ve cömert bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir. İyâz b. Ganm'ın rivayet ettiği bir hadis Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde yer almıştır. Bkz. Asri Çubukçu, T. D. V. *İslam Ansiklopedisi*, İyâz b. Ganm Maddesi, İstanbul, 2001, c. XXIII, s. 498.

⁹¹ Araplar'ın en büyük kabilelerinden Rebî'a'nın Tağlib koluna mensup bir Arap hanedanıdır. İslamiyet'ten önce Hristiyan olan Tağlibliler Tihâme'den kuzeye göç etmiş, sonraları kendi adlarını alan Diyâr-ı Rabi'a ve Musul bölgesine yerleşmişlerdi. Hz. Ömer zamanında cizyeye bağlanan kabile daha sonra Müslüman olmuştur. Hanedanlık Musul ve Halep olmak üzere iki kola ayrılır. Musul kolunun kurucusu Ebu'l-Heycâ'nın oğlu Nasîrüddevle Hasan'dır. Halep kolunun kurucusu ise Nâîrüddevle'nin kardeşi Seyfüddevle Ali'dir. IV. (X.) yüzyılın en zengin İslam hanedanları arasında yer alan Hamdânîler, Arap edebiyatının koruyucuları olarak şöhret kazanmışlardır. Özellikle Seyfüddevle ve Nâîrüddevle âlim, edip ve şairleri korur, onlara büyük saygı gösterirlerdi. Fârâbî, "Kitâbu'l-Eğânî" yazarı Ebu'l-Ferec el-İsfahanî, İbn Nübâte, şair Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî, şair Ebu'l-Firâs el-Hamdânî, şair Ebu'l-Alâ' el-Ma'arrî, "Kitâbu'l-İrşâd" müellifi Şeyh Müfid ve Seyfüddevle'nin amcası Hüseyin'in yakın dostlarından Hallâc-ı Mansûr, Hamdanîlerce ilgi ve itibar görmüş edip ve şairler arasında yer alır. Hamdanîler, İmâmiyye Şî'ası'na mensup olmakla beraber Sünnîler'e karşı hoşgörülü davranmışlardır. Bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan, T. D. V. *İslam Ansiklopedisi*, Hamdânîler Maddesi, İstanbul, 1997, c. XV, s. 446-447.

⁹² Ahmet Gündüz, T. D. V. *İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 291.

⁹³ Kaşkarlı Mahmud'un ifadelerine göre bu boyun adının İva, Yawa, Yıva, Yava ve Awa gibi beş söyleniş şekli vardır. XII. yüzyılda onlardan el-İvâiyye veya İva şeklinde söz edilir. Tahrir defterlerinde ise İva ve Yıva olarak geçmektedir. Yine XII. yüzyılda anılan boy mensupları Dinever, Kirmanşah, Hulvan ve Şehrîzor şehirlerini içine alan bölgede kalabalık bir durumda yaşıyorlardı. Hatta Musul Atabeği İmadeddin Zengi, onların bir bölüğünü daha

beylerinin, daha çok Abbasî devletine dayanarak Musul atabeyleri⁹⁴ ve onların yerine geçen Begtegin⁹⁵ ve Eyyubî emirleri ile mücadele ediyorlardı. Ancak bu dönemde Kerkük ve dolaylarının Türk boyları tarafından geniş ölçüde iskân edilmiş olduğu ve Abbasî devletinin son günlerinde bile bu devletin askerî gücünün bu boylardan meydana geldiği ve onların Moğollara karşı Irak'ı canla başla savundukları anlaşılmaktadır⁹⁶.

önce Suriye'ye getirerek Halep bölgesine yerleştirmişti. Yıvalar'ın Seyhun boylarından İran'a Avşar ve Salgurlar ile birlikte 1130 tarihlerinde geldikleri sanılmaktadır. Yıva beyliğini yöneten beyleri şöyle sıralamak mümkündür:I. Perçem, Perçem oğlu Mahmud, Fahreddin İbrahim, II. Perçem (Mahmud'un oğlu Perçem), Şihâbeddin Süleyman Şah, Perçem Şah. Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul, 1999, s. 348-353.

⁹⁴ Bir Türkmen beyliği olup, Kasımu'd-Devle Aksungur'un oğlu İmadeddin Zengi tarafından Musul'da kurulmuştur. Oğuzların Avşar boyuna mensup Alturgan Bey'in oğlu Türk emiri Aksungur, Kasımu'd-devle unvanı ile Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah tarafından 1087 yılında Halep valiliğine atanmıştır. Daha sonra iş başına getirilen İmadeddin, başkenti Musul olan, 1127'den 1233 yılına kadar süren ve tarihte Musul Atabeyliği diye anılan iktidarını kurdu. 1233'den 1264 yılına kadar da Zengilerin yetiştirdiği Lü'lü' hanedanı tarafından devam ettirilen Musul Atabeyliği, önceleri Büyük Selçuklulara, sonra görünüşe göre Irak Selçuklularına bağlanmış, daha sonra da bağımsız bir devlet olarak siyasi hayatını sürdürmüştür. Atabeyliğin kurucusu İmadeddin bir taraftan Artuklularla mücadele ederken, diğer taraftan Haçlılara karşı büyük bir kararlılıkla karşı koymaktaydı. Bedrettin Lü'lü'nün oğulları, İlhanlılar tarafından 1262 yılında ortadan kaldırılan Musul Atabeyliği'ni 29 yıl daha devam ettirmişlerdir. Türk-İslam uygarlığının gelişmesinde büyük rol oynayan Zengiler zamanında Musul, yoğun bir kültür ve sanat merkezi haline gelmişve tarihin en parlak sahifelerini, bu dönemde yaşamıştır. Bkz. Suphi Saatçi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, İstanbul, 2003, s. 48-54.

⁹⁵ 1144-1232 yılları arasında merkezi Erbil olmak üzere Şehrizar, Hakkâri, Tikrît, Sincar, Harran, Urfa civarında hüküm süren bir Türk beyliğidir. Hânedan adını kurucusu Zeynüddin Ali Küçük'ün babası Begtegin'den almıştır. Beyliğin diğer biradı ise Erbil Atabeyliği'dir. Beyliğin emirlerini şöyle sıralamak mümkündür.Zeynüddin Ali Küçük, Mücâhidüddin Kaymaz ez-Zeynî, Muzaferüddin Gökbörü, Zeynüddin Yusuf, Muzaferüddin Gökbörü. Begteginliler döneminde Erbil önemli bir ilim, kültür ve medeniyet merkezi haline gelmiştir. Anılan şehir, özellikle Türk-İslam dünyasının seçkin kişiliklerinden biri olan Gökbörü zamanında tarihinin en bayındır ve en parlak dönemini yaşamıştır. Burada kurulan Rabaz, Kale ve Gökbörü (Muzaferiye) medreselerinde çok sayıda alim, edip, şair ve devlet adamı yetişmiştir. Bu hükümdar döneminde Erbil'de bir cami, bir medrese, iki ribât, ayrıca büyük bir misafirhane, bir hastahane, bir dul kadınlar evi, bir yetimler evi, körler ve sakatlar için dört dârülaceze inşa edilmiştir. Gökbörü hayırsever bir insan olarak kimsesiz bebeklere sütanneleri tutar, fakirlere her gün yiyecek dağıtırdı. Her yıl hac seferleri tertipler, onlara muhafızlar verir, Haremeyn'deki muhtaçlara para gönderirdi. Mekke'de birçok hayrat tesis etmiş, Arafat dağına su getirtmiştir. O aynı zamanda Hz. Peygamber'in doğumunu muhteşem merasimler ve mevlid törenleriyle kutlayan ilk hükümdardır. Bkz. Alptekin Coşkun, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, Begteginliler Maddesi, İstanbul, 1992, c. V, s. 342-244; Suphi Saatçi, s. 54-61

⁹⁶ Yeşim Doğan, s. 23-24.

Türklerin hakimiyeti Irak'ta kök saldıktan sonra Kerkük ve ona bağlı bölgelerde, Oğuz kökenli Beylikler kurulmaya başlandı. Bu arada şehir uzun süre Türkmen Kıpçak (Kıpçak) Beyliği⁹⁷ tarafından idare edildi⁹⁸. XII. Yüzyılda Kerkük, başkenti Erbil olan Begtegin hanedanının toprakları içinde bulunuyordu. Ancak 1232'de Türkmen Beyi Kök Böri⁹⁹'nin vefatı üzerine anılan hanedanlığın toprakları yeniden Abbasîlerin eline geçti, ardından da buralar Moğol istilasına uğradı¹⁰⁰. Moğollar'ın Kerkük'ü ele geçirmesi sonucunda, Ketboğa komutasındaki Nayman¹⁰¹ kabilelerinin bir kısmı buraya yerleştirildi. Şehirdeki Müslüman nüfusu korumak amacıyla özellikle Kale'ye yerleştirilen Naymanlar, kısa sürede burada yaşayan yerli Hristiyanlarla dostluk kurup kaynaştılar. Burada meydana gelen Türkçe konuşan Hristiyan Türk topluluğu günümüze kadar varlıklarını korumuşlardır. Ancak Krallık döneminde yavaş yavaş Kerkük Kalesi'nden ayrılarak şehre inmişler ve özellikle Şaturlu mahallesi yakınına yerleşmişler, bir kısmı da Irak'ın çeşitli şehirlerine dağılmışlardır¹⁰².

⁹⁷ Başlangıçta Selçuklular'a bağlı iken bağımsız bir hüviyet kazanan Irak'taki Kıpçakoğulları hakimiyeti bazan bağımsız, bazan da Musul Atabeyliği'ne veya Eyyubiler'e bağlı bir şekilde sürdürmüştür. Şehrizor (Kerkük) merkezli Türkmen Kıpçak Beyliği'nin en tanınmış beyi Arslantaş oğlu Emir Kıpçak'tı Türkmenlerin üzerinde büyük nüfuz sahibi olan Emir Kıpçak, çok sevilen ve sayılan bir Türkmen beyi idi. Kıpçak'ın Mesud ve Yakup adında iki oğlu bulunmaktaydı. Mesud'un Malatya hakimi olan oğlu Ziyaeddin, 1173 yılında Suriye hükümdarı Nuretin Zengi'ye bağlanmıştı. Selahattin Eyyubi'nin 1189 yılında Şehrizor bölgesine tayin ettiği büyük emirlerden Fârisuddin Küş-Toğdı (Güç-Doğdu) da, Kıpçak'ın torunu, yani Yakup'un oğlu İzzeddin Hasan'ın kız kardeşi ile evlenmişti. Özellikle bu akrabalıktan dolayı Sultan, Küş-Toğdı'yı Şehrizor valiliğine atamıştı. Türkmen Kıpçakoğulları Beyliği, XIII. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüştür. Bkz. Mualla Uydu Yücel, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kıpçaklar Maddesi, Ankara, 2002, c. XXXV, s. 421; S. Saatçi, s. 61-63.

⁹⁸ S. Saatçi, s. 61-63. Ayrıca bkz. Celaleddin Yücel, *Dış Türkler*, İstanbul, 1977, s. 97.

⁹⁹ Bu Türkmen beyinin hayatı ve siyasî ve kültürel uygulamaları hakkında daha önce geniş bilgi verildi.

¹⁰⁰ Bkz. Yeşim Doğan, s. 24.

¹⁰¹ Batı Moğolistan'da Türk-Moğol karışımı sekiz kabileden oluşan yarı göçebe bir kabile topluluğudur. XII. yüzyılda Moğolistan'da yaşayan Türk-Moğol halklarının en uygarlarından biri olan Naymanlar, Uygur Abecesini Moğol konuşma diline uydurarak ilk kez Moğolca yazıyı gerçekleştirdiler. XIII. yüzyıl başlarında kendileri gibi Hristiyanlığın Nesturi mezhebinin benimsenmiş olan Keraitler'le birlikte ve başbuğları Tayang Han'ın önderliğinde Cengiz'in en güçlü rakipleri durumuna geldiler. Daha sonra Cengiz'in tüm düşmanları (Camuha ile Moğollar, Merkitler ve tatarlar) da Batı Moğolistan'ı ellerinde tutan Naymanların çevresinde toplandılar (1203). Nayman başbuğunun oğlu Küçlük (Güçlük) Han'ın, Cengiz'in, üzerine gönderdiği güçlü kumandanlarından Cebe Noyan 'ın karşısında yenilip yakalanarak öldürülmesi üzerine (1218) Nayman birliği dağıldı. Bunların bir bölümü küçük topluluklar halinde İran yaylalarına geçerken, geriye kalanlar da Cengiz Han'a katılıp eridiler. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Naymanlar Maddesi, c. XVI, s. 8564.

¹⁰² Yeşim Doğan, s. 25.

Kerkük, Moğol istilasından sonra sırasıyla İlhanlılar¹⁰³ (1258-1344), Celâyirliler¹⁰⁴ (1339-1410), Kara Koyunlular¹⁰⁵ (1411-1468), Ak Koyunlular

¹⁰³ Kurucusu Cengiz Han'ın torunu Hülâgû'dur. Moğol Büyük Hanı Mengü (Möngke) 1253 yılında kurultaykararı ile kardeşi Hülâgû'yu İran, Irak, Suriya, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirip buraları kendisine tâbi bir "İlhan" (il+han "bölge hükümdarı") olarak idare etmek üzere görevlendirdi. Bu suretle başşahri Tebriz olmak üzere İran'da bağımsız hale gelen devlet, Hülâgû'nun taşıdığı ilhan unvanına nisbeten ilhanlılar adıyla anılmıştır. Hülâgû, 10 Şubat 1258 tarihinde Abbâsî devletini yıkarak ele geçirdiği Bağdat'ı hükümet merkezi olarak kullanmayı düşündüğü için fazla hırpalamadı. Ancak Irak'ın bütünü, özellikle Şîî kılavuzlarının öncülüğü ve yardımı ile korkunç bir tahrübata uğradı. terk edilen tarım arazileri ve su kanalları, kısa sürede kumlarla kaplanarak kurudu. Bu durum iki yüz yıldan beri Selçuklu'ların ele geçirilerek geliştirdikleri ve canlandırdıkları Irak'ta meydana gelen tarım zenginliğine büyük bir darbe indirdi. Keyhatu'nun ortaya çıkardığı kağıt para sistemi, ticaret hayatının bozulmasına yol açtı. Böylece ekonomik düzen bozuldu, bu da tarım hayatının çökmesine sebep oldu. Ancak 100.000 kişilik ordusuyla birlikte Müslüman olan Gazân Han'ın büyük bayındırlık girişimleri sonucunda ülke nisbeten toparlanmaya başladı. Gazan Han'ın 1304'te ölmesi üzerine başlattığı imar hareketi büyük ölçüde akamete uğradı. Daha sonra Olcaytu'un Şîîliği beninsemesi, ülkede kanlı çarpışmalara yol açtı. Bu karışık durumu bir ölçüde düzelteren Ebu Said zamanında, Tebriz, Meraga ve Sultaniye'de hüküm süren İlhanlı Devleti'nden ayrılan ve Bağdat merkez olmak üzere bir Moğol boyu olan Celâyirlilerin başı Hasan Büzürg'ün yönetiminde yeni bir devlet kurulmaya başladı. Bkz. Abdulkadir Yuvalı, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, İlhanlılar Maddesi, İstanbul 2000, c. XXII, s. 102-103; Suphi Saatçi, s. 70-72.

¹⁰⁴ Hânedana adını veren Clâyir büyük bir Moğol kabilesi olup, Moğolistan'ın doğusunda Onon ırmağı kıyılarında ve Moğolistan'ın merkezi Karakorum civarında göçebe olarak yaşıyordu. Daha sonra bu kabile mensupları Cengiz Han'ın seferlerine yardımcı kuvvet olarak katılıp onun cephelerde galip gelmesine katkıda bulundular. Çağatay ve Timur'un kumandanlarıyla İlhanlıların devlet idaresinde önemli mevkiilerde bulunan Celâyirlilerin sayısı bir hayli kabarıktı. İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın ölümüyle başlayan taht kavgaları sırasında bağımsız bir devlet kurmak için fırsat bekleyen Emîr Hüseyin'in oğlu Hasan, karışıklıklardan faydalanarak büyük dedesi İlkân'a nisbetle İlkânlılar, kabilesine nisbetle de Celâyirliler adıyla anılan bir devlet kurdu (1340). Hasan-Büzürg olarak anılan Hasan'dan sonra kurulan devleti sırasıyla şu hükümdarlar idare etti: I. Üveys (757/1356), I. Hüseyin (776/1374), Ahmed (784/1382), Şah Velede (813/1410), Şah Mahmud (814/141 Birinci defa), II. Üveys (818/1415), Muhammed (824/1421), Şah Mahmud (825/1422 ikinci defa), II. Hüseyin (827-835/1424-1431). II. Hüseyin'in Karakoyunlu Şah Muhammed b. Kara Yusuf tarafından Hile Kalesi'nde öldürülmesi sonucunda Celâyirliler devleti ortadan kalkmış oldu. Bkz. Muzaffer Ürekli, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Celâyirliler Maddesi, İstanbul, 1993, c. VII, s. 264-265.

¹⁰⁵ İran ve Irak'ta iki yüzyıla yakın hüküm süren Moğol hakimiyetine fiilen son vererek buralarda Türkmen nüfuzunu tesis etmek suretiyle özellikle Azerbaycan'ın Türkleşme'sinde önemli rol oynayan Karakoyunluların hangi Oğuz boyuna mensup olduğu bilinmemektedir. Ancak bu Türkmen Beyliği'nin XIV. Yüzyılın birinci yarısında Moğollara tabi olarak kışın Musul bölgesinde kışladığı, yazları da Van gölü kıyısındaki Erciş yöresinde geçirdiği bilinmektedir. Karakoyunlular'ın ilk beyi sayılan Bayram hoca (öl. 782/1380) Musul'u alarak buranın idaresini kardeşi Birdi Hoca'ya verdi. Kendisi de beyliğin başına geçti. Böylece Moğolların Diyarbekir valileri gibi kışları Musul yöresinde, yazları da Muş-Ahlat bölgesinde,

(1468-1508) ve Safevîler¹⁰⁶'in (1508-1534) elinde kaldı¹⁰⁷. İlhanlılar şehri bir vali ile idare ediyorlardı. 1340 yılında Bağdat'ta kurulan Celâyir hanedanının iktidarı esnasında biri 1393, diğeri de 1401 yılında olmak üzere şehir iki defa Timur Bey'in saldırılarına maruz kaldı ve burası baştan başa yağmalanarak halkının büyük bir kısmı öldürüldü. Aynı hükümdar bu tarihlerde tarihî özelliği bulunan Dakukâ (Dakuk, Tauk) kasabasını bir daha onarılamayacak boyutta yıktı. Bu olay sonucunda Kerkük, bölgenin merkezi olma fırsatını yakaladı¹⁰⁸.

1410'da Ahmed Celâyir, Kerkük'ü, Kara Yusuf'un oğlu Şah Muhammed'e bırakmak zorunda kaldı. Ancak buyruklarını dinlemediğini gören Kara Yusuf, Şah Muhammed'in üzerine diğeri oğlu İskender Mirza'yı atadı. İskender Mirza, tahtını korumaya çalışırken ve Ak koyunlulara karşı mücadele ederken Kerkük ve Erbil çevresindeki Türkmenlerden büyük destek görmüştür. Kerkük, 1966 yılında Cihanşah'ın elindeyken, Ak koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a bırakıldı. Şah İsmail'in 1501'de dedesi Uzun Hasan Bey'in tahtına oturması sonucunda Kerkük ve çevresindeki Şîi Türkmenlerin Tebriz¹⁰⁹'deki yeni iktidarı tanımlarına yol açtı¹¹⁰.

bazan da Erzurum taraflarında geçirmeye başladı. Kalenin muhkem oluşuna güvenerek boyun eğmeyen Mardin Artuklu Hükümdarı el-Meliku'l-Mansur Ahmed'i yenilgiye uğrattı. Bayram Hoca'nın vefatından sonra Karakoyunlu devletinin başına sırasıyla şu hükümdarlar geçti: Kara Mehmet b. Türemiş (1380-1389), Kara Yusuf (1389-1420), İskender Bey (1420-1438, Cihan Şah (1438-1467), Hasan Ali (1467-1469). Bkz. Faruk Sümer, Karakoyunlular, Ankara, 1967; Faruk Sümer, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Karakoyunlular Maddesi, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 434-457.

¹⁰⁶ 1501-1732 yıllarında İran'da kurulan bir Türk hanedanlığıdır. İran'da ulusal bir devlet kuran ve Şiiliği devletin resmi inancı haline getiren bu hanedanın dili Türkçe olmakla birlikte, bölgedeki hangi etnik gruptan oldukları kesinlik kazanmamıştır. Adını, başlangıçta Sünni bir tarikatten sonradan şii bir yapıya dötüşen ve Erdebil'de Safiyettin-i Erdebili'nin (öl. 1334) kurduğu safiye adlı tarikattan almıştır. Timur istilasından sonra Safevîler özellikle Doğu Anadolu Türkmenleri arasında güçlü bir propaganda etkinliği ile çok sayıda yandaş topladı. Safevîler en parlak dönemlerini Şah Abbas zamanında yaşadılar. Şah Abbas, yeterince güçlendiğini anlayınca Osmanlılar'ın elindeki eski İran topraklarını geri aldığı gibi, Basra Körfezi'nde Portekizliler'in elinde bulunan adaları da ele geçirdi. (1642-1666). Safevî devletini sırasıyla şu hükümdarlar yönetmiştir: Hoca Ali (öl. 1429), Cüneyt (1447-1460), Haydar, Ali, İsmail b. Haydar, (Şah İsmail I), Şah Tahmasıp, İsmail Mirza I (Şah İsmail II), Muhammet Hudabende, Şah Abbas (Mirza), Şah Abbas I, Safi, Abbas II, Safi II (Süleyman I), Hüseyin I, Tahmasıp I, Abbas III, Nadir Şah. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Safevîler Maddesi, İstanbul (Trz.), c. XIX, s. 10048.

¹⁰⁷ Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 291.

¹⁰⁸ Yeşim Doğan, s. 25.

¹⁰⁹ Azerbaycan'ın en meşhur şehridir. Bayındır ve güzel bir yerleşim merkezi olup, kireç ve alçıdan yapılmış muhkem surları vardır. Ortasında birkaç nehir akmaktadır; etrafı bostanlarla çevrilidir. Burada meyveler çok ucuzdur, ayrıca şehir, "el-Mevsûl" olarak adlandırılan mişmişi ile şöhret kazanmıştır. Şehirde el-Abâi, Saklaton, Hatâi ve Atlas

C. Kerkük'ün Osmanlı Devleti'ndeki Siyasî Durumu

Yavuz Sultan Selim'in, İran'a karşı Çaldıran Savaşını¹¹¹ kazandıktan sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun fethi için Görevlendirdiği Bıyıklı Mehmet Paşa, Mayıs 1516 yılında Mardin Koçhisar (Kızıltepe) yakınlarında Safevîleri kesin bir yenilgiye uğratıp, Kerkük de dahil Mardin, Musul, Hasankeyf (Hısnıkeyfâ) ve Rakka gibi yerleri alarak bölgede Osmanlı hakimiyetini sağladı. Fakat bölge üzerindeki Osmanlı-İran mücadelesi sırasında sık sık el değiştiren şehir, Kanunî Sultan Süleyman'ın 1534 tarihinde düzenlediği Irakayn Seferi¹¹²'nin ardından tam olarak Osmanlı

kumaşları imal edilir ve bu ünlü dokumalar Doğu'ya ve Batı'ya ihraç edilir. 618 yılında şehir halkı ile yapılan bir antlaşma sonucunda Moğolların yıkımından kurtulmuştur. Ortaçağda burada çok büyük alimler yetişmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Ebu Zekeriya Yahya b. Ali el-Hatîb et-Tibrizî, Ebu Mensur Mevhûb b. Ahmed b. el-Hıdır el-Cevalikî, Ebu Salih Şu'ayb b. Salih b. Şu'ayb et-Tibrizî. Bkz. Yakut el-Hamevî, c.II, s. 15.

¹¹⁰ Yeşim Doğan, s. 26-27.

¹¹¹ Osmanlı devleti ile İran'da hüküm süren Safevîler arasında vuku bulan bir meydan savaşıdır (23 Ağustos 1514). Çaldıran ovasında Şah İsmail'in kuvvetleri ile karşılaşan Selim I, dinlenmeksizin savaş buyruğu verdi. Sağ kanatta Anadolu beylerbeyi Hadım Sinan Paşa ile Zeynel Paşa komutasında Anadolu ve Karaman kuvvetleri; sol kanatta Rumeli beylerbeği Hasan Paşa komutasında Rumeli kuvvetleri; merkezde padişah, sadrazam Hersekzade Ahmet Paşa, vezir Mustafa Paşa, Vezir Dukakinzade Ahmet Paşa, Ferhat Paşa, Karaca Paşa ile 12.000 tüfekçi yeniçeri, sipahi, silahdar, ulufeci ve gureba bölükleri yer alıyordu. Zincirlerle birbirine bağlanmış 500 topun önünde sağ kolda 10.000 sol kolda 8.000 Anadolu ve Rumeli azabı sıralanmıştı. Çoğunluğunu Dulkadırlı Türkmenler'in oluşturduğu öncüler Şehsuvaroğlu Ali Bey'in, Artçılar da Sadi Paşa'nın komutası altındaydı. Şah İsmail, Ustaclu, Avşar, Varsak, Dulkadırlı Kaçar ve Karamanlı Türkmenleri'nden oluşan ordusunun sol kanadını Mehmet Han Ustaclu'nun buyruğuna verirken, kendisi de 40.000 seçkin atıyla sağ kanadın başına geçti. Yeniçerileri arkadan vurmak amacıyla saldıran Şah İsmail, başlangıçta başarılı oldu; Rumeli beylerbeyi Hasan Paşa ve birçok sancak beyi şehit oldu. Osmanlı ordusunun sağ kanadına saldıran Mehmet Han Ustaclu'nun kuvvetleriyse, Hadım Sinan Paşa'nın ustalıklı manevraları sonucunda etkili topçu ateşi altında kalarak ağır kayıplara uğradı. Bu arada , Mehmet Han Ustaclu da ölünce, savaşın yazgısı Osmanlı ordusu lehine değişti. Şah İsmail yönetimindeki İran kuvvetleri de bozularak çekilmeye başladı. Yaralanan Şah İsmail güçlüğüle Tebriz'e kaçtı, kendisini orada da güvende görmediğinden Dergüzin'e çekildi. Tebriz, Osmanlı kuvvetlerinin eline geçti (6 Eylül 1514. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Çaldıran Savaşı Maddesi, c. V, s. 2547-2548

¹¹² Osmanlı padişahı Kanunî Sultan Süleyman tarafından 14 Haziran 1534 tarihinde Üsküdar'dan hareket edilerek başlatılan ve 8 Ocak 1536 yılında Ahlat, Bitlis, Diyarbakir, Halep, Antakya, Gülek Boğazı ve Konya güzergâhı takip edilerek İstanbul'a dönmek suretiyle tamamlanan doğuya yönelik en büyük ve en uzun süreli Askeri harekattır. Sefer esnasında Kuzeybatı İran kesimiyle (Irak'ı Acem) Bağdat ve yöresine (Irak-ı Arap) girilmesi sebebiyle kaynaklarda Irakeyn (iki Irak) Seferi olarak adlandırılmaktadır. Bu sefer, Çaldıran Savaşı'nın (1514) ardından geçen on dokuz-yirmi yıllık bir aradan sonra Osmanlı-Seferî mücadelesini yeniden başlatmıştır. Osmanlıların sadece doğu sınırlarının koruma altına alınması için değil, aynı zamanda devralmı oldukları Sünni dünyasının temsilcisi olma misyonlarını dini zeminde

idaresine girdi ve doğudan gelecek saldırılara karşı önemli bir savunma merkezi oldu. Bu sefer sırasında Kanunî 21 Nisan 1535’de Kerkük’e gelmiş ve yirmi dört gün burada kalmıştı. Kerkük bundan sonra Musul ile Bağdat arasında ticaret yolunun önemli bir uğrağı haline geldi¹¹³.

XVI. Yüzyılın başında Kerkük’e uğrayan seyyahlar, burasını büyük bir hayranlıkla anlatırlar. Telafer¹¹⁴’den Musul’a, Deli Abbas’a ve Musul-

sarsmaya ve kendileriyle üstünlük yarışına girişmeye kararlı Safeviler’i tamamen bertaraf etmek düşüncesiyle bu büyük askerî harekate giriştikleri anlaşılmaktadır. Bu sefer enasında Osmanlı öncü kuvvetleri kumandanı Vezirîa’zam İbrahim Paşa ile Safevi kuvvetleri arasında meydana gelen küçük çaplı bir savaş dışında iki taraf arasında kayde değer bir olay meydana gelmemiştir. Osmanlı tarihinin bu en uzun ve büyük askeri hareketinin sonuçları bakımından tek yararı, Bağdat ve civarında Osmanlı hakimiyetinin başlaması ve doğu sınırında Erzurum, Kemah, Bayburt, ve yöresini içine alan yeni bir beylerbeyliğinin kurulup sınır boylarının güçlendirilmesidir. Bui hareket sonucu İran topraklarındaki hakimiyetin geçici olacağı, Safevilerin ortadan kaldırılamayacağı anlaşılmış ve bundan sonraki Osmanlı seferlerinin asıl hedefinin onları belirli bir sınır bölgesinin dışında tutmak olmuştur. Bkz. Feridun Emecen, T. D. V. *İslam Ansiklopedisi*, İrakeyn Seferi Maddesi, İstanbul, 1999, s. 16-117.

¹¹³ Ahmet Gündüz, T. D. V. *İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 291.

¹¹⁴ Musul’un, hatta Irak vilayetlerinin en büyük ilçesidir. Musul’un 70 Km. kuzeybatısında yer alan bu Türkmen şehrinin Tarih öncesi çağlardan Orta Taş Devri’ne dayanan kuruluşu nedeniyle çok eskilere dayanmaktadır. Anlatılanlara göre, Türkmenlerin, kalesiyle ünlü bu yer ve civarına yerleşmeleri VIII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Osmanlı Döneminde Sincar İlçe Merkezi’ne bağlı bir bucak iken, 1917’nin sonunda ilçe yapılmıştır. Irak’ı 1918 yılında işgal eden İngilizlere karşı 1920 Yılı Ayaklanması’nın ilk kıvılcımı olan ve halk arasında “Kaç Kaç” adı ile tanınan ayaklanmanın merkezi olarak tarihe geçmiştir. Şehir, XI. yüzyıldan beri Türkmen kimliği ile tanınmaktadır. Burası sırasıyla Selçuklular, Atabeyler, İlhanlılar ve Celayirliler tarafından idare edilmiştir. Bugünkü şehir nüfusu tamamen Türkmenlerden oluşmakta olup, halkının büyük bir kısmı Çağatay lehçesine benzeyen bir Türkçe’yle konuşmaktadır. es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, Telafer sakinlerinin köken olarak Moğollara dayandıklarını ve hatta H. 798/M. 1395 yılında Musul’a gelen Timur Bey’in askerlerinin soyundan geldiklerini veya H. 1047/M. 1639 yılında Irak’a gelen Osmanlı padişahı IV. Murad’ın ordusundan kaldıklarını ileri sürmektedir. Bu yazar bugünkü Telaferlileri ise şöyle tanıtır: “Onları güçlü pazuları, haşin mizaçları ile tanırısın, Türkmence konuşurlar, fakat Arap kıyafetlerini giyerler, Musul’u ve halkının huylarını bildikleri halde, bir yabancının onlarla yaşaması veya kaynaşması mümkün değildir. Biz bundan da ötesini söyleyelim; sen bu kasabada bir tane yabancıya rastlayamazsın.”. Telafer dokuz mahalleden meydana gelir; bunlardan üçü şehrin yukarı kısımlarında yer alır; adları şöyledir: Saray mahallesi, Kale mahallesi, Hasan Köy mahallesi. Diğer altı mahalle ise şehrin aşağı kısımlarındadır; adları da şöyledir: Sincar mahallesi, Su mahallesi, Gergeri mahallesi, Çelebi mahallesi, Kurd ali Mahallesi, Çolak mahallesi. Ancak şehrin aşağı kısmında Kanber dere adında yeni bir mahalle daha inşa edildi. Telafer ile Sincar arasında bol miktarda su fişkıran birçok pınar bulunmakta ve bu pınarların üzerinde değirmenler çalıştırılmaktadır. Bu pınarlardan bazılarının adları şöyledir: eş-Şebabit, el-Hisan, Sino, el-Gazâl, es-Sağire, el-Abre el-Kebire, Solağ. Telafer’in 34 köyü vardır, kazanın nüfusu 1947 nüfus sayımına göre 44300’dür. Buranın el-İyâziyye ve Zimâr adında iki nahiyesi bulunmaktadır. Telafer bölgesi ve civarında yerleşmiş olan Türkmen oymaklarından bazıları şunlardır: İlhanlı, Acemli, İlhan

Kerkük-Bağdat yolu boyunca Büyük Zap¹¹⁵ vadisine kadar olan bölgede, Türkmenlerin yaşadıklarını, Kürtlerin, Türkmenlerin doğusunda yerleştiklerini, ancak bu sonuncuların buraya ne zaman geldiklerinin bilinmediğini yazmaktadırlar. Irak maarif nâzırı T. Vehbi ise, Türkmenlerin oldukça düzgün bir Türkçe kullandıklarını ve bu dilin yani Türkmence'nin bölgede çok yaygın bir dil olduğunu anlatır. Seyyahlar ayrıca Kerkük şehrinin, kalesi ile önemli bir savunma yeri olduğunu, şehrin iskan alanının, Hasa Çayı'nın doğusunda bulunduğunu, fakat bu tarihlerde birçok mahallenin yıkık bir durumda olduğunu da yazmaktadırlar¹¹⁶.

26 Ekim 1733 yılında Kerkük Nadir Şah tarafından işgal edildi, ancak ardından yeniden Osmanlı idaresi altına alındı. Nâdir Şah, 1743'te 10.000 civarında ordusuyla Kerkük Kalesi önüne gelip burayı top ateşine tuttuktan sonra ele geçirdiyse de kale, 1746 tarihli Osmanlı-İran Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne devredildi¹¹⁷.

1835'de Kerkük eyaletinin sınırları daraltılarak, Tavuk, Çemçemal (Çimçimal) ve Kifri kazalarını içine alan bir mutasarrıflık haline getirilmiştir. 1857'de Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa, Bağdad valiliğine tayin edildiği zaman Kerkük, bir kere daha Bağdad'da bağlanmıştır. Ondan sonra da Musul eyaletine bağlanan Kerkük, en sonunda ayrı bir liva haline getirilmiş ve Osmanlı hakimiyetinin sonuna kadar Revanduz¹¹⁸, Erbil, Ranya¹¹⁹, Kifri kazalarından ibaret bir mutasarrıflık olarak idare edilmiştir¹²⁰.

Beyli, Allah Verdili, Ali Develi, Ayvazlı, Babalar (Mavili), el-Beyan, Begler, Bezeli, Nadirli, Çelebi, Çeyyışli, Çolaklı, Ferhatlılar, Seyitler, Saraykılar, Zelha, Habaylı, Gergeri, Harbo, Naccarlar, Muratlılar, Efendiler, Demirciler, Himmetliler, Birnadarlılar, Hanlılar, Kasaplar, Mavili Alay Beyli, Karakoyunlu, Şehvani, Deveci, Kabaklı, Hoşhaberli, Acanlı, Miğrzalı, Cferli, Kocalı, Bakkallı, Burkollı, Hebişli, Fırıncı, Bubalı, Kileli, Cerahli, Elloli, Farılsı, Nasırlı, Muhammed Agalı, Kurt evi, Hafız evi, Sincarlı, Selbiler, Tahanlı, Kurutli, Halef evi, Deccallı, Hayuli, Gassanlı, Mullalı, Hamoli, Keneli, Ceduli, Leblebili, İlikli, Mansurlu, Varkalı, Nasırlı, Baba, Abbas, Kene el-Murac, Al-Halaf, Kaplan, Al Azzo. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 262; Habib Hürmüzlü-Ekrem Pamukçu, *Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları*, Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı Global Strateji Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2005, s. 45-49.

¹¹⁵ Irak Topraklarında Musul'un aşağı kısımlarında Dicle'ye dökülen aynı zamanda Yukarı Zap olarak da adlandırılan iki nehirden biridir. Uzunluğu 392 kilometredir. Bkz. Cemal Baban, s. 133.

¹¹⁶ Yeşim Doğan, s. 29-30.

¹¹⁷ Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 291.

¹¹⁸ Erbil'e bağlı, şehirden 113 kilometre uzaklıkta yer alan bir kazadır. On kilometre uzağında Bihal şelalesi bulunan Ravanduz'un Direktü Harir, Balek, Biredost ve Mergesur adında dört nahiyesi vardır. Nüfusu 1947 nüfus sayımına göre 45026 olan Ravanduz'un önemli mahalleleri Zizi ve Kavluk'ur. Burası Osmanlılar döneminde özellikle de Kır Paşa olarak lakaplandırılan Muhammed Paşa zamanında büyük bir gelişme gösterdi. Anlatılanlara

Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru 1918 Nisanında Tuzhurmatu'da bozguna uğrayan Osmanlı birlikleri Kerkük'e çekildi. 7 Mayıs'ta İngilizler, Kerkük'ü işgal ettiler, ancak 27 Mayıs'ta şehir Osmanlı kuvvetleri tarafından geri alındı. 28 Ekim 1918'de başlayan İngiliz saldırıları üzerine Osmanlı birlikleri burayı boşaltıp Altunköprü¹²¹'ye çekildiler ve böylece Kerkük'te İngiliz idaresi kurulmuş oldu. 10 Ekim 1922'de İngiliz-İrak antlaşması ile Irak, İngiltere himayesi altına alındı. Kerkük, Misak-ı Milli¹²² sınırlarına dahil olmasına rağmen, 5 Haziran 1926'da Ankara'da İngiltere, Irak,

göre burada çok şahane topraklar imal ediliyordu; hatta bu toplardan bir tanesi bugün Bağdat müzesinde sergilenmektedir. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 242-243; Cemal Baban, s. 130-132.

¹¹⁹ Irak'ın Süleymaniye şehrine bağlı tarihi İslam öncesine kadar uzanan bir kaza olup, nüfusu 4090'dır. Adının Asurlular döneminden geldiği ileri sürülen Ranya'nın en önemli mahalleleri şunlardır: Kule, Kale, Saray, Gülican. Bkz. *Aynı eser*, s. 129-130.

¹²⁰ Yeşim Doğan, s. 32.

¹²¹ Kerkük'e bağlı şehirden 46 kilometre uzaklıkta yer alan ve nüfusu 4581 olan bir nahiyedir. Bugün ise çarşıları, geniş caddeleri, camileri ve hamamları bulunan gelişmiş bir şehir görünümündedir. Güzel havası, tatlı suyu ve verimli topraklarıyla da meşhur olan Altunköprü'nün 33 köyü bulunmaktadır. Adı ile ilgili birçok görüş ortaya atılmaktadır. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 223-224; Cemal Baban, s. 24-29.

¹²² Ahd-i Milli ve Peyman-i Milli olarak da ifade edilir. Hazırlanmasına Erzurum ve Sivas kongrelerinde başlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, 12 Ocak 1920'de çalışmalarına başlayan Meclis-i Meb'usan'ın seçilen bazı üyelerine bir grup oluşturmalarını ve kongrelerde alınan kararlar doğrultusunda milli istekleri karşılayacak bir program hazırlamalarını tavsiye etti. Başta Rauf Bey (Orbay) olmak üzere Kuva-yi Milliye taraftarı mebuslar İstanbul'a geldiklerinde meclis ikinci başkanı Hüseyin Kazım Kadri Bey'in öncülüğünde düzenlenen bir metinle karşılaştılar. Bu sebeple Ahd-i Milli adıyla bir komisyon kurularak değişik metinlerin birleştirilmesine karar verildi. Komisyon çalışmalarını sürdürürken Mustafa Kemal paşa sekiz maddeden oluşan bir metni Rauf bey'e gönderdi. Komisyon ana ilkeleri itibarıyla Erzurum ve Sivas kongreleri kararlarını yansıtan ve mecliste oluşturulan Felâh-ı Vatan grubunun programı olarak düşünülen bu metni bütün meclis üyelerinin kabul edebileceği şekilde yeniden düzenledi. Mustafa Kemal'in metninde, Sivas Kongresi kararlarının birinci maddesindeki gibi, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanması esnasında Türk ordularını bulunduğu hattın içinde kalan, Müslüman çoğunluğun yaşadığı toprakların fiilen veya hükmen hiçbir sebeple ayrılma ve bölünme kabul etmez bir bütün olduğu (md. 1), Arap çoğunluğun yaşadığı toprakların geleceğinin tayini hakkının Arap halkına ait bulunduğu (md. 3) açıklanıyordu. Ahd-i Milli Beyannamesi adı verilen metin, 28 Oca'ta Meclis-i Meb'usan'da yapılan özel bir toplantıda 121 mebus tarafından imzalandı. Mustafa Kemal Paşa, Rauf bey'e gönderdiği bir yazıda "Mütareke hattının içinde ve dışında" ifadesiyle sınır konusundaki prensiplerden bir hayli uzaklaşıldığını hatırlattı. "Sınır konusunda esas milliyettir" diyen Rauf bey, mütareke sınırının bu milliyetler sınırını genel olarak göstermek maksadıyla zikredildiğini, bu şekilde Türk olan Süleymaniye ve Kerkük şehirlerinin de dahil edildiğini bildirdi. Bkz. Cevdet Küçük, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2005, c. XXX, s. 173-174.

Türkiye arasında imzalanan “sınır ve iyi komşuluk ilişkileri” antlaşmasıyla İngiliz mandasındaki Irak Devleti’ne bırakıldı¹²³.

D. Kerkük’ün Osmanlı Sonrasındaki Siyasî Durumu

Osmanlı devletinin Almanya’nın müttefiki olarak Birinci Cihan Harbi’ne katılması sonucunda İngilizler Irak’ı işgal ettiler. Bu esnada Irak’ın diğer şehirleri ile birlikte, biraz önce de belirtildiği gibi Kerkük şehri de İngiliz hegemonyası altına girdi. Şehir, zengin petrol yataklarına sahip olması hasebiyle, İngiliz ve müttefikleri için ekonomik bir kaynak oluşturuyordu. Bu nedenle Kerkük ve nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan Türkmenler Osmanlı dönemine nazaran sıkıntılı günler yaşamaya başladılar. Bu döneme, yani İngiliz ihtilali dönemine, dair Kerkük’ün payına düşen bilgiler diğer Irak şehirleri hakkındaki bilgilerden az olması yanında, şehirde özellikle nüfusun çoğunluğunu oluşturan Türkmenlere karşı meydana gelen üç büyük siyasî olayla ilgili önemli bilgilere rastlamaktayız; bu olaylar şunlardır: 1924 Kerkük Katliamı, 12 Temmuz 1946 Gavurbağı Hadisesi, 14 Temmuz 1959 Kerkük Katliamı.

1. 1924 Kerkük Katliamı

Kerkük ve diğer Türkmen şehir ve kasabalarında kendi kimliğini koruma bilinci filizlenince, İngiliz kuvvetleri duruma hakim olmak ve halkı sindirmek için önceden bir plan ve komplo çerçevesinde, yardımcı kuvvetler olarak görev yapan Asur kökenli yerli askerlerle birlikte önce bir olay çıkardılar sonra da bir katliam yapmaya yöneldiler. Anlatılanlara göre, 1924 yılının (Ayar) ayının dördüncü günü meydana geldi; bu esnada adı geçen yardımcı kuvvetlere bağlı bir kişinin, Kerkük’ün Büyük çarşısında alış veriş yaparken Ramazan ayı olması hasebiyle oruçlu olan satıcıyı tahrik etmesi sonucunda aralarında kavga çıkmış ve olay kısa süre sonra Asurî askerler ve onların taraftarları tarafından Müslümanlara karşı bir katliama dönüşmüştür. Olay esnasında Türkmenlere ait 91, Yahudi ve Hristiyanlara ait 11 mağaza ve dükkan tamamen yağmalanmış, 82 Türkmen’in malları ve depoları yakılmış ve 13 Türkmen’in de evi soyulmuş veya tahrip edilmiştir. Aynı zamanda bu olay esnasında 40-50 Türkmen öldürülmüştür. Anılan olayda Mağaza ve dükkanları zarar gören Kerküklülerin adları şöyledir:

Küle Rıza (Bakkal), Muhammed Hacı İsmail (Kumaş satıcısı), Neş’et (Bakkal), Ahmed Hacı Ahmed (Tütün satıcısı), Muhammed b. Hasan Kaytevan (Bakkal), Tevfik b. Ali (Tuhafiyeci), Hacı oğlu Muhammed Emin (Bakkal), Nuri b. Reşid (Çömlek satıcısı), Mahmud b. Maruf (Serraç),

¹²³ Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, c. XXV, s. 291.

Namık Molla Kadir (Serraç), Horşid Reşid (Serraç), Horşid Efendi (Tütün satıcısı), Süleyman Sadullah (Çömlek satıcısı), Muhammed Usta Arif (Serraç), Muhyeddin (Serraç), Süleyman Sadık (Tuhafiyeci), Hacı Kasım (Tuz satıcısı), Kadir Ahmed (Bakkal), Hacı Eyyüb (Tuhafiyeci), Seyyid Tahir (Tütün satıcısı), Tevfik Molla Kadir Tütün satıcısı), Muhyeddin Hacı Mustafa (Tütün satıcısı), .Sufi Muhammed (Kıraathane sahibi), Abdurrahman (Tuhafiyeci), Mecid b. Ahmed (Serraç), Halid Ağa (Tuhafiyeci), Hacı Zeynel (Tuhafiyeci), Lutfullah b. Hüseyin (Serraç), Şakir (Kehyeci), Yakup (Yahudi kökenli olup Tuhafiyecilik yapmaktaydı), Horşid (Kıraathane sahibi), Cevid (Serraç), Refik Ali (Tuhafiyeci), Kadir Muhammed (Tuhafiyeci), Seyyid Fettah (Bakkal), Salih (bakkal), Halife (Şerbetçi), Salih (Yahudi kökenli olup sarraflık yapmaktaydı), Seyyid Zeynel (Bakkal), Veli Deli Balta (Bakkal), Osman Allah verdi (Bakkal), Hacı Muhammed (Bakkal), Bekir (Kahveci), İsmail Hacı Muhammed (Kumaş satıcısı), Vehab Şakir (Kumaş satıcısı), Necim Rahim (Kumaş satıcısı), Abdullah Hacı Şerif (Kumaş satıcısı), Emin Hacı Şerif (Kumaş satıcısı), Taha Abbas (Kumaş satıcısı), Mecid (Kılcı), Allah verdi (Kılcı), Kadir Hacı Ahmed (Bakkal), Abbas Sadullah (Bakkal), Molla (Kıraathane sahibi), Kadir Aşur (Bakkal), Ali Fethi (Bakkal), Şeyh Mustafa (Bakkal), Osman Hıdır (Bakkal), Horşid Hasan (Bakkal), Gafur Mahmud (Bakkal), Halid (Bakkal), Mustafa Koca (Tütün satıcısı), Ömer Numan (Sebze satıcısı), Salih İsmail (Tuhafiyeci), İbrahim Seyyid Cuma (Sebze satıcısı), Zeynulabidin (Sebze satıcısı), Salih Mali (Sebze satıcısı), Ahmed Efendi Hüseyin (Telgrafcı), Abdullah Hacı Ahmed (Kumaş satıcısı), Seyyid Gani (Attar), Reşid Ababelek (Ayakkabıcı), Halid (Yemenici), Seyyid Muhyeddin (Yemenici), Süleyman Numan (Tuhafiyeci), Ali Muhammed Said (Ayakkabı tamircisi), Ali Hıdır (Ayakkabıcı), Muhammed b. Ali (Ayakkabı tamircisi), Osman b. Mevlud (Ayakkabı tamircisi), Mustafa (Ayakkabı tamircisi), Seyyid Necim (Ayakkabıcı), Sıdk (Ayakkabıcı), Hamdi (Tütün satıcısı), Hüseyin Beg (Ayakkabı tamircisi), Abdullah Hacı Said (Tuhafiyeci), Nuri (Bakkal), Gorgis (Hristiyan kökenli olup kuyumculuk yapmaktaydı), Kadir Beg (Tuhafiyeci), Endirye (Hristiyan kökenli olup demircilik yapmaktaydı), Mesih (Hristiyan kökenli olup demircilik yapmaktaydı), Hamid (Attar), Göge Osman (Bakkal), Hacı Ali (Tuhafiyeci), Muhammed (Bakkal), Çolak (Kıraathane sahibi), Hıskayl (Hristiyan kökenli olup tuhafiyecilik yapmaktaydı), Allah verdi (Demirci), Musa (Hristiyan kökenli olup demircilik yapmaktaydı), Büyük Musa (Hristiyan kökenli olup demircilik yapmaktaydı), Büyük Ferec (Demirci), Büyük Yusuf (Demirci), Büyük

İskender (Hıristiyan kökenli olup demircilik yapmaktaydı), Büyük Kostantin (Hıristiyan kökenli olup demircilik yapmaktaydı)¹²⁴.

1924 Kerkük katliamında evleri yağmalanan Türkmenlerin adları ise şöyledir: Hacı Mahmud Şişçinin oğlu Şeyh Mustafa, Ağalık mahallesi sakinlerinden Abdurrahman Bey kızı Emine, Hamam mahallesi sakinlerinden Davud oğlu Abdulkadir Efendi, Ağalık mahallesinden Hıdır oğlu Horşid Efendi, Hamam mahallesinden Muhammed kızı Aişe, Ağalık mahallesinden Abdulaziz Efendinin eşi Muhammed Zengene kızı Fehime, Ağalık mahallesinden Abdullah Ağazade Abdulkarim, Ağalık mahallesinden Salih Kerem oğlu Şakir, Ağalık mahallesinden Salih Kerem oğlu Seyyid Bekir, Hamam mahallesinden Ömer Beyin eşi İlmiye Okulu öğretmenlerinden Muhammed Hikmet Efendi, Ağalık mahallesinden Muhammed kızı Zübeyde, Ağalık mahallesinden Molla Ahmed kızı Esme¹²⁵.

2. 12 Temmuz 1946 Gâvurbağı Hadisesi

Bu olay, Irak Petrol Şirketi'nde çalışan işçilerin, ekonomik ve sosyal durumlarının düzeltilmesi için yapmış oldukları genel boykot sonucunda gerçekleşmiştir. Anılan işçilerin istekleri şunlardan ibaretti:

1. Irak Petrol Şirketi'nin işçilere konut yaptırması veya insan onuruna yakışır bir evin aylık kira bedelinin ödenmesi.
2. İşsizlik, acizlik ve yağıllık için sosyal güvence sağlanması.
3. Günlük en düşük işçi ücretinin 250 Irak fels'i olarak tespit edilmesi, ayrıca hayat pahalılığını karşılamak için 170 Irak fels'i ek ödenek ödenmesi, böylece toplam günlük işçi ücretinin 420 Irak fels'ine yükseltilmesi.
4. İşçileri evlerinden iş yerine ve oradan da evlerine taşımak için araçlar sağlanması.
5. İşçilerin, Hayfa'daki petrol işçileri ile eşit muameleye tabi tutulması ve bunun gerçekleşmesi için de savaş tehlikelerine karşı tazminat olarak yılda 72 günlük ücret ödenmesi.
6. Şirketin işçilere karşı baskısını durdurması ve sandikal faaliyetlere karşı muhalefet etmemesi.

¹²⁴ Erşed el-Hürmüzî, *Hakikatü'l-Vücûdi't-Türkmâni fi'l-Irâk*, Kerkük Vakfı, İstanbul, 2005, s. 83-99; Erşed el-Hürmüzî, *et-Türkmân ve'l-Vatanu'l-Iraki*, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsu'at, Beyrut, 2005, s. 55-61. Ayrıca Bkz. Şemseddin Küzeci, *Kerkük Soykırımları*, Ankara, 2004, s. 43-46.

¹²⁵ Aynı eser, s. 99-100; aynı eser, s. 61-62. Ayrıca bkz. Şemseddin Küzeci, s. 42.

12 Temmuz 1946'da boykota katılan beş bin petrol işçisinin üzerine İç İşleri Bakanlığı'na bağlı polis kuvvetleri tarafından ateş açılmış ve olay esnasında beş işçi öldürülmüş, on dört işçi de yaralanmıştır. Olay bu boyutuyla da kalmamış birçok işçi kötü muameleye tabi tutularak hapse atılmıştır. Ancak bu olaya rağmen işçilerin bazı istekleri yerine getirilebilmiştir¹²⁶.

3. 14 Temmuz 1959 Kerkük Katliamı

Yarbay eş-Şevvâf'ın Musul'daki başkaldırısından sonra Kerkük'teki Irak ikinci ordu kumandanı nâzım et-Tabakçelî tutuklandı ve yerine Kurmay Albay Davud el-Cenâbî tayin edildi. Komünistlerden yana bir çizgisi bulunan bu kişi yeni görevine başlar başlamaz, Kerkük Belediyesi'nin himayesinde yayınlanan el-Beşîr, el-Afâk ve Ceridet Kerkûk (Kerkük Gazetesi) gibi gazetelerin yayını yasakladı ve anılan gazetelerde çalışan Türkmen kökenli görevlileri, avukatları, doktorları, iş adamlarını ve diğer devlet memurlarını tutuklattı; onların bazılarını buradan Irak'ın güney şehirlerine sürgün etti, diğerlerini de Bağdat hapishanelerine gönderdi. Bu olaydan sonra aynı kişi, Kerkük'teki Türkmenlere ait evlerde ve iş yerlerinde arama emrini vererek buralarda ele geçirilen her çeşit silaha el koydu, sahiplerini de tutuklattı. Bu uygulama sonucunda Türkmenler tamamen savunmasız bir duruma getirilmiş oldu. Ancak daha büyük bir oyunu gerçekleştirmek için yani detayını anlatacağımız o korkunç katliamdan bir ay önce, daha önce Kerkük'ten uzaklaştırılan Türkmenlerin şehre geri dönmeleri için bir emir çıkarıldı. Bu esnada Irak devlet başkanı olan Abdulkarim Kâsım, bir emirle İkinci Ordu Kumandanı Kurmay Albay Davud el-Cenâbî'yi, görevden alarak yerine Tuğgeneral Mahmud Abdurrezzak'ı atadı.

Krallığı devirip Cumhuriyeti ilan eden 14 Temmuz 1959 Askerî darbesinin birinci yıl dönümü münasebetiyle düzenlenen şenliklere diğer Irak toplulukları gibi Türkmenler de büyük katılım gösterdiler. Dolayısıyla da büyük bir kısmı Türkmenlerden oluşan avukatlara, doktorlara ve diğer devlet memurlarına ait dernek ve sandikalar, resmî büyük bir kutlama merasimi ve yürüyüş düzenlediler. Bu esnada öğrenci, genç ve serbest iş sahibi kişilerden meydana gelen bir grup da anılan resmî kutlama merasimine katılmak için bir halk yürüyüşü başlattılar. Resmî yürüyüş, Büyük Çarşı'nın sonunda yer alan Eski Köprü'ye ulaşır, Korya semtine doğru yol almak için Atlas caddesine vardığında, halk yürüyüşünü düzenleyenler de Atlas caddesine geçmek için Mecidiye caddesinin sonuna ulaşmışlardı. Ancak birinci grubun Atlas caddesine girişi esnasında kaynağı

¹²⁶ Aynı eser, s. 105-109. Ayrıca bkz. Şemseddin Küzeci, s. 47-48.

belli olmayan bir yerden birkaç el ateş edildi, arkasından da otomatik silahlarla topluluk üzerine ateş açıldı. Cumhuriyetin birinci yıl dönümünü kutlamak amacıyla toplanan Türkmenler bu olay sonucunda büyük bir panik yaşadılar; işte tam bu esnada olayı planlayanlardan bazıları, 14 Temmuz kıraathanesine dalarak buranın sahibi Osman Hıdır'ı şehit ettiler. Bu olaydan sonra şehirde sokağa çıkma yasağı ilan edildi ve üç gün üç gece boyunca buradaki nüfusun büyük bir kısmını oluşturan Türkmenlere karşı korkunç bir katliam gerçekleştirildi; onların ileri gelen liderleri ve yetenekli kültürlü insanları feci bir şekilde öldürüldü, aslında öldürüldü demek çok hafif kalır, zira onların cesetleri ipler kullanılarak günlerce caddelerde sürüklendi ve ağaç dallarına asıldı. Olay esnasında Türkmenlere ait bütün dükkan ve mağazalar yağmalandı, Atlas ve Alemin sinemaları havan topuyla dövüldü, dışarıdan herhangi bir yardım ulaşmaması için de şehir tümüyle kuşatma altına alındı. Ayrıca olayı düzenleyenler şehrin her yerinde büyük yangınlar çıkardılar ve bu esnada Petrol Şirketi tarafından gönderilen yangın söndürme araçları da aynı gruplar tarafından ateşe verilerek yakıldı. Hatta öldürülen Türkmenlerin cesetlerini toplamak için Kerkük hastanesinden gönderilen ambulans arabaları da aynı akıbete uğratıldı. Tarihin en acımasız katliamlarından biri olan bu katliamda, Irak Türkmenlerinden 25 güzide insan hayatını kaybetti, 130 kişi de yaralandı. Şehitlerin adları şöyledir:

Emekli yüzbaşı Ata Hayrullah, Yüzbaşı doktor İhsan Hayrullah, Kâsım Neftçi, Salahaddin Avcı, Muhammed Avcı, Cahid Fahreddin, Osman Hıdır, Emel Fuad, Cihad Fuad, Nihad Fuad, Nureddin Aziz, Abdullah Beyatlı, İbrahim Ramazan, Abdulhalık İsmail, Hasib Ali, Cuma Kanber, Kazım Abbas Bektaş, Şakir Zeynel, Hacı Necim Muhammed, Enver Abbas, Züheyr İzzet, Fethullah Yunus, Kemal Abdussamed, Seyyid Gani en-Nakîb¹²⁷.

14 Temmuz 1959 Kerkük katliamı esnasında şehit düşen Türkmenler için Irak'ta ve Anadolu'da birçok şairimiz dokunaklı şiirler yazmışlardır. Bunlardan bir tanesini burada vermeden geçemeyeceğiz. Ünlü şairimiz Nesrin Erbil'in Kerkük şehitlerinin anısına yazdığı şiiri şöyledir:

Sen Cennet kapısını müjdeleyen şehidim
Sen yakın geleceği aydınlatan ümidim
Kahraman Cahit korkma ırkının devamı var
Sana bütün dostların, ananın selamı var

¹²⁷ Aynı eser, s. 125-130. Bu katliamla ilgili detay ve yazılan yazılar için bkz. Şemseddin Küzeci, s. 50-107.

Anarken Kasımları sızlamada her yanım
İntikam hırsıyla coşup hep taşmada kanım
Sinende nAta'larım, İhsan'larım yatarken
Kerkük geçemem senden bende nabzın atarken

Senin uğrunda cana fedayı bileceğiz
Senin için savaşıp, senin için öleceğiz
Kanlı eller vururken mert kalpli mert Osman'ı
Yazmıştı şehitliği alnına temiz kanı

Emel'in duvağına gelincikler bezendi
Şehitler ona şahit Cennet'e ilk girendi
Baharı bitirmeyen Nihatçık hasret oldu
Er Nihat, şehit Nihat hep allara büründü

Son lâhza annesiydi Cihadına sarılan
Kan mıydı, çiçek miydi genç göğsünde açılan?

Salah diyor "Ben gittim, kerküğüm sen bin yaşa"
Selam olsun kanımdan bütün asil kardaşa

Ey Kerküğüm, uğrunda varsın tüm kanım aksın
Sen benimsin, daima benimle kalacaksın
Kerküğüm, Kerküğüm vatan Kerküğüm
Sinende şehitler yatan Kerküğüm¹²⁸.

IV. Kerkük'ün Ekonomik Yapısı

A. Tarım, Ticaret ve Sanayi

¹²⁸ Ekrem Pamukçu, *Irak Türkleri Şairlerinden Nesrin Erbil (Hayatı, Kişiliği, şairliği ve Şiirleri)*, Ankara, (Trz.); Ayrıca bkz. Şemseddin Küzeci, s. 75-76.

Kerkük'ün özellikle etrafındaki ilçe, köy ve kasabalarda yaşayan Türkmenler tarım ve hayvancılıkla uğraşır. Büyük merkezlerde emlakçılıkla geçinen kimseler de vardır. Buğday, arpa, pirinç, narınc, kâbbat, kavun, karpuz, zeytin, nohut, darı pamuk susam, fasulye başlıca tarım ürünleridir. Tuzhurmatu, Hanakın¹²⁹ de hurma, Kerkük ve Tuzhurmatu'da üzüm yetiştirilir. Halkın büyük bir bölümü de dokumacılık, demircilik, çömlekçilik, çinicilik, marangozluk, sepetçilik, dericilik zanaatlarıyla uğraşmaktadır¹³⁰.

Kerkük Türkmenleri de dahil Irak Türklerinin ekonomik durumları hakkında değerli bilgiler sunan Haşim Nahit Erbil'in sözlerine kulak verelim:

“Irak Türkleri iktisat sahasında meselâ İstanbul Türklerine nazaran daha faik bir mevkidedirler. Emlâk ve arazi, çiftlik, koyunculuk kamilen Türklerin elinde olduğu gibi, demircilikten saatçiliğe kadar bütün mahalli sınaat şubeleri Türklerin elindedir. Bununla beraber mahalli ticaret ve hatta emtianın ithalat ve ihracatı dahi Türklerin elindedir. Araplarla meskün olan Musul şehri istisna edilirse gösterilen bütün şehirler ve kasabalar ve ekseri köyler kâmilan Türklerle meskündür. Şimal-i Irak'ın garp hududunu tabii surette çizen Dicle nehrinin sol sahilinde ‘Cebur’, ‘Ali’, ‘hadidi’ gibi Arap aşiretlerine mensup ve nim bedevi (yarı bedevi) halde olan Arap nüfusu Türk ekseriyetinin yüzde beşini geçmez. Yine Musul'dan itibaren Dicle'yi takiben Bağdat'a, Bağdat'tan da Hanekin'e kadar olan saha dahilinde mevcut Süryani Hristiyanlarla Museviler keza Türk ekseriyetine göre ekalliyet (azınlık) halindedir. Binaen aleyh Şimal-i Irak ismini verdiğimiz ve Anadolu arazisine ittısalı olan Büyük Irak'ta tesis edilmek istenilen Arap hükümetinden tefrik ile Anadolu'ya ilhakı, milliyet perverliğin emrettiği bir zarurettir.”¹³¹.

¹²⁹ Irak'ın Diyala iline bağlı Bakuba'nın kuzey doğusunda, buradan 108 kilometre uzaklıkta yer alan bir kazadır. Burası aynı zamanda Bağdat'tan 167 kilometre uzaklıkta yer alır. Kazada bir pasaport bir gümrük dairesi ile bir polis karakolu bulunmakla birlikte, karşı tarafında da Husrevi olarak adlandırılan İran polis karakolu vardır. Şehirde düzenli çarşılar, asfaltlı düzgün caddeler, süs ağaçları, sinamalar, güzel köşkler, çağdaş tesisler, hükümet binaları, mescitler, camiiler, tekkeler, hamamlar, kahvehaneleri, parklar, kapalıçarşılar ve oteller bulunmaktadır. Havası güzel olan bu şehrin nüfusu 1947 nüfus sayımına göre 56769 insandan meydana gelmektedir. Burada yaşayan en önemli Türkmen aşiretleri ise Bacalan ve Caf'tır. Ekonomisi ticaret ve petrol maddesine dayanan Hanakin'e bağlı nahiyeler şunlardır: Hevrin Şeyhan, Karatu, es-Sa'diyye. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 210-212.

¹³⁰ Aynı eser, s. 7. Ayrıca bkz. Şule Öztürk, *Siyasi Olaylar Çerçevesinde Musul-Kerkük Petrolleri*, s. 9.

¹³¹ Bkz. İzzettin Kerkük, s. 100.

B. Petrol

Irak'ın en büyük petrol istihsal merkezleri, Kerkük, Musul, Basara, Hanekîn, Telafer ve Aynzala¹³²'dir. Buradaki petrol yatak ve kuyularının büyük kısmı Kerkük'te bulunmasına rağmen, bu bölgedeki petroller “Musul Petrolleri” olarak adlandırılmıştır.

Musul-Kerkük dolaylarında petrolün bulunduğu dair bilgiler çok eskiye dayanır. Gerçekten bu bölgenin Sümerler, Asurlular gibi eski sakinleri zamanında yer yer kendiliğinden yanan ateşler bulunuyordu ve bunlar buralarda yaşayan insanlar tarafından da kutsanıyordu. Kerkük'ün yakınında “Baba gürgür” denilen bir yerde petrol kaynaklarının bulunduğu bilinmekteydi. Ancak Osmanlı Devleti bu önemli madeni hiçbir zaman ciddi bir şekilde araştırma yoluna gitmemiştir. Ancak çıkarılan fermanlarla buradaki petrolün imtiyazını özel kişilere vermiştir¹³³. Sultan Abdulhamid Han Temmuz 1904 yılında, Memâlik-i Şahane'de Anadolu Demiryolları Şirketi'ne bir yıl için, Musul ve Bağdat vilayetlerinde petrol arama izni verdi. 1890 tarihli fermanla bu arazilerin kendisine ait olduğu bir defa daha hatırlatıldı. Bir Alman şirketi olan Anadolu Demiryolları yönetiminde bu aramayı Dutche Bank'a aktardı. İran'da 1901 yılında petrol imtiyazını elde eden William Knox D'arcy de İstanbul'daki İngiliz büyükelçisinin teşvik ve desteğiyle Türklerle görüşmeye başladı. 1907 yılında başlayan görüşmelere ayrıca Shell ve Royal Dutch şirketleri de ilgi gösterdi. Bu görüşmeler İstanbul'da sürerken, 1908 yılında Jön Türkler yönetime el koyarak Sultan Abdulhamid'in şahsi arazisi olan Memâlik-i Şahane, Maliye Bakanlığı'na devredildi¹³⁴. Haşim Nahit Erbil, konuyla ilgili olarak şunları yazmaktadır:

“Milliyet meselesine bir ticaret işi rengi veren petrol menbaları (kaynakları) hakkında da bir iki söz söylemeye lüzum görüyoruz; Irak'taki petrol menbalarının (bulundukları yerler şunlardır: Hammamali¹³⁵, Erbil

¹³² Türkmen şehri Telafer'in yakınında, Musul Petrolleri Şirketi'nin çalıştırdığı ve Irak hükümetine önemli bir gelir sağlayan zengin petrol kuyuları vardır. İşte bu kuyulara Aynzala adı verilmektedir. 1952 yılında çapı 12 inc olan ve Beci yanındaki Aynzala petrol yataklarını, Kerkük'ten başlayıp da Lübnan'ın Trablus ve Suriye'nin Banyas şehirlerine kadar uzanan ana petrol boru hattı şebekesine başlanan bir boru hattı inşa edildi. Bunun sonucunda da buradaki Musul petrolleri Akdeniz bölgesine taşınmaya başlandı. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 261-262.

¹³³ Yeşim Doğan, s. 7-8.

¹³⁴ Şule Öztürk, s. 12-13.

¹³⁵ Musul halkının kullandığı bir ıstılahtır; Musul ile Cüheyne (Musul'un güneyinde bir köydür) arasında ve Dicle nehrinin batısında zift kuyularının yakınında yer alan bir yerleşim merkezidir. Suyu sıcak olup kükürtlüdür; Musul halkının anlattıklarına göre buradaki sular şifa vericidir. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. II, s. 343. Günümüzde burası nüfusu 2450 olan ve

kazasının bir nahyesi olan Göyer¹³⁶, Kerkük, Mendeli¹³⁷, Hit.¹³⁸ Hammamalı menbaı Musul civarında ise de, Göyer, Kerkük ve Mendeli menbaları (yatakları) Türklerin kesafetle (yoğunlukla) mevcut olan yerler milliyet prensibine göre Türklere terk edilirse Fırat sahilinde olan Hit menbaı (kaynağı) tabiatıyla Araplara kalmış olur. Milliyet şuuruna malik bir rubu (çeyrek) milyon insan kurunu vüstadaki (Ortaçağdaki) esirler gibi petrol menbalarına (kaynaklarına) merbut (bağlı) demirbaş eşya halinde başka bir millet idaresine terk edilmesi Yirminci Asrın zihniyetinden doğan adalet prensibine münafı (aykırı) olur ve eğer bu adaletsizlik sulh ve sükûnu ihlal ederse bunu bir hata değil, adaletin intikamı addetmek icab eder.”¹³⁹

Kerkük Petrolleri, 14 Mart 1925 yılında 75 yıllığına bir İngiliz şirketine devredildi. Irak hükümetinin bu petrollerden payı da, her yıl sonu ödenmesi şartıyla çıkarılan her bir ton petrol için 4 altın şilin olarak tespit edildi. Çalışmalar olanca hızıyla devam ederken, 14 Kasım 1927’de kuyulardan biri

Musul’dan 26 km. uzaklıkta yer alan bir yerleşim merkezi olup Hammamu’l-Alil olarak adlandırılmaktadır. Burada insanların bazı deri hastalıklarından kurtulmak için ziyaret ettiği Safra, Fasusa ve Zehre olarak adlandırılan madensel su kaplıcaları bulunmaktadır. Bkz. Celmal Bâbân, s. 99.

¹³⁶ Bu nahiye tarımsal faaliyet gösteren 51 köyden meydana gelmektedir. Buranın merkezi ise Dicle nehrinin önemli kollarından olan Büyük Zap’ın sol kıyısında, Erbil’den 53 km. uzaklıkta yer alan Göyer köyüdür. Burası bölgedeki Mahmur köyüyle karşılaştırıldığında daha bayındır bir görünüm arz eder. Zira burada yüze yakın ev, bazı dükkânlar, hükümet merkezi, bir sağlık ocağı, bir okul ve bir veterinerlik merkezi bulunmaktadır. Nahiye topraklarının çok verimli olması ile birlikte havası sağlıklı değildir. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, s. 241.

¹³⁷ Irak’ın Diyale şehrine bağlı bir kaza merkezi olup Bağdat’tan 115 km. uzaklıkta yer almaktadır. Nüfusu, 11262 olarak gösterilen bu kazanın, Cemik Beg, Büyük Çarşı, Mirhac Kalesi, Balâ Kalesi, Buyaka, Kübrat ve Düseyh adında mahalleleri bulunmaktadır. Burada çok güzel nar, portakal, limon ve Hastâvî, Hadravî ve el-Ezraku’l-Ezrak denilen meşhur hurma çeşitleri yetişmektedir. Anlatılanlara göre, burası birçok bostana, güzel havaya, bol nüfusa (1947 nüfus sayımına göre sayısı 53518’dir), büyük bahçelere, şaşalı köşklere sahip bulunmaktadır. XII. yüzyıllarda Mendeli, Bendeniceyn olarak adlandırılıyordu. Adının kaynağı hakkında çok değişik görüşler yer almaktadır. En akla yatkın olan görüşe göre buranın adı şu değişmelerden sonra bugünkü halini almıştır: Verdenika, Erdenika, Erderika, Vendenikan, Bendenikan, Bendenic, Bendeniceyn, Mendeliceyn, Mendeli. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. I, s. 592; Guy Le Strang, s. 88-89; es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, s. 14-15; Cemal Bâbân, s. 283-285.

¹³⁸ Fırat’ın batısında yer alan, bir suru, bir kalesi ve bol miktarda hurma ağacı bulunan bir şehirdir. İbn Havkal ve el-Müstevfi gibi coğrafyacıların anlattıklarına göre, burası çok bayındır bir şehir olup, XIV. yüzyıllarda 30’un üzerinde köye, sıcak ve soğuk ülkelerin meyvesi olan bol miktarda ceviz, hurma, turunc ağaçlarına sahip bulunmaktaydı. Ancak aynı coğrafyacılar; yakınındaki zift kuyularından yayılan kötü kokulardan dolayı havasının kirli olduğunu söylemektedirler. Bkz. Guy Le Strange, s. 90.

¹³⁹ İzzettin Kerkük, s. 100-101.

petrol fışkırmaya başladı ve etrafındaki obalarla dereleri kaplayarak birçok insanın ölümüne yol açtı.

Mart 1931’de eski antlaşmanın birçok maddesi değiştirildi ve bunun sonucunda Irak hükümetinin hissesi 200,000 İngiliz lirasına çıkarıldı. İmtiyaz sahibi petrol şirketi 1932 yılının başlarında, 10 milyon Irak dinarı harcayarak Kerkük’ten, el-Hadise¹⁴⁰’ye, oradan da iki boru hattı olarak Akdeniz’e petrol pompalamaya başladı. Bugünkü Lübnan’ın Trablus limanına uzanan birinci boru hattının uzunluğu 610, bugünkü İsrail’in Hayfa limanına uzanan boru hattının uzunluğu ise 748 kilometredir. Bu iki boru hattının yıllık petrol pompala kapasitesi ise 4 milyon ton’u bulmaktadır. Ancak bu kadar ciddi ve külfetli çalışmalara rağmen, 1948 yılında Hayfa’ya uzanan boru hattının faaliyetine son verildi. Ardından 1952 yılında Kerkük’ten, Akdeniz üzerindeki Banyas limanına kadar, yılda 14 milyon ton petrol pompalama kapasitesi bulunan muazzam yeni bir boru hattı inşa edildi¹⁴¹. Haşim Nahit Erbil, anılan petrol rezervlerin önemini ve boyutunu şu satırlarla dile getirmektedir:

“Nebat (bitki) ve hayvanın her nevini, en yüksek evsafı ile ihtiva eden bu yerin ziraî kabiliyeti tabiî servetin yarısını teşkil eder. Bunun öbür yarısı da madenlerdir: Şimal-i Irak’ın (Kuzey Irak’ın) dağ kısmında altın, gümüş, ilâh... madenler vardır. Kışın sel sularının aktığı yerlerde, bu sular çekildikten sonra ince kumlar arasında Yahudiler’in altın kırıntıları topladığını kendi gözlerimizle gördük. ‘Irak Petrolleri’ sözünün şimdi bu kadar hararetle tekrar edildiğine hayret edenler, içimizde bile nadir değildir. Kim derdi ki cihanın siyaseti Irak’ın petrolleri etrafından dönsün... Bundan sekiz on sene evvel ‘Türk Yurdu’ mecmuasında Irak petrollerinden bahsettiğimiz zaman sözümüze kimse kulak bile asmadı. Bari bunu bir daha tekrar edelim: Irak’taki petrol madenleri o kadar zengin ve taşkındır ki, bazı noktalarda kendi kendine yerin dibinden fışkırıp su gibi akar. Amerikalı mütehassıslardan (uzmanlardan) birinin hiç unutamayacağımız bir mülâhazasını (gözlemini) şimdi bir daha tekrar edeceğiz: ‘Irak’taki petrol tabakaları, Batum’dakinden daha derindir. Batum petrol tabakası bir gün nihayet bulduğu halde bile Irak’ınki yine bâkidir, çünkü bu , daha derin, daha zengindir.’. Irak petrolüne tasarruf edenler, bütün dünyanın petrol

¹⁴⁰ Fırat Hadise’si olarak bilinen bu şehir, Âne’nin aşağısına doğru 35 km. uzaklıkta yer almakla birlikte, Dicle Hadise’sinden ayırmak için Hadisetü’n-Nüre olarak da adlandırılmaktaydı. Yakut’un anlattıklarına göre, burada İslam fetihlerinden sonra Hz. Ömer döneminde inşa edilen Fırat’ın ortasında sarp bir kale bulunmakta, nehir suyu ise bu kaleyi çepeçevre sarmaktadır. Ancak el-Müstevfi, bu şehrin mevki olarak Tikrit’in karşısında yer aldığını belirtmektedir. Bkz. Guy Le Strange, s. 89.

¹⁴¹ es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hasenî, s. 222.

piyasasına hâkim olacağı gibi, yine Amerikalıların verdiği hükümlerden biridir. Bu itibarla Irak, bir taraftan Nil Vadisi'ne yüz defa faik (üstün) olan bir ziraat kabiliyeti, bir taraftan da bütün petrol bezirgânlarının ihtirasını tahrik edecek derecede zengin bir petrol servetini ihtiva ediyor. Ve işte bu tabiî servettir ki, Irak Türklerinin siyasi mukadderatı üzerinde meş'um (belalı) bir tesir icra ediyor."¹⁴²

1 Haziran 1972'de Irak hükümeti, 69 numaralı kanun çerçevesinde, Musul-Kerkük petrollerini millileştirerek yabancı şirketlerin malvarlıklarına el koydu. Bunlar şirkete ait binalar, kazı ve petrol çıkarma araç-gereçleri, ham petrol ve doğal gaz üretimi ve petrolün arıtılması, toplatılması, depolanması, taşınması ana borulara ait şebekelerden meydana geliyordu. Aynı tarihte Irak hükümetine bağlı bir şirket kuruldu ve bu şirkete "Petrol Çıkarma İşlerini Yürüten Irak Şirketi" adı verildi. Irak'taki petrol rezervlerinin miktarı kesin olarak bilinmemekle birlikte, uzmanlara göre burada 1966'ya kadar olan petrol yataklarının toplam rezervi 3.365 milyon tondur. Bunun dışında da Irak'ın kuzey ve güneyindeki bölgelerde fosfat ve kükürt yatakları bulunmaktadır.¹⁴³

Kerkük'ten çıkıp Türkiye'nin Yumurtalık limanına kadar uzanan petrol taşıma hatlarından birincisi 1977'de, ikincisi de 1987'de devreye girdi. Irak, Körfez bunalımı sırasında, kendisine karşı uygulanan ekonomik ambargo ve yaptırımlara karşılık olarak 6 Ağustos 1990'da buru hatlarından birini tümüyle kapatıp, diğerinin de kapasitesini düşürdü. Türkiye de, Birleşmiş Milletlerin almış olduğu ambargo kararına uygun olarak 7 Ağustosta ikinci hattı kapattı.¹⁴⁴

C. Kerkük'ün Meşhur Çarşıları ve Hanları

Kale Çarşısı, Kayseriye (Kapalı) Çarşısı, Hasırlar Çarşısı, Helvacılar Çarşısı, Ahmet Ağa Çarşısı, Büyük Çarşı, Korya Çarşısı, Musalla Çarşısı, Kasaphane Çarşısı, Haraç Çarşısı, Asri Çarşı¹⁴⁵.

Kerkük'ün Hanlarını ise şöyle sıralamak mümkündür: Gazi Hanı, Hurma Hanı, Esat Beg Hanı, Çukur Hanı, Nasih Beg Hanı, Gavur Hanı, Gümrük Hanı, Abdullah Hanı, Yoğurt Hanı, Belediye Hanı, Bilbani Hanı, Taha Beg Hanı, Dede Hamdi Hanı, Avkaf Hanı, Sadık Sarraf Hanı, Sait

¹⁴² İzzettin Kerkük, s. 103-104.

¹⁴³ Şule Öztürk, s. 48.

¹⁴⁴ Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, İstanbul, (Trz.), c. XIII, s. 6639.

¹⁴⁵ Cemal Abdullah Sait, s. 78.

Ömer Hanı, Korya Hanı¹⁴⁶. Suphi Saatçi anılan çarşılarından bazılarını şöyle tanıtır:

“Kerkük’te Kale’nin dışında gezdiğimiz ilk yer Aşağıbazar veya Büyükbazar denilen çarşı oldu. Burası Kerkük’ün eskiden beri en işlek ticaret merkezi idi. Bu canlılık hâlâ sürmekte ve çarşı öylesine kalabalıklaşmış ki, zaman zaman yürümekte bile zorluk çekilmektedir. Eskiden Cütkahve (Çiftkahve) denilen büyük kahve Kerkük Kalesi’nin yedikızlar girişinin hemen ağzında idi. Buraya Çiftkahve denilmesinin sebebi, eskiden iki bölümlü olan kahvenin bir tarafında okur yazar olan entelektüeller, yani Kerküklülerin deyimi ile *efendiler* otururdu. Diğer bölüm ise esnaf takımına ayrılmıştı. Esnaf arasında da en çok yapı ustaları ve kalfalar burada otururdu. Her akşam burada toplanan yapı ustaları, kalfaları ve işçileri ertesi gün için örgütler, malzeme ve program hazırlıklarını tamamlardı. Çiftkahve’den kuzey yönüne gidilirse Helvacılar’a, oradan da Ahi Hüseyin ve Zeve semtlerine ulaşılır. Güney yönüne inilirse Kayseri denilen kapalı çarşıya ve hanların yer aldığı yoğun alışveriş noktalarına gelinir. Kerkük’ün en renkli çarşısı olan Kayseri’ye halk Kanseri adını vermiştir. Geleneksel tipte olan dükkanların sayısı 365 dolayında bulunan Kayseri’nin yedi kapısı vardır. Tonoz örtülü Kayseri’de her cins kumaş, kadın süs eşyaları, giyim kuşam malzemeleri, geleneksel ev eşyaları satılır. Bu bölgedeki hanların büyük bir kısmının restore edildiğini gördük. Mutaşlılar Hanı, Kale Hanı, Nasih Beg Hanı ve en güzellerinden biri olan Kırdarlar Hanı, kente canlılık ve zenginlik katan başlıca ticaret yapılarıdır. Kentin geleneksel dokularının gelişmesine önayak olan bu ticaret yapılarının üzerine yüksek lisans veya doktora tezleri gibi ciddi araştırmalar yapılsa keşke. Yeni kuşak arasından yetişen gençler, ciddi araştırmalar yapmağa teşvik edilseler, Kerkük’ün mimarî, zenginliği ve uygarlık tarihi değişik boyutlar kazanabilir.”¹⁴⁷

D. Kerkük’ün En Eski Değirmenleri

Ulular değirmeni, Yehudiler Değirmeni, Saka Ahmet Değirmeni, Gelen Değirmeni, Ekşici Değirmeni, Şahbender Değirmeni, Hıdır Zında Değirmeni, Gavur Değirmeni, Şeydan Değirmeni, Cıfit Değirmeni, Neftçizadeler Değirmeni, Tisin Değirmeni, Küçük Değirmen, Büyük Karabaş Değirmeni, Büyük Molla Kasım Değirmeni, Cibrail Değirmeni, Mazı Değirmeni, Ömer Padişah Değirmeni, Silav değirmeni, Tendurlu Değirmeni, Zeynel Hindile Değirmeni, Zeytönlü Değirmeni, Kırmızı

¹⁴⁶ Aynı eser, s. 48.

¹⁴⁷ Suphi Saatçi, *Hasretin Adı Kerkük*, s. 43-44.

değirmen, Recep Değirmeni, Hacı Bekir Değirmeni, Orta Değirmen, Mikail Oğlu Değirmeni¹⁴⁸.

V. Kerkük'ün Sosyal Yapısı

A. Kerkük'ün Meşhur Türkmen Boy, Oymak ve Aileleri

Eskiçağlardan beri Kerkük, Musul, Erbil ve Diyale şehirlerinde ve bu şehirlere bağlı bazı ilçe ve köylerde yaşayan Türkmenlerin birçok boy, oymak ve aileleri bulunmaktadır. Habib Hürmüzlü ve Ekrem Pamukçu tarafından kaleme alınan “İrak'ta Türkmen Boy ve Oymakları” adlı eserde Kerkük ve Tuzhurmatu bölgelerinde Yaşayan Bayat boyu hakkında şu satırlara yer verilir:

“Kerkük şehri ve komşu köyler ile Tuzhurmatu ilçesi ve bu ilçeye yakın ya da bağlı geniş bölgelerde Türkmen Bayat boyuna mensup bir çok topluluk, oymak ve aile ikamet etmektedir. Bu bölgelerin isimleri ve haklarında imkanlarımızın elverdiği kadar edindiğimiz özet bilgiler şunlardır:

1. Bastamlı: Bastamlı sakinlerinin belirttiği gibi, Bastamlı'da ikamet eden Bayatlar, kuzey Irak'ta miladi 1411-1468 yıllarında hüküm süren Türkmen Kara Koyunlu Devleti vatandaşlarından arta kalanlardır. Bastamlı'da yerleşmiş olan Bayat oymakları şunlardır: Alı Ballılar, Kara Koyunlular, Mahmutlular, Celevliler ve İzzeddinliler.

2. Karanaz: Moğolların Bağdat'ı istilasından sonra Irak'a gelen ve orada yerleşen Bayat boyuna bağlı en eski oymak Karanaz oymağıdır. Karanaz ile ilgili en eski bilgiler miladi 16. yüzyılda onaylanmış olan Osmanlı bölgelerinde bulunmaktadır. Bu oymağın bireyleri 16. yüzyılda Musul'un iki bölgesinde yerleşmişlerdir. Karanaz bölgelerinden gelen rivayetlere göre büyük Türkmen şairi Fuzuli Karanaz oymağına mensuptur. Karanas soyadını taşıyan bu oymağın bir kısım bireyleri Kerkük ve Tuzhurmatu'ya göç edip oralarda yerleşmişlerdir.

3. Biravçılı: Bayat oymağının bir dalı ve bir köyünün adıdır. İran Azerbaycan'ından göç edip Dakuk (Tavuk) civarında bulunan Lasin köyüne yerleşmelerinin ardından değişik bölgelere dağıldılar. Bunlardan bir bölümü Bağdat'a, diğerleri ise Keçikıran ve Aksu Irmağı'nın doğusunda bulunan Pir Ahmet köyüne yakın olan Kalacığ'a yerleşti. Bir diğer bölümü de Biravşılı'ya göç edip aynı adı taşıyan köyü inşa etti. Bayat dallarından biri olan bu dala mensup önemli aileler vardır: Avunçlar, Korcalılar, Döğerler,

¹⁴⁸ Cemal Abdullah Sait, s. 66-67.

Karabegler, Hilavlılar ve İsmaililer. Anılan köyün civarındaki tüm bölgelerin isimleri Türkmencedir; bunlardan bazıları şöyledir. Dombalan Degirmani, Dombalan Deresi, Kazım Tepesi, Anaç Ark, Bulker.

4. Hasadarlı

5. Fars Belgi

6. Ali Musalı

7. Abdullu

8. Zenkullu

9. Kalaylı

10. Sayaldı

11. Ketilli

12. İsmail Belgi (Elbu Abbo-Elbu Necim- Elbu Hüseyin-Elbu Hasan).

13. Amirli: Bir kısım Türkmen Bayatlılar, Tuzhurmatu'ya bağlı Amirli bucağında ikamet etmekte ve şu oymaklara ayrılmaktadır: Begler, Zerbelli, Abuşli, Kehyeliler ve Keremli. Bu oymakların yaklaşık nüfusları 5000 olup hepsi de Türkmen'dir.

14. Ayışlı

15. Keremli

16. Bakdılı

17. Zeynelli

18. Muratlı: Irak'ın birçok bölgesine yayılmış olan Türkmen Bayat boyunun bir dalından olan oymaktır. El-Amirî, eskiden bu oymağın isminin 'Kahyalar' olduğunu, SONRADAN Tazehurmatu'da ikamet eden ve adı Murat olan oymak dedelerinin ismini alarak 'Muratlılar' olarak tanındıklarını belirtmektedir. Osmanlı döneminde Kahyalar'ın evlatları o bölgenin önemli kişileri ve muhtarları idi.

19. Kalaylı

20. Deli Veli

21. Kuşçular: Kendine özgü bağımsız bir oymak iken Bayat bölgelerine yakın komşu olması ve evlilikler yoluyla zamanla Bayat'ın bir oymağı olarak kabul edilmiştir. Bu oymağın mensupları eskiden Samarra'da yaşamış

ve Ali el-Hâdi ravzasının mütevelliliğini üstlenmiş ve sonraları Tuzhurmatu Karatepe ve Kifri yörelerine göç ederek Bayat boyundan olan oymaklarla birlikte ikamet etmiş, böylece Bayat'ın bir kolu olarak tanınmıştır. Zaman içinde bunların bir kısmı Türkmen kimliğini yitirmiş, kalan kısmı ise Türkmen kimliğini korumuştur. Halen Tuzhurmatu'nun Yengice köyünden Karatepe bölgesine kadar uzanan alanlarda Karatepe'ye bağlı Çemençal, Sandıç, Büyük Kuşçu, Küçük Kuşçu köyleri ve birçok bölgede ikamet etmektedirler. Bazıları ise Musul civarındaki köylerde yaşamlarını sürdürmeye devam etmiştir. Kuşçu oymağının Türkiye ve Güney Azerbaycan dahil birçok ülkede kolları vardır.

22. Şahseven (Şahsuvar) Köyündeki Bayatlar: Türkmen Bayat boyu mensuplarının bir kısmı, Tuzhurmatu'ya bağlı olan bu köyde ikamet etmektedir. Şahseven kelimesinin anlamı 'şahın gözdesi'dir demektir. Burada kastedilen şah, Türkmen şahı İsmail es-Safavî'dir. Bu bölgede yaşayan Bayat boyunun oymakları ise Biravçılı ve Kelevent'tir.

23. Pir Ahmetli (Ali Nasır-Elbu Halit)

24. Kelavend: Tuzhurmatu'ya bağlı Kokes köyünde ikamet etmektedirler. Üç kola bölünmüşlerdir: Kuşkovan, Elbu Haydar, Elbu Can. Bu oymağın büyük bölümü Türkmen'dir.

25. Buveyzat

26. Çayır

27. Kanber Ağa

28. Asaflı

29. Saraylı: İlhanlı Tartan oymağına komşu olan ve Azerbaycan'dan yüz yıllar önce göç edip Tuzhurmatu bölgesinde yaşayan tanınmış Türkmen oymaklarından. Bu isimle adlandırılmalarının nedeni ise, Osmanlı sarayında jandarma kuvvetlerinde görevli olan dedelerinden kaynaklanmaktadır. Halen bu oymağın bireylerinin tümü mahalli Türkmen lehçesini bilmektedir. Saraylı oymağının bazı kollarının bir kısmı ise, Türkmen Karatepe'de ikamet etmektedir. Ünlü araştırmacı ve büyük alim Mustafa Cevad'ın bu kola mensup olduğu Türkmen yazar Vahdeddin Bahaeddin'e göndermiş olduğu özel mektuptan anlaşılmaktadır. Mustafa Cevad burada şunları yazmaktadır: 'Benim aslım Karatepe'dendir, atalarım Türkmen ve Saraylı oymağındandır, Saraylı ise, Türkmen'dir.'

30. Gulamlı: Türk Oğuz kollarından birine mensup olan bu Türkmen oymağının bireyleri 17. yüzyılda Irak'a göç edip Tuzhurmatu bölgesine

yerleşmişlerdir. Adlarını başkanları olan Derviş Ali'den almışlardır. Bayat boyuna mensup diğer bazı oymaklar ise Salahaddin, Tuzhurmatu ve Amirli'de ikamet etmektedirler. Bu oymaklar şunlardır: Kaliliyye, Kertliye, Kehlar ve Zorbekiyye.”¹⁴⁹.

Kerkük'te ikamet eden büyük aileler ise şöyle sıralanabilir:

Akkoyunlu, Aligöz Alagöz, Alemdar, Arslan, Askeri, Avcı, Balyemez, Başikesük, Bayatlı, Celali, Comart, Çelebi, Dabbağ, Dede, Demirci, Dizdar, Ergeç, Gedik, Hamamcı, Hancı, Hasani, Hürmüzlü, Kadioğlu, Karyağdı, Kasap, Kayacı, Kazancı, Kehye, Kemalzadeler, Ketene, Kocava, Koçak, Kölemen, Köprülü, Kuşçu, Küzeçi, Müderris, Müftü, Naip, Nakip, Nalbant, Neftçi, Ocuşlu, Ortakçı, Pamukçu, Pasvan, Saatçi, Sakallı, Salihi, Samancı, Saraç, Sarıkahya, Sarraf, Siyah Mansur, Silav, Şekerçi, Terzibaşı, Tikritli, Tisinli, Tokatlı, Tütünçü, Vaiz, Yahyaoğlu, Yakubi, Yüzügülmez¹⁵⁰.

Yukarıdaki ailelerden bazıları hakkında bilgi vermek mümkündür.

Arslan ailesi: Kerkük'ün en eski ve tanınmış ailelerinden biridir. Türkmenlerin milli mücadelelerinde bu ailenin büyük katkısı söz konusudur. Arslan Zade Sıdık bey Kerkük eşrafından olup Osmanlı sonrası dönemde İngilizler tarafından zorunlu göçe tabi tutularak Irak'ın güneyindeki Basra şehrine gönderilmiştir. Büyük bir din alimi olan Hacı Mustafa Rıza Bey Arslan'ın halka açık zengin bir kütüphanesi ve her gün insanları ağırlayan bir divanhanesi bulunmaktaydı. Hidayet Arslan, Krallıktan sonraki Cumhuriyetin ilanı esnasında Kerkük'te merkez komutanlığı görevini ifa ediyordu. Bu zat, Türkmenlere karşı yürütülen baskı politikasının üzüntüsüne dayanamayarak 1958'de vefat etmiştir.

Avcı ailesi: Avcı ailesinin tanınmış mensupları Abdullah Avcı ve Hüseyin Avcı'dır. Onlardan birincisi, kraliyet döneminde bir dönem millet vekilliği yapmıştır.

Hürmüzlü ailesi: Bu ailenin mensupları Kerkük'e bağlı Türkalan köyünde ikamet etmektedir. En önemli şahsiyetleri ise İbrahim Paşa, Büyük Abdulaziz Ağa, Hacı Habib Ağa, Naci Bey ve Şakir Hürmüzlüdür. Onlardan Naci Bey, Kraliyet döneminde parlamento üyesi, Şakir Bey ise el-Afâk Gazetesi'nin kraliyet ve Cumhuriyet dönemlerindeki yetkilisiydi.

¹⁴⁹ Bkz. Habib Hürmüzlü-Ekrem Pamukçu, *Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları*, s. 31-36.

¹⁵⁰ Aynı eser, s. 89-90

Kırdar ailesi: Bu ailenin en önemli mensupları, kraliyet döneminde parlamento üyesi olarak görev yapan Emin Kırdar ve Nezir Kırdar'dır.

Neftçi Ailesi: Bu aileden iki kişi Parlamento üyeliği yapmıştır, birisi İbrahim Bey'dir, diğeri ise 14 Temmuz 1959 Kerkük katliamında şehit olan Kasım Bey'dir.

Salihî ailesi: Bu aileden Hüsamettin Salihî ve Nâzım Salihî Kerkük Belediye Başkanlığı görevinde bulunmuşlardır.

Sarıkahya ailesi: Bu aile mensupları Kerkük şehir merkezi ile Bilava köyünde ikamet etmektedir. Oymakları, Ahmet Bey ve Davut Beg'dir. Oymağın asıl lakabı "Sarı" idi. Sultan Dördüncü Murat zamanında bu ailenin en büyük dedesi olan Muhammed Paşa Sarı'ya "Kahya" lakabı verildikten sonra bu ailenin adı Sarıkahya olmuştur.

Vaiz ailesi: Bu ailenin en önemli mensupları, Molla Rıza Vaiz ve Cumhuriyet döneminde Belediye Başkanlığı görevinde bulunan Nureddin Vaiz'dir.

Yakubi ailesi: Bu aileye mensup önemli kişiler şunlardır: Irak devletinin Kerkük valisi Abdülmecid Yakubi ve Kraliyet döneminin sonlarında Kerkük Belediye Başkanlığı görevinde bulunan Şamil el-Yakubi'dir¹⁵¹.

B. Kerkük'ün Önemli Mahalleleri:

Sarıkahyâ, Begler, İmam Abbas, Altuncular, Hadidiler, Hamzaliler, Gavurbaşı, Şaturlu, Hasa, Almaz, Eski Tis'in (Tisin), Yengi Tis'in (Tisin), Musalla, Çukur, Piryadi, Bulak, Çay, Kasaphane, Ağlık, Meydan, Hamam, Zindan, Avcı, Ahi Hüseyin, İmam Kâsım, Rahimava, Azadi, Tepe, Molla Abdullah, İskan, Şorca, Arafa, Mahatta, Bağdat Yolu¹⁵².

C. Kerkük'ün Eski ve Yeni Caddeleri:

Melik Gazi Caddesi, Melik Faysal Caddesi, Smü el-Vasi Caddesi, Saray Caddesi, el-Alemîn caddesi, Korya caddesi, Musalla Caddesi, Ebu Uluk Caddesi, Piryadi Caddesi, Gurgur baba Caddesi, el-Meczere Caddesi, İmam Kasım Caddesi, Avkaf Caddesi, Cumhuriyet Caddesi, Atlas Caddesi, el-Hamra Caddesi¹⁵³.

D. Kerkük'ün Meşhur Kırathane veya Çayhaneleri:

¹⁵¹ Aynı eser, s. 90-91.

¹⁵² Cemal Bâbân, s. 247; Cemal Abdullah Sait, s. 63-64.

¹⁵³ Aynı eser, s. 61-62.

Ahmet Ağa Çayhanesi, Cüt (Çift) Kahve (Meyyas) Çayhanesi, Kara Kaymakçı Çayhanesi (İmam Abbas Mahallesi), Aslan Yuvası Çayhanesi (Musalla Mahallesi), Cirit Meydanı Çayhanesi (Cirit Meydanı Mahallesi), Şehit Zühre Çayhanesi (Şaturlu Mahallesi), Altun Köprü Çayhanesi (Atlas Caddesi), Mahmut Casım Çayhanesi (Begler Mahallesi), Tisin Çayhanesi (Tisin Mahallesi), Abdullah Çayhanesi (Sinema Hamra Caddesi), Arap Çayhanesi (Çukur Mahallesi), Şebab Kahvehanesi (Cumhuriyet Caddesi), Nehreyn Kahvehanesi (Atlas Caddesi), Mecidiye Kahvehanesi (Mecidiye Caddesi), Köyüsancağ Çayhanesi (Mecidiye Caddesi), Eski Tren İstasyonu Çayhanesi, Babil Çayhanesi, Kör Bahaaddin Çayhanesi, Reşe Küle Rıza Çayhanesi, Musalla Çayhanesi, Kapahane Çayhanesi, Keçel Salih Çayhanesi, en-Nasr Çayhanesi, Kör Tarık Çayhanesi, Ferhan Çayhanesi¹⁵⁴.

E. Kerkük'ün Ünlü Divanhaneleri:

Abdulkadir Efendi Divanhanesi, Hacı Ali Demirci Divanhanesi, Ali Beg Divanhanesi, Hacı Hasan Avcı Divanhanesi, Bekir Efendi Divanhanesi, Tevfik Ağa Kocaman Divanhanesi, Osman Ağa Piryadi Divanhanesi, Ali Efendi Derviş Kazancı Divanhanesi, Hacı Arif Çelebi Divanhanesi, Muhtar Mahmut Beg Tütüncü Divanhanesi, Salih Paşa en-Neftçi Divanhanesi, İzzet Paşa Divanhanesi, Hüzmüzlü Baha Efendi Divanhanesi, Sıdık Beg Arslan Divanhanesi, İbrahim Ağa Boyağcı Divanhanesi, Molla Sıdık Terzibaşı Divanhanesi¹⁵⁵.

VI. Kerkük'ün Dinî Yapısı

A. Kerkük'ün Meşhur Camileri:

Halil Ağa Camii (Avcı Mahallesi), Arslan Beg Camii (Şaturlu Mahallesi), Hacı Ahmet Ağa Camii (Ahi Hüseyin Mahallesi), Hasan Paşa Pakiz Camii (Meydan Mahallesi), Hasan Mekki Camii (Ağalık Mahallesi), Büyük Camii (Kale yakını), Tokatlı Camii (Piryadi Mahallesi), Molla İlyas Camii (Büyük Çarşı), Naip Camii (Ahi Hüseyin Mahallesi), Ali Beg Camii (Begler Mahallesi), Kral Mehmet Paşa Camii (Şaturlu Mahallesi), Danyal Camii (Kerkük Kalesi), Ulu Camii (Kerkük Kalesi), Nakışlı Minare Camii (Kerkük Kalesi), Büyük Kerkük Camii, Hacı Abid Camii, İbrahim Beg Camii, Hacı Abdurrezzak Camii, Şeyh Hüsameddin Camii, Molla Said

¹⁵⁴ Aynı eser, s. 59.

¹⁵⁵ Aynı eser, s. 65.

Camii, Molla Kavun Camii¹⁵⁶. Anılan son cami, bu satırları yazanın dedesinin babası olan ve Molla Kavun lakabıyla tanınan Molla Abdullah'ın oğlu Molla Muhammed Emin'in adını taşımaktadır.

B. Kerkük'ün Din Eğitimi Veren Eski Okulları:

Şah Gazi Okulu (Kerkük'teki ilk Hristiyan okulu olan bu okul, I. Yüzyılda Meryem Ana kilisesi ile birlikte kurulmuş olup, İslam çağında kilise camie dönüştürölünce, burada fıkıh ve Kur'an eğitimi verilmeye başlanmıştır. 1067 yılında Kerkük valisi Şah Gazi Şah Suvar tarafından yeniden inşa edilince, bu sonuncu adıyla anılmaya başlanmıştır.), Saray Okulu (H. 1049 yılında Vali Mehmet Paşa tarafından yapılan bu okul, şimdiki Hanaka Cami'nin bir bölümünün yerinde yapılmıştır.), Meydan Okulu (H. 1113 yılında Kerküklü Hasan Paşa Firarı-Kesici-tarafından kurulan bu okul, günümüze kadar Hasan Pakiz adıyla tanınmıştır. M. 1205 yılında Ferhat Zade Hacı Mahmut Hal tarafından yeniden inşa edilmiştir.), Eyyübî Ahmet Paşa Okulu (H. 1127-1136 yıllarında Kerkük Valisi Ahmet Paşa tarafından inşa edilen bu okul, vakfiyesi ve tedrisat görevi Sahrani ailesi tarafından yürütölldüğü için Sahrani Okulu olarak anılmaktadır.), el-Gavsiyye Okulu (H. 1173 yılında Hacı Mehmet Gavs Efendi tarafından Kerkük'ün Helvacılar çarşısında inşa edilmiştir.), Hacı Ahmet Okulu (H. 1223 yılında inşa edilmiş olan bu okul, H. 1301 yılında onarım geçirmiştir.), Müslim Okulu (H. 1256 yılında Neftçizade Kaymakam Ahmet Beg tarafından Müslim Camii ile birlikte inşa edilmiştir.), Tokatlı Okulu (Yapılış tarihi bilinmeyen bu okul, H. 1299 yılında Avcıslızade Molla Abdurrahman oğlu Hacı Salih tarafından onarılmıştır.)¹⁵⁷.

C. Kerkük'ün Meşhur Mezar ve Makamları:

İmam Kasım mezarı (İmam Kasım Mahallesi), Üzeyir ve Danyal Peygamber mezarları (Kerkük Kalesi), İmam Zeynelabidin mezarı, Yel İmam mezarı, Abu Uluk mezarı, Ocağ mezarı (Musalla Mahallesi), Gözlü baba mezarı, Seyit kızı mezarı (Musalla Mahallesi), Ömer Mendan mezarı, Molla Abdullah mezarı, Ali Beg mezarlığı, Şehitler mezarlığı, Ahmet Ağa Mezarlığı, Gavurbağı mezarlığı, Musalla mezarlığı¹⁵⁸.

VII. Kerkük'ün Kültürel Yapısı

A. Kerkük'ün Kütüphane ve Kitap Satış Merkezleri:

¹⁵⁶ Cemal Abdullah Sait, s. 44.

¹⁵⁷ Aynı eser, s. 107-108.

¹⁵⁸ Aynı eser, s. 46.

Umumi Şehir Kütüphanesi, Kerkük Müzesi Kütüphanesi, Fikri Kitap Satış Merkezi (Evkaf Caddesi), Fikri Kitap Satış Merkezi (Begler Mahallesi), Fikri Kitap Satış Merkezi (Atlas Caddesi), Emel Kitap satış Merkezi (Mecidiye caddesi), Terakki Kitap Satış Merkezi (Büyük Çarşı), Asri Kitap Satış Merkezi (Asri Çarşısı), Kerkük Kitap Satış Merkezi (Cumhuriyet Caddesi), Aso Kitap Satış Merkezi (Cumhuriyet caddesi), Kardeşlik Kitap satış Merkezi (Atlas Caddesi), Asya Kitap satış Merkezi (Sinema Hamra Caddesi), eş-Şaip Kitap Satış Merkezi (Cumhuriyet Caddesi), Seyit Abbas Kitap Satış Merkezi (Asri Çarşısı)¹⁵⁹.

B. Kerkük'ün Ünlü Hamamları:

Pıryadi Hamamı, Bulak Hamamı, Cüt (Çift) Hamam, Ali Beg Hamamı, Dede Hamdi Hamamı, Şor (Tuzlu) Hamam, Korya Hamamı, Saray Hamamı, Hacı Hasan Hamamı, Hacı Baki Hamamı, Kale Hamamı, Şorca Hamamı, Ferah Hamamı, Şifa Hamamı, Tokat Hamamı, Hacı Nuri Beg Hamamı¹⁶⁰.

C. Kerkük'ün Sinemaları:

Gazi Sineması, Sindibad Sineması, Hamra Sineması, Hayyam Sineması, el-Alemeyn Sineması, Atlas Sineması, Salahaddin Sineması¹⁶¹.

Sonuç

Çalışmamızın giriş kısmında da belirttiğimiz gibi, dünyanın en zengin petrol yataklarına sahip olan ancak hiçbir dönemde bir türlü bu doğal nimetten yararlanamayan Türkmen şehri Kerkük, ne üzücüdür ki, tarihsel malzeme ve doküman yönünden aynı ölçüde zengin bir şehir değildir. Bu olumsuz tabloya bu şehrin yüz ile yüz elli senelik son dönemleri hakkında gözle görülür ve elle tutulur bilimsel araştırmalar yapılmaması da -bu dönemde şehir ile ilgili yazılanlar ise bilimsellikten ziyade ideolojik ve siyasî iddia ve başkalarının düşünce ve tezlerini çürütmeye yönelik yazılar niteliğini taşımaktadır- eklenince, durum büsbütün sıkıntı verici bir hal almaktadır. Bütün ve olumsuzlukları göz önüne alarak bu çalışmada Kerkük hakkında acizane bir şeyler nakletmeye çalıştık. Ancak dünyanın en eski ve en uygar ve günümüz itibarıyla da dünyanın en zengin petrol rezervlerine sahip olan Türkmen şehri Kerkük elbetteki bundan daha geniş çaplı ve kapsamlı bilimsel çalışmalara layık bir şehir sıfatına haiz bir şehirdir. Çalışmamızda zaman dilimleri yönünden verilen bilgiler, dağınıklık arz etse

¹⁵⁹ Cemal Abdullah Sait, s. 106.

¹⁶⁰ Aynı eser, s. 60.

¹⁶¹ Aynı eser, s. 106.

de, okuyucuya bir nebze de olsa şehrimizin dünkü ve bugünkü siyasî, demografik, ekonomik, sosyal, dinsel ve kültürel özellikleri hakkında bir tablo çizmeyi ve zihinlerde bir olumlu kanaat oluşturmayı başarmış olsa gerektir. Ancak bu kadarı dürüstlük ve mertlik ayarı, dünyaca tanınan maniler ve hoyratlar diyarı, candan kucaklayan ve seven dost ile ağyarı, Baba Gürgür ocağı, şehitler bucağı ve babasız ve annesiz kalan yetimler kucağı Kerkük için asla yeterli değildir. Ayrıca o güzel şehrin birkaç güzel hoyratını yad etmeden sonucu sonuçlandırmanın mümkün olmadığı da apaçık ortadadır. Kerkük'ün sevenlerini ve sevmeyenlerini uzunca düşündüren birkaç anonim hoyratı:

O yar gözün
Kim görmüş o yar gözün
Aslan gücünden düşse
Karıncı oyar gözün

Düşennen (düşenden) al
Yıkılıp düşennen al
Bir derdin dermanını
O derde düşennen al

Oku yara
Aç kitap oku yara
Sinemde yer kalmadı
Meğer ok oku yara

KAYNAKLAR

- Arnaût, Mahmûd T. D. V. *İslam Ansiklopedisi*, Mustafa Cevâd Maddesi, İstanbul, 2006, c. XXXI, s. 289-290.
- Bâbân, Cemal, *Usûlu Esmâi'l-Müddin ve'l-Mevâki'l-İrâkiyye*, Bağdad, 1989.
- Bakır, Abdulhalik, *Hız. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004.
- Bakır, Abdulhalik, T. D. V. *İslam Ansiklopedisi*, Basra Maddesi, İstanbul, 1992, c. V, s. 108-111.
- Cevad, Mustafa, "Tarihte Kerkük", (Çev. Ekrem Pamukçu), *Kerkük Dergisi*, S. 1, Ankara, 1090, s. 14.

Coşkun, Alptekin, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Begteginliler Maddesi, İstanbul, 1992, c. V, s. 342-244.

Çubukçu, Asri, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, İyâz b. Ganm Maddesi, İstanbul, 2001, c. XXIII, s. 498.

Debbâğ, Takiyy el-Fihâru'l-Kadîm, *Mecelletü Sumer*, c. XX, S. 1-2, (1964), s. 88.

Dinçol, Ali. M. *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Ârâmîler Maddesi, İstanbul, 1991, c. III, s. 268, 270.

Doğan, Yeşim, *Tarihte Kerkük*, (Basılmamış Lisans Tezi) Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ, 1992.

Emecen, Feridun, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Irakkeyn Seferi Maddesi, İstanbul, 1999, s. 16-117.

Gündüz, Ahmet, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, Ankara, 2002, c. XXV, s. 290.

Habib Hürmüzlü-Ekrem Pamukçu, *Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları*, Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı Global Strateji Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2005.

Hasenî, es-Seyyid Abdurrezzâk *el-İrâk Kadîmen ve Hadîsen*, Beyrut, 1971

Hürmüzi, Erşed *Hakikatü'l-Vücûdi't-Türkmâni fî'l-İrâk*, Kerkük Vakfı, İstanbul, 2005.

Hürmüzi, Erşed, *et-Türkmân ve'l-Vatanu'l-Iraki, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsu'at*, Beyrut, 2005.

İplikçioğlu, Bülent, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul, 1994.

Karaarslan, Nasuhi Ünal, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Hamdânîler Maddesi, İstanbul, 1997, c. XV, s. 446-447.

Kazvini, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut, (Trz.)

Kerkük, İzzettin, *Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri*, İstanbul, 2004.

Kınal, Füzûân *Mezopotamya Tarihi*, Ankara, 1983.

Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Çaldıran Savaşı Maddesi, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, (Trz.), c. V, s. 2547-2548.

Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, İstanbul, (Trz.), c. XIII, s. 6639.

Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Nasturiler Maddesi, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, (Trz.), c. XVII, s. 8608.

Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Naymanlar Maddesi, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, (Trz.), c. XVI, s. 8564.

Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Parthlar Maddesi, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, (Trz.), c. XVIII, s. 9203-9204.

Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Safeviler Maddesi, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, (Trz.), c. XIX, s. 10048.

Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Selevkos I Maddesi, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, (Trz.), c. XX, s. 10332.

Küçük, Cevdet, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2005, c. XXX, s. 173-174.

Küzeci, Şemseddin *Kerkük Soykırımları*, Ankara, 2004.

Ma'lûf, Lewis, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, Beyrut, 1976.

Öztürk, Şule, *Siyasi Olaylar Çerçevesinde Musul-Kerkük Petrolleri*, (Basılmamış Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ, 1995.

Pamukçu, Ekrem, *Irak Türkleri Şairlerinden Nesrin Erbil (Hayatı, Kişiliği, şairliği ve Şiirleri)*, Ankara, (Trz.)

Saatçi, Suphi, *Hasretin Adı Kerkük*, İstanbul, 2004.

Saatçi, Suphi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, İstanbul, 2003.

Sait, Cemal Abdullah *Kerkük Rehberi*, Erbil, 2001.

Sami es-Sakkar, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Erbil Maddesi, İstanbul, 1995, c. XI, s. 272-273.

Strange, Guy Le., *Büldânü'l-Hilâfeti's-Şarkıyye*, (Trc. Beşîr Fransis-Gorgis Avvâd), Beyrut, 1985.

Sümer, Faruk, *Karakoyunlular*, Ankara, 1967.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul, 1999.

Sümer, Faruk, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Karakoyunlular Maddesi, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 434-457.

Ürekli, Muzaffer, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Celâyirliiler Maddesi, İstanbul, 1993, c. VII, s. 264-265.

Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, (Thk.Ferîd Abdulaziz el-Cündî), Beyrut, (Trz.).

Yuvalı, Abdulkadir, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, İlhanlılar Maddesi, İstanbul 2000, c. XXII, s. 102-103.

Yücel, Celalettin, *Dış Türkler*, İstanbul, 1977.

Yücel, Mualla Uydu T. D. V. *İslam Ansiklopedisi*, Kıpçaklar Maddesi, Ankara, 2002, c. XXXV, s. 421.

ORTADOĞU'DA SU SORUNU ÇERÇEVESİNDE DİCLE VE FIRAT NEHİRLERİ ÜZERİNDE SU ANLAŞMAZLIĞI

*Water Confilict About The Rivers Of The Tigers And The Euphrates
On The Perception Of Water Problem In The Middle East*

Ömer Osman UMAR*

ÖZET

İlkçağlardan itibaren Ortadoğu bölgesinde su en önemli hayat kaynağı olmuştur. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan Mezopotamya bölgesi tarih içerisinde önemli mücadelelere sahne olmuştur. Uluslararası hukukta bu iki nehre uyan bir düzenlemenin olmaması devletler arasında birtakım uyuşmazlıklara neden olmaktadır. Türkiye Dicle ve Fırat nehirlerini sınıraşan sular olarak nitelerken Suriye ve Irak'ın uluslararası sular olarak nitelmesi anlaşmazlıklara neden olmaktadır. Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Projesini hayata geçirmeye başlaması ile birlikte Türkiye ile Suriye ve Irak arasında su konusundaki anlaşmazlıklar şiddetlenmiştir. Suriye ve Irak bu projeyi engellemeye çalışmışlardır. Bu amaçla PKK terör örgütüne destek olmuşlardır. Türkiye ise yaptığı Barış Suyu Projesi gibi tekliflerle sorunu barışçı yollarla çözmeye çalışmıştır. Bu çalışmada tarafların su konusundaki görüşleri ve çözüm önerileri araştırılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Suriye, Irak, Su Meselesi, Güneydoğu Anadolu Projesi.

ABSTRACT

Water has been the most significant life source in the Middle East since the old ages. The Mesopotamia Region, which is located between the rivers of the Tigers and the Euphrates, has been the scene of important struggles in history. That there has not been any regulations which are suitable for these two rivers in the international law causes some disagreements among the States. The thing that Syria and Iraq describe the rivers of the Tigers and the Euphrates as the international rivers, while Turkey describes those as border-crossing rivers, causes conflicts. The disagreements about water subject among Turkey, Syria and Iraq have been becoming more severe by Turkey's attempt of making real the Southeastern Anatolian Project. Syria and Iraq have tried to abandon this project. With this aim, they have supported the PKK terrorist organization. Turkey has given great efforts to solve the problem through peaceful ways by making offers as the Peace Water Project.. It has been studied to search the visions and solution -proposal of the sides on water subject in this paper.

Keywords: Turkey, Syria, Iraq, The Southeastern Anatolian Project.

* Doç. Dr., Fırat Ün. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Elazığ

Giriş

Ortadoğu bölgesinde yağışların yetersizliği ve su kaynaklarının azlığı bölgedeki ülkeler arasında bir takım anlaşmazlıkların ortaya çıkmasında etkilidir. Türkiye ile Suriye ve Irak arasında su üzerindeki anlaşmazlıklar zaman zaman gün yüzüne çıkmaktadır. Bilhassa mevcut sınırlı su kaynaklarına rağmen hızla artan çorak arazilerin tarıma açılması, bilinçsizce ve çağdaş teknolojiye aykırı bir biçimde sulama tekniklerinin kullanılması yüzünden bölgedeki su kaynakları gittikçe azalmaktadır. Bölgede su kaynaklarının azlığının yanı sıra mevcut kaynaklar da Suriye ve Irak tarafından verimli bir şekilde kullanılmamaktadır¹. Dünyada insan yaşamında büyük ihtiyaç duyulan su Ortadoğu bölgesindeki çoğu ülkede petrolden daha değerlidir². Ortadoğu bölgesinde sular üzerindeki anlaşmazlıkların meydana gelmesinde bölgedeki suların büyük kısmının sınır aşan sular olması da etkili olmaktadır³.

Ortadoğu bölgesinde su sorunu şimdiye kadar her ne kadar herhangi bir çatışmaya neden olmamışsa da bölge devletleri arasında zaten var olan çatışma potansiyelini arttırmaktadır. Mısır Eski Dışişleri Bakanı ve Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Dr. Boutros Ghali bu konuda; “Ortadoğu’da gelecekteki savaş su üzerine olacak” demiştir. Ortadoğu bölgesinin dengesiz güvenlik yapısı su sorununun çözümünü daha da güçleştirmekte ve yeni çatışma alanlarının oluşmasını sağlamaktadır. Bölgedeki devletlerin sınırlarının suni sınırlar olması ve su kaynaklarının eşit olmayan şekilde dağılması da huzursuzluğu arttırmaktadır⁴.

Suların bol olduğu dönemlerde suların kullanımına yönelik kurallar koymaya ihtiyaç duyulmayabilir. Ancak Ortadoğu bölgesinde su tarihin her döneminde önemli bir kaynak olmuştur. Su kaynaklarının artan nüfus içinde ortaklaşa kullanımı sadece Ortadoğu bölgesinde değil dünyanın diğer bölgelerinde de bir düzenleme gerektirmektedir. Bir ülkenin içinde su sorununu çözmeye yönelik düzenlemelerin yanı sıra uluslararası su sorunlarına uygulanabilecek düzenlemelerin de geliştirilmesine ihtiyaç

¹ Mehmet Kocaoğlu, “Suriye’nin Ortadoğu’daki Çıkmazı ve Bölücü terör Örgütü PKK’yı Türkiye’ye Karşı Bir Politik Baskı Aracı Olarak Kullanması”, *Avrasya Dosyası*, C.2, S.3, Ankara, 1995, s.89-90.

² Ramazan Özey, *Dünya Denklemi Ortadoğu Coğrafyası*, “Ülkeler-İnsanlar-Sorunlar”, İstanbul, 2004, s.266.

³ Ayşegül Kibaroglu, “Orta Doğu’da Barışın ve Çatışmaların Sebepleri-Tarihi ve Geleceği”, *Ortadoğu’nun Siyasi ve Stratejik Durumu*, Ankara, 2004, s.7.

⁴ Arda Aygül-Çağla Biçel-Banu Şennur Özdemir, “Güvenlik”, *Ortadoğu Orta Asya ve Kesişen Yollar*, İstanbul, 2003, s.146-147.

duyulmuştur. Bu amaçla da dünyadaki uluslararası kuruluşlar uyumsuzlukları asgariye indirecek daha akılcı biçimde belirlenmiş kurallar çıkarmaya çalışmıştır⁵. Suların hukuki durumu ile ilgili uluslararası hukuktaki düzenlemelere baktığımızda:

1. Milli Nehirler: Eğer bir nehir kaynağından denize kavuştuğu yere kadar tek bir

ülkenin toprakları ve sınırları içinde akıyorsa bu tür nehirler millî nehirler denir. Hukuki açıdan bu tür nehirler içinde aktıkları ülkenin bir parçası olarak kabul edilirler ve o ülke o nehir ve sular üzerinde egemenlik hakkına sahiptir.

2. Sınır Oluşturan Nehirler: Bu gibi nehirler farklı devletleri birbirlerinden ayıran ve

sınır oluşturan nehirlerdir. Bu gibi sınır nehirler ayırdıkları devletlerin bir parçası kabul edilirler. Bu tür nehirlerde ayırım çizgisi ya nehrin tam ortasında ya da nehrin ulaşımına imkan verdiği durumlarda ulaşım yapılabilen bölümün ortasından geçer. Bu durumu o ülkeler arasında yapılan antlaşmalar belirler⁶.

3. Sınır Aşan Sular: Birden fazla devletin topraklarından geçtikten sonra denize ulaşan nehirler sınır aşan nehirler denir. Fırat ve Dicle nehirleri bu gruptaki nehir statüsüne girerler. Böyle nehirler üzerinde egemenlik hakkının hangi devlete ait olduğu ise ülkeler arasındaki ihtilafın ana nedenidir. Suyun kaynağı olan ülke mi, yoksa suyun geçtiği ülkelerin mi o su üzerinde egemenlik hakkına sahip olduğu tartışılmaktadır. Bu sorunu çözmek amacıyla birçok çalışma yapılmasına rağmen, üzerinde uzlaşmaya varılmış anlaşmalardan hiçbirini, başka bir nehre aynen uygulamak mümkün değildir. 1997 yılında imzaya açılan “Uluslararası Suyollarının Taşıma Dışı Amaçlarla Kullanımına Dair Konvansiyon” a Türkiye itiraz ederek, metnin bazı maddelerinin Fırat ve Dicle üzerindeki Türkiye’nin egemenlik haklarını ihlal edeceği düşüncesiyle imzalamayacağını açıklamıştır⁷. Türkiye bu sözleşmeyi imzalamadığından dolayı kendi ülke sınırları içerisinde bulunan

⁵ Özhan Uluatam, *Damlaya Damlaya (Ortadoğu’nun Su Sorunu)*, Ankara, 1998, s.145-146.

⁶ Rauf Versan, “Güneydoğu Anadolu Projesi ve Hukuk Açısından Türk-Arap İlişkileri”, *Su Sorunu Türkiye ve Ortadoğu*, İstanbul, 1993, s.441-442.

⁷ H. Bülent Olcay, “Fırat ve Dicle’nin Suları ile Suriye ve PKK Terörü”, *Doğu Anadolu’da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu*, İzmir, 1999, s.162.

Fırat ve Dicle sularının kullanımı için aşağı havza ülkeleri ile bir uzlaşmaya varmak zorunda değildir⁸.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 1974'te kabul ettiği "Devletlerin Ekonomik Hakları ve Yükümlülükleri" başlıklı kararının 3. maddesinde; doğal kaynakları paylaşan devletlerin diğer kıyıdaşların hukuksal menfaatlerini ihlal etmemek, diğer kıyıdaşlara esaslı zarar vermemek ve doğal kaynakları kullanırken diğer kıyıdaşlardan-özellikle aşağı kıyıdaşlardan- rıza almak zorunda olmamak durumunda oldukları belirtilmiştir. Buradaki diğer devlete zarar vermeme, o devletin toplumsal yaşamını olumsuz yönde etkilemeyen faaliyetlerde bulunmadır. Her durumda sularda faydalanma hakça, makul ve optimum olacaktır. Suları kullanmada devletlerin sorumlulukları önemli bir sorundur. Birleşmiş Milletler Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun suların kullanımı ile ilgili olarak aldığı "Önemli Zarar Vermeme Sorumluluğu" başlıklı kararının 7. maddesinde; uluslararası suları kullanmada diğer kıyıdaşlara önemli zarar vermeme ve bunun için yeterli özeni gösterme sorumluluğu kabul edilmiştir. Ancak zarar vermemenin içeriği net değildir. Yani hangi faaliyetin önemli zarar olduğu, yeterli özenin neleri kapsadığı konusunda kesin kriterler yoktur. İki taraf arasında bir anlaşmanın da olmadığı durumlarda bu kavramlar tamamen yoruma açık olmakta ve bu durum da devletlerin siyasi manevralarına zemin oluşturmaktadır⁹.

Görüldüğü gibi zararın ölçüsü konusunda uygulanan uluslararası hukukta yerleşmiş genel kurallar bulunmamaktadır. Onun için her ortaya çıkan anlaşmazlık durumunun kendi şartları içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir¹⁰.

Yirminci yüzyıldan itibaren uluslararası kuruluşlar sınır aşan sular üzerindeki egemenlik hakları konusundaki anlaşmazlıkları çözmek amacıyla birtakım çalışmalar yapmışlarsa da sorunu tam olarak çözememişlerdir.

4. Uluslararası Sular: yakaları iki veya daha fazla ülkenin topraklarına dayanan sulardır¹¹. Birden çok devletin sınırında bulunan suların kıyıdaşlar tarafından kullanımı herhangi bir antlaşma ile düzenlenmemiş ise bu durumda "hakça paylaşım" ilkesinin uygulanmasına gidildiği görülmektedir.

⁸ Konuralp Pamukçu, *Su Politikası*, İstanbul, 2000, s.246.

⁹ B. Erdem Denk, *Ortadoğu'da Su Sorunu Bağlamında Dicle ve Fırat*, Ankara, 1997, s.27-28.

¹⁰ Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, II. Kitap, Ankara, 1989, s.239-240.

¹¹ H. Bülent Olcay, *a.g.m.*, s.162.

Hakça ilkelere göre her bir kıyıdaşın ülkesi sınırında bulunan uluslararası sudan hakça ve makul bir pay alma hakkı vardır¹².

1. Türkiye'nin, Suriye ve Irak İle Yaptığı Antlaşmalarda Fırat ve Dicle Nehirlerinin Durumu

Tarihi süreç içerisinde yapılan antlaşmalarda su sorunu ile ilgili hükümler de yer almıştır. 1921 Yılında Türkiye ile Suriye arasında yapılan Ankara antlaşmasında bu konu ile ilgili hüküm vardır¹³. Ankara antlaşmasının 12. maddesi şöyledir:

“Kuveyk suyu Halep şehri ile kuzeyde Türk kalan mıntika arasında her iki tarafı hakkaniyetperverane bir şekilde tatmin edecek bir surette bölüşülecektir. Halep şehri bölgenin ihtiyacını karşılamak üzere kendi masrafiyla Türk toprağında Fırat'tan dahi su alabilecektir”¹⁴.

Lozan Antlaşmasının 109. maddesinde ise sularla ilgili şöyle bir hüküm vardır: “Aykırı hükümler bulunmadıkça, yeni bir sınırın çizilmesi yüzünden bir Devletin sular sistemi (kanal açmalar, su taşmaları, sulama, akaçlama (drainage) ya da benzeri konular), bir başka Devletin ülkesinde yapılan çalışmalara bağlı bulunursa, ya da bir Devletin ülkesinde, savaş öncesi kullanımlar uyarınca, kaynağı bir başka Devletin ülkesinde olan sular ya da su gücü (energie hydraulique) kullanıldığı durumlarda, ilgili Devletler arasında, her birinin çıkarlarını ve kazanılmış haklarını saklı tutacak biçimde, bir anlaşma yapılması gerekir. Anlaşmaya varılmazsa, bu anlaşmazlık, hakemlik yoluyla çözümlenecektir”¹⁵. Fırat ve Dicle nehirlerine Suriye ve Irak'ın fazla bir katkısı olmadığı gibi bu maddeye dayanarak Türkiye'den su istemek için güçlü bir dayanakları da yoktur¹⁶.

1926 Yılında Türkiye ile Suriye arasında çeşitli sorunların giderilmesi için yapılan ikinci bir antlaşmada da Halep'in su ihtiyacını karşılayan Kuveyk suyu ile ilgili hüküm vardır¹⁷. 1926 Türkiye-Fransa (Suriye ve Lübnan İçin) Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşmasının 13. maddesinde Kuveyk ve Fırat suları hakkında şöyle denilmektedir:

¹² B. Erdem Denk, *a.g.e.*, s.30-31.

¹³ Konuralp Pamukçu, *a.g.e.*, s.244.

¹⁴ Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi, Klasör No:600, Dosya No:36-156, Fihrist No:1: İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, C.I, Ankara, 1989, s.52.

¹⁵ *Lozan Barış Konferansı tutanaklar-belgeler*, C.8, (Çeviren: Seha L. Meray), İstanbul, 2001, s.40.

¹⁶ A. Öner Pehlivanoglu, *Ortadoğu ve Türkiye*, İstanbul, 2004, s.132.

¹⁷ Konuralp Pamukçu, *a.g.e.*, s.244.

“20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşmasının 12. maddesini uygulamak üzere, Fransa Yüksek Komiserliğince, Suriye için 200 bin Franga varabilecek bir harcama ile Kuveyk suyunun niceliğini artırarak ya da Fırat’tan su alarak ya da her ikisini birden kullanarak bugün Kuveyk sularından yararlanan bölgelerin ve Halep kenti ile çevresinin ihtiyacını karşılamaya elverişli bir program yapabilmek için hemen incelemelere girişilecektir. Türkiye Hükümeti bu incelemelere elinden gelen yardımı yapacağı gibi programın gerçekleşmesinde gerekli yapımlar için kamu yararı kararları almayı kabul eder¹⁸.”

Görüldüğü gibi yukarıdaki antlaşmalarla Suriye’ye Kuveyk ve Fırat nehir sularından faydalanma imkanı verilmiştir. Türkiye 1946 yılında Irak ile imzaladığı Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşmasına ek, Dicle, Fırat ve Kolları Sularının Düzene Konması Protokolü imzalamıştır. Bu protokolle Türkiye, Dicle Nehri’nin akışını düzenleyerek taşkınları önleyecek tedbirler almayı kabul etmiştir. Türkiye, “korunma araçlarına dair tasarılarını”, olabildiğince her iki ülke yararına uygun kılmak amacıyla Irak’a haber vermeyi kabul etmiştir¹⁹.

Daha sonra Suriye’nin de katılımı ile 1947 yılında Türkiye, Suriye ve Irak arasında “Dicle, Fırat ve Kolları Sularının Düzene Konması Protokolü” imzalanmıştır. Türkiye’nin Keban Barajı’nı yapmaya başlamasına kadar Suriye ve Irak’ın su konusunda herhangi bir istekleri olmazken, barajın yapımına başlanması ile birlikte Suriye ve Irak baraj projesine tepki göstermiştir²⁰. 1966 Yılında Keban Barajında su tutulmaya başlanmasından dolayı Suriye ile Ankara Antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşma ile Keban Barajından Suriye’ye Fırat sularından 350 metreküp ve daha sonra 450 metreküp su verileceği kararlaştırılmıştır. 7 Şubat 1976 tarihli “Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması” ile tarafların karşılıklı olarak selden korunmak amacıyla bilgi alışverişinde bulunulmasını ve ülkeler arasında herhangi bir ihtilafın tarafların eşit oranlarda temsil edildiği kurullarca çözümü kararlaştırılmıştır²¹.

Türkiye’nin tarihi süreç içerisinde Suriye ve Irak ile yaptığı antlaşmalardaki maddelerde su konusu da ele alınmasına rağmen, hiçbir antlaşmada Fırat ve Dicle nehir sularının kalıcı paylaşımı ile ilgili bağlayıcı bir hüküm yoktur²².

¹⁸ Ömer Osman Umar, *Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1940)*, Elazığ, 2003, s.295-296.

¹⁹ Hüseyin Pazarcı, *a.g.e.*, s.243.

²⁰ A. Öner Pehlivanoglu, *a.g.e.*, s.132.

²¹ A. Öner Pehlivanoglu, *a.g.e.*, s.133.

²² Konuralp Pamukçu, *a.g.e.*, s.245.

2. Tarafların Görüşleri

Türkiye su sorununun taraf iki Arap komşusu Suriye ve Irak ile Fırat ve Dicle'nin ne tür sular sayılması gerektiğinin tanımında daha işin başında ayrılıyor. Türkiye kaynağı kendisinde olan Dicle ve Fırat nehirlerini “sınır aşan sular” olarak tanımlamaktadır²³. Irak ve Suriye ise Dicle ve Fırat suları üzerinde eşit egemenlik isteğinde bulunmaktadır. Bu alanın ünlü kuramcılarından Sauser Hall, “sınır aşan sular üzerinde ortak egemenlik uzun süre ayakta tutulamaz. Suyun çıktığı ülkeler ile aktığı ülkeler arasında eşit egemenlik söz konusu olamaz” demektedir²⁴. Türkiye, Irak ve Suriye'nin sınır aşan sular konusundaki “suların paylaşımı” şeklindeki tezlerini kabul etmeyerek, bunun bir paylaşım değil, “tahsis sorunu” olduğunu vurgulamaktadır. Türkiye su kullanımını optimal düzeye çıkaracak teknolojik metotların uygulanmasını öngören “makul, hakça, ve optimal” bir kullanım ölçütüne dayalı düzenlemeyi savunmaktadır²⁵.

Böylece en makul çözümün suların paylaşımında değil, sularda yararlanmanın ortak düzenlenmesinde olduğunu savunmaktadır. Bu düzenlemenin de bazı kriterlere göre yapılmasından yanadır. Ancak bu konuda ölçü olarak alınacak sulanabilir tarım arazileri miktarları ile ilgili verilen bilgiler ile su talepleri gerçekçi değildir. Suriye ve Irak'ın istediği su miktarı Fırat ile kıyaslandığında Fırat'ın toplam su miktarını aştığı görülmektedir²⁶.

Ayrıca Türkiye sorunun uluslararası platforma taşınması yerine üç ülke arasındaki görüşmelerle çözülmesi, ülkeler arasındaki görüşmelerle bölgedeki bütün su kaynaklarının Asi nehri de dahil olmak üzere ele alınması, Dicle ve Fırat nehirleri arasında su nakli imkanının göz önünde tutulmasını dile getirmektedir²⁷.

Türkiye sorunun çözümü için Üç Aşamalı Planı önermektedir. Üç Aşamalı Planın tam adı “Dicle-Fırat Havzası Sınır aşan Sularının Optimum,

²³ Nazlı Muavvad Ahmed, “Yeni Siyasi ve İktisadi Gelişmelerin Işığında Türk-Arap Yakınlaşması”, *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*, İstanbul, 2000, s.621: Cengiz Çandar, “Türkiye İçin Bir Su Politik Olabilir mi?”, *Su Sorunu Türkiye ve Ortadoğu*, İstanbul, 1993, s.450.

²⁴ Cengiz Çandar, *a.g.m.*, s.450.

²⁵ Mehmet Kocaoğlu, “Suriye'nin Ortadoğu'daki Çıkmazı ve Bölücü terör Örgütü PKK'yı Türkiye'ye Karşı Bir Politik Baskı Aracı Olarak Kullanması”, *Avrasya Dosyası*, C.2, S.3, Ankara, 1995, s.92.

²⁶ H. Bülent Olcay, *a.g.m.*, s.167.

²⁷ Özhan Uluatam, *a.g.e.*, s.68.

Akılcı, Hakça Kullanımı: Üç Aşamalı Plan"dır²⁸. Bu plan Türkiye tarafından 7-12 Mart 1990 tarihinde Ankara'da yapılan Türkiye, Suriye ve Irak Ortak Teknik Komite toplantısında ortaya konmuştur²⁹.

Türkiye'nin sorunun çözümü için öne sürdüğü temel önerilerden olan plan, uluslararası hukuktaki eğilimlere ve gelişmelere uygun hususları kapsamaktadır. Plana göre, ilk aşamada tüm bölgesel su kaynaklarının ortak envanteri çıkarılacak. İkinci aşamada tüm havzadaki tarıma elverişli topraklar incelenerek sınıflandırılacak ve toplam su tüketim ihtiyacı hesaplanacaktır. Planın üçüncü aşamasında ise ilk iki aşamanın sonuçları karşılaştırılarak en rasyonel tarım sulama projelerinin nasıl uygulanacağı tespit edilecek ve her ülkenin su ihtiyacı belirlenerek-varsa- su açığı telafi edilecektir. Türkiye'nin bu planda temel referans noktası Dicle ve Fırat'ın tek havza olduğudur. Havzanın "bir nehrin denize ya da göle döküldüğü yere kadar olduğu alanda su aldığı ya da alabileceği çanağın sınırları içindeki bölüm" şeklinde tanımlanabileceğini göz önünde tutarsak, Türkiye'nin bu görüşte gerçekçi kriterlere dayandığını söyleyebiliriz³⁰. Fırat ve Dicle'nin tek havza kabul edilmesi ile halen Thartar Kanalı'nda olduğu gibi Fırat, Dicle'den beslenebilecek ve Irak'ın Fırat'tan talepleri karşılanabilecektir. Türkiye havza planlamasını tarafsız bir firmanın yapabileceğini ve Dünya bankasının denetleyebileceğini de kabul etmektedir. Ancak bu planı Suriye ve Irak, Fırat ve Dicle'nin uluslararası su olduğu ve kendi haklarının çiğnendiği düşüncesiyle reddetmektedir. İkinci itiraz noktası ise Fırat ve Dicle'nin tek havza olmadığı, iki ayrı havza olduğu iddiasıdır. Irak bu görüşü savunarak Dicle'yi tek başına kullanarak, Fırat'tan oldukça fazla su almayı düşünmektedir. Suriye ve Irak'ın diğer bir itiraz noktası ise tarım politikalarına karışmanın egemenliklerini zedelediğini ileri süren ülkeler bu planı egemenlik haklarına müdahale olarak yorumlamaktadırlar. Türkiye'nin önerdiği Üç Aşamalı Planın uygulanması Suriye ve Irak'ın tutumuna bağlıdır³¹.

Görüldüğü gibi Türkiye su politikasını "mutlak ülke egemenliği" doktrini üzerine oturtmuştur. Bu doktrine göre Türkiye kendi toprakları içerisindeki su kaynaklarından istediği gibi yararlanma hakkının bulunduğunu iddia etmektedir. Bu politikasının bir sonucu olarak da aşağı havza ülkelerinin kendi su kullanım hakkını kısıtlayıcı her türlü isteklerini

²⁸ B. Erdem Denk, *a.g.e.*, s.58.

²⁹ H. Bülent Olcay, *a.g.m.*, s.168.

³⁰ Mehmet Şahin, "Suriye'nin Su Sorunu", *Ortadoğu Siyasetinde Suriye*, (Editörler: Türel Yılmaz-Mehmet Şahin), Ankara, 2004, s.108-109; B. Erdem Denk, *a.g.e.*, s.59.

³¹ B. Erdem Denk, *a.g.e.*, s.60.

kabul etmemektedir. Bununla beraber, uluslararası hukukun belirlediği aşağı havza ülkelerine önemli zarar vermeme ilkesini gözetmektedir. GAP bölgesindeki Harran ve Ceylanpınar Ovalarında sulu tarıma başlanması ile ortaya çıkan atık suların, aşağı havzaya inen nehir sularını kirletmemesi yönünde önlemler almaktadır³².

Irak ve Suriye, Dicle ve Fırat'ın uluslararası sular olduğunu savunarak, bu iki nehrin kıyıdaşlar arasında paylaşılmasını istemektedirler. Bu paylaşımda da öneriye göre talepler ve arz belirlendikten sonra eğer arz talebi karşılamaya yetmez ise artan miktarın her kıyıdaşın talebinden oransal olarak azaltılması yoluna gidilecektir³³. Ayrıca Suriye ve Irak'ın su ihtiyacına ve sulanabilecek toprak miktarına ilişkin verdikleri rakamların gerçeği yansıtmamasından dolayı objektif bir su ihtiyacı çalışmasının bu ülkelerde yapılması gerekmektedir.³⁴

Ayrıca Irak, Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde müktesep hakkının olduğunu da iddia etmektedir. Irak'a göre, yüzyıllardan beri Mezopotamya'ya hayat veren ve su kanalları vasıtasıyla bölgeye yayılan bu sular artık kazanılmış haktır. Onun için de yukarı çığır ülkeleri bunu göz önüne almalıdır. Irak, Türkiye'nin Atatürk Barajı ile su tutmasını eleştirip, nehirler üzerinde yapılan her barajın uluslararası hukuka aykırı olarak kendilerine zarar verdiğini dile getirmektedir. Irak bu nehirlerdeki paylaşımda matematiksel olarak 1/3 formüllü bir yaklaşımı savunmaktadır³⁵.

Türkiye ve Suriye arasındaki su sorunu sadece Fırat nehrine münhasır olmayıp, Asi nehrini de kapsamaktadır. Suriye'nin Asi nehri sularını Türkiye'ye zarar verecek şekilde kullanması iki ülke ilişkilerinde gerginliğe neden olmaktadır. Suriye, Restan ve Maher Barajları ile Cısr el-Suğur bentlerini bu nehir üzerinde inşa ederek, Asi nehri sularından yoğun bir biçimde sulama amacıyla yararlanmaktadır. Özellikle Suriye'nin bu nehir sularını yaz aylarında aşırı tüketmesi ve sulamada tasarruf sağlayan yöntemler kullanmaması nedeniyle nehrin Türkiye'deki uzantısı kuruma aşamasına gelmektedir³⁶. Suriye, Asi Nehri üzerinde yaptığı bu

³² Konuralp Pamukçu, "Su Sorunu ve Türkiye Suriye/Irak İlişkileri", *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul, 2001, s.187.

³³ B. Erdem Denk, *a.g.e.*, s.47.

³⁴ Özhan Uluatam, *a.g.e.*, s.69.

³⁵ B. Erdem Denk, *a.g.e.*, s.49.

³⁶ Aydın G. Alacakaptan, "Sınır Aşan Akarsularımız Dicle ve Fırat'ın Arap Komşularımızla Büyük Sürtüşmelere Neden Olmaları Beklentileri Abartılıdır", *Su Sorunu Türkiye ve Ortadoğu*, İstanbul, 1993, s.460.

uygulamalardan dolayı Türkiye'ye bilgi vermek gereğini bile duymamaktadır³⁷.

Ayrıca Suriye, Hatay'ı kendi topraklarının bir parçası olarak gördüğünden dolayı bu şehir sınırları içerisinde geçen Asi nehri sularını Türkiye ile paylaşmaya yanaşmamaktadır³⁸.

Suriye'nin kasıtlı olarak Asi nehrinden az su bırakması sonucunda Hatay bölgesinde 134.000 hektarlık arazide pamuk ekimi yapılamayarak, üretim %60-65 oranında düşmüştür. Suriye'nin Asi nehri üzerinde kurduğu sanayi tesislerinin zehirli atıkları da Türkiye çevre sağlığını olumsuz etkilemektedir. Suriye'nin Asi nehri üzerindeki tesisleri şunlardır; Eşşargup ve Salhap Şeker Fabrikaları, Mahrade HES, Hama Çimento ve Beton Kalıp Fabrikası, Hama Lastik Fabrikası, Humus süt ve yan ürünleri fabrikası, Humus rafinerisi, Humus HES, Humus Çimento fabrikası, Humus kanalizasyon merkezi, Humus şeker fabrikası, Humus dericilik fabrikası, Retsen Çimento fabrikası, Retsen bölgesi kanalizasyon merkezi, Hama iplik fabrikası, Hama porselen ve seramik fabrikası, Hama yağ fabrikası, Hama demir çelik fabrikası. Asi nehri üzerinde Restan ve Hilfaya Mehardeh, Ziezoun ve Kastoun barajlarının yapılmasıyla Türkiye'ye bırakılan yıllık su miktarı 120 milyon metreküpten 25 milyon metreküpe düştüğü tahmin edilmektedir³⁹.

3. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) Karşısında Suriye ve Irak'ın Tutumu

Türkiye, Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde mali ve teknik imkanların yetersizliğinden dolayı sulama tesisi yapmakta gecikmiştir. Bu iki nehir ve kollarının Türkiye ekonomisine yapacağı katkılar daha Cumhuriyetin başlangıç yıllarından itibaren devlet yöneticilerinin dikkatini çekmiştir. 1936 yılında Elektrik İşleri Etüt İdaresi kurulduğunda yeni kurumun ilk çalışmalarından birisi Fırat üzerinde Keban'da bir baraj yapımı üzerinde olmuştur. Aynı yıl Keban'da kurulan ölçüm istasyonu da bu düşüncenin gerçekleşmesine yönelik bir başka önemli girişimdir. Bu istasyonun yıllar süren gözlem ve ölçümleri Fırat su kaynaklarıyla ilgili önemli veri toplanmasına imkan sağlamıştır. 1960'lı yıllara gelindiğinde Türkiye daha büyük bir potansiyel taşıması nedeniyle Fırat nehri sularının değerlendirilmesine öncelik verme kararı almıştır. Bu siyasi kararla birlikte DSİ ve DPT Fırat Havzasının geliştirilmesi konusunda yoğun çalışmalar

³⁷ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, İstanbul, 2000, s.810.

³⁸ Özhan Uluatam, *a.g.e.*, s.228; Mehmet Şahin, *a.g.m.*, s.110.

³⁹ Zaman Gazetesi, 15 Temmuz 1996, s.8.

başlatmıştır. Bu çalışmalar sonucunda 1968 yılında Keban Baraj ve Hidroelektrik Santrali bir İtalyan-Fransız ortaklığına ihale edilmiştir⁴⁰.

Türkiye, Keban barajı projesi sırasında sınır aşan akarsularının kullanımının bir anlaşmaya bağlanması amacıyla Suriye ve Irak ile 1965 yılında ortak bir toplantı yapılmasına çalışmıştır. Fakat Türkiye'nin Dicle ve Fırat nehir sularının yanı sıra Asi nehri sularının da bu görüşmede ele alınmasını önermesi üzerine bu toplantı gerçekleşmemiştir⁴¹. Çünkü Suriye Asi nehri sularının kullanımının bir anlaşmaya bağlanmasını istememiştir.

Suriye, Keban Barajının yapımına başlanması ile birlikte su sorununu uluslararası arenada dile getirmiştir. Arap dünyasını ve bazen de Batılı ülkeleri Türkiye aleyhine kışkırtmaya çalışmıştır⁴².

GAP Güneydoğu Anadolu Projesinin kısaltılmış adıdır. Şanlıurfa, Mardin, Gaziantep, Adıyaman, Diyarbakır, Batman, Siirt ve Şırnak illerini kapsayan geniş bölgesel bir kalkınma projesidir. Planlandığı şekliyle 2015 yılında bitirildiğinde 22 baraj, 19 Hidroelektrik Santrali, kilometrelerce uzunlukta sulama kanalları, 20 milyon dönüm sulanabilen tarım arazisi ortaya çıkacaktır⁴³.

GAP devreye girdiğinde Türkiye Ortadoğu bölgesinde meyve, sebze ve tahıl sıkıntısı çeken Arap ülkelerine ihracat yaparak, ekonomisini güçlendirecektir. Ayrıca Güneydoğu Anadolu bölgesi ile diğer bölgeler arasındaki gelişmişlik düzeyi farkı giderilmiş olacaktır⁴⁴.

Görüldüğü gibi GAP ile Güneydoğu Anadolu bölgesinde geçen Dicle ve Fırat nehirlerinin su potansiyelinin elektrik üretimi ve sulama suyu olarak değerlendirilerek bölgenin kalkınması hedeflenmektedir. Bu projenin bitirilmesiyle bölgenin genel refah seviyesi yükselecek, kişi başına düşen milli gelir artacak ve ekonominin diğer sektörlerine yapılacak yatırımlara kaynak sağlayacaktır. Bu büyük projeden komşularımız Suriye ve Irak tedirgin olmaktadır. Türkiye'de tarıma elverişli 280 milyon dekar toprağın sulanabilir bölümü 85 milyon dekadır. Bunun da ancak 33 milyon dekarı sulanabilmektedir. Nehirlerden 185 milyar metreküp su denizlere

⁴⁰ Özhan Uluatam, *a.g.e.*, s.63.

⁴¹ Rıfat Uçarol, *a.g.e.*, s.811.

⁴² Cengiz Okman, "Su Sorunu ve Orta Doğu'da Stratejik Durum", *Su Sorunu Türkiye ve Ortadoğu*, İstanbul, 1993, s.418.

⁴³ Cezmi Yurtsever, "Suriye'den Türkiye'ye Yöneltilen Terör Silahı", *Avrasya Dosyası*, C.2, S.3, Ankara, 1995, s.128; Rauf Versan, *a.g.m.*, s.437.

⁴⁴ Erdal Şimşek, *Türkiye'nin Ortadoğu Politikası*, İstanbul, 2005, s.115; Nazlı Muavvad Ahmed, *a.g.m.*, s.620.

aktmaktadır. Bu milli servetin 30 milyar metreküpünü Fırat, 22 milyar metreküpünü Dicle nehirleri taşımaktadır. Bu önemli potansiyel GAP'ın başlıca ilham kaynağı olmuştur. Ancak Türkiye'nin Ortadoğu bölgesinde güçlenmesini istemeyen Suriye ve Irak GAP'ın gecikmesini sağlamak için teröre destek de dahil olmak üzere her türlü yola başvurmuşlardır⁴⁵.

Suriye ve Irak GAP projesini engellemek için bazı Arap devletlerini de arkalarına alarak, uluslararası alanda çalışmaya başlamışlardır⁴⁶. Suriye ve Irak, Arap Finans kuruluşlarının, İslam Kalkınma Bankasının ve Dünya Bankasının bu projeye kredi vermemesi için büyük çaba harcamışlardır. Ayrıca Suriye PKK'yı kullanarak, GAP projesini gerçekleştirmek için çalışan şantiyelere saldırılar düzenlettirmiştir. Bu yolla projeyi engellemeyi ve geciktirmeyi düşünmüştür⁴⁷.

Keban'dan sonra yapımına başlanmak istenen Karakaya Barajı'nın finansmanında Türkiye önce Dünya Bankası'ndan yardım almak istemiştir. Dünya Bankası o sıralarda sulama projelerine yönelik olarak uygulamak istediği bir ilkeyi öne sürerek, baraj için herhangi bir kredi açılmasından önce kıyıdaş ülkelerin aralarında anlaşmaya varmalarını isteyip, bunun için kendi arabuluculuğunu da önermiştir. Halbuki sadece elektrik üretimine yönelik olan Karakaya Barajında küçük bir buharlaşma dışında su kaybı olmayacaktı. Dünya Bankası politikasında ısrar etmesi üzerine bu barajı Türkiye Dünya Bankası dışında bulabildiği yabancı kaynaklarla yapmıştır⁴⁸.

Suriye, Fırat üzerinde yaptığı Tabka Barajı için Türkiye'den daha fazla Fırat suyu akıtmasını istemektedir. Suriye amacına ulaşabilmek için Fırat ve Dicle'yi "Arap Suyu" olarak isimlendirerek, diğer Arap ülkelerinin de kendisiyle beraber hareket etmelerini istemektedir⁴⁹. Suriye Tabka Barajında istediği sonucu alamamıştır. Çünkü barajın tabanı alçı ve tuz tabakalarından oluştuğu için yüksek oranda su sızmaları meydana gelirken, barajın duvarı ile kanallarda ise çökmeler oluşup, oldukça fazla su kaybı olmaktadır. Halbuki kaybedilen bu sularla oldukça fazla arazi sulanabilir⁵⁰.

Suriye Başbakanı Abdülraif El-Kasım, Mart 1986'da Türkiye'ye bir ziyarette bulunmuştur. Suriye Başbakanı bu ziyaret sırasında: "Türkiye'nin GAP nedeniyle suyu azaltması durumunda elindeki imkanlarla buna cevap

⁴⁵ H. Bülent Olcay, *a.g.m.*, s.168-169.

⁴⁶ Rıfat Uçarol, *a.g.e.*, s.811.

⁴⁷ Zekeriyâ Yıldız, *Kürt Gerçeği*, İstanbul, 1992, s.294.

⁴⁸ Özhan Uluatam, *a.g.e.*, s.66.

⁴⁹ Cezmi Yurtsever, *a.g.m.*, s.129.

⁵⁰ Erdal Şimşek, *a.g.e.*, s.123.

vereceği”ni dile getirmiştir. Bu ziyaret sırasında yapılan görüşmeler sonucunda iki ülke arasında işbirliği yapmak amacıyla dört ayrı komite kurulmuştur. Bu komiteler: uluslararası konular, sınır güvenliği, su ve elektrik ile ticaret ve ekonomi konularını kapsamıştır. Su ve Elektrik Komitesi’nin toplantısında Suriye heyeti, bir kez daha Karakaya ve Atatürk barajlarında su tutulmaya başlanması sırasında yeterli su bırakılmasını istemiştir⁵¹.

GAP’ın en önemli barajı olan Atatürk Barajı sulamaya dönük bir baraj da olduğu için zorunlu olarak gidecek sularda azalma olacaktı. Bu nedenle uluslararası finansmanda sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Türkiye, Atatürk barajının yapımı sırasında Dünya Bankasından alacağı krediyi ancak dolum sırasında belirli bir miktarda su bırakılacağına taahhüt edilmesinden sonra almıştır. Türkiye, New York, Export-İmport Bank ve Manufactures Hanover Trust Fund’dan 111 milyon dolar ile Avrupa bankalarından 460 milyon dolar sağlamasına rağmen, 1.5 milyar doları aşan yatırım giderlerinin önemli bölümünü kendi kaynaklarından karşılamıştır⁵².

Su sorunu konusunda ortaya çıkan uyuşmazlıkların çözümü için Türkiye ile Irak arasında 1980 yılında bir Karma Ekonomik Komisyon Protokolü imzalanmış ve protokol ile bir Ortak Teknik Komite kurulmuştur. Ülkelerin kullanacakları su miktarını belirleme amaçlı Ortak Teknik Komite ilk toplantısını 1982 yılında yapmış, 1983’de Suriye’nin de katılımı ile toplantılar tüm kıyıdaşların katıldığı bir teknik forum özelliği kazanmıştır. Komite, tarafların her biri kendi tezini ileri sürmesinden başka somut hiçbir özelliği olmayan 16 toplantı yapmıştır. Bu toplantıların sonuncusu da 28 Eylül 1992’de yapılmıştır⁵³.

Eylül 1992 tarihinde Şam’da Suriye, Irak ve Türkiye arasında yapılan toplantıda, Fırat ve Dicle’nin iklim koşulları, hidrolik potansiyeli ve Fırat üzerindeki barajlar görüşülmüştür. Her üç ülke de Fırat ve Dicle nehirlerindeki suların paylaşımı konusunda kendi önerilerini dile getirmişlerdir. Ancak bu toplantıda bir anlaşmaya varılamamıştır. Türkiye Dışişleri Bakanı Kasım 1992’de Suriye’yi suya karşılık terörü desteklemekle suçlamıştır. Suriye ise bu açıklamalara tepki göstererek, “uluslararası hukuka ve meşruiyete aykırı olarak doğal kaynaklar üzerinde egemenlikten söz etmenin mümkün olmadığı, Türkiye tarafından yapılan açıklamaların

⁵¹ Celalettin Yavuz, *Geçmişten Geleceğe Suriye-Türkiye İlişkileri*, Ankara, 2005, s.392-393.

⁵² Özhan Uluatam, *a.g.e.*, s.66-67.

⁵³ B. Erdem Denk, *a.g.e.*, s.38-39.

Türkiye'nin amaçları, zamanlamaları ve projeleri hakkında kuşkular yarattığını ve bu kuşkuların sadece Suriye'de değil, tüm Arap dünyasında yankı bulduğunu" dile getirmiştir⁵⁴.

Birecik Barajının yapımı sırasında Türkiye'nin Irak ve Suriye ile olan ilişkileri daha da gerginleşmiştir. Suriye, Aralık 1992'de Kahire'de bulunan Arap Birliği Sekretaryasından Türkiye'ye baskı yapmasını istemiştir. Irak Sulama Bakanı ise Türkiye'nin Irak'ın kuvvetlenmesine engel olduğunu dile getirmiştir⁵⁵.

Suriye ve Irak 1993 yılında Birecik Barajı'nın yapımına da karşı çıkarak, Türkiye'ye nota vermişlerdir⁵⁶.

Avrupa basını Türkiye, Irak ve Suriye arasında ortaya çıkan su anlaşmazlığını planlı bir şekilde işleyerek bu ülkeler arasında sanki savaş çıkacakmış gibi bir ortam oluşturmaya çalışmıştır. Almanya'da yayınlanan siyasi dergi Focus 1994 yılı başlarında yeni çağın ilk su savaşı tehlikesinin Ortadoğu'da Türkiye, Irak ve Suriye arasında ortaya çıkacağı sırada Türkiye'nin saniyede 500 metreküp su vereceği vaadi üzerine savaşın engellendiğini vurgulamıştır. Dünyada birçok bölgede susuzluk çekildiğine işaret eden dergi, ülkelerin suyu siyasi araç olarak kullanmaya başladıklarını, Türkiye'nin de bu yola başvurduğunu iddia etmiştir. Dergi, Atatürk Barajının faaliyete geçmesiyle Fırat'tan Suriye'ye giden sudan azalma olduğunu ve zamanın Başbakanı Süleyman Demirel'in ise barajın açılışı sırasında:

"Türkiye'de doğan ırmaklar sınırlarımız içinde önce bize aittir, sonra komşularımızın olur. Onlar da topraklarında çıkan petrolü istedikleri gibi kullanıyorlar" dediğini vurgulamıştır. Ayrıca dergide Arap dünyasının Türkiye'nin bu davranışına karşı tavır aldığı ve yapılan Ortadoğu Barış görüşmelerinde de su meselesinin gündeme geldiği dile getirilmiştir⁵⁷.

Suriye, 3 Aralık 1995'te Türkiye'ye yazılı bir nota vererek, Fırat nehri üzerinde inşa edilecek olan Birecik Barajı'nın kendisinin suyunu azaltacağını ve GAP ile yapılan sulamanın Fırat'ın sularını kirlettiğini iddia etmiştir. Türkiye, bu iddiaları 31 Aralık 1995'de Türkiye'nin Şam Büyükelçiliği vasıtasıyla Suriye Dışişleri Bakanlığına verdiği bir nota ile reddetmiştir. Suriye'nin bu notası ile ilgili olarak Türkiye Dışişleri Bakanlığının yaptığı açıklama ise şöyledir:

⁵⁴ Celalettin Yavuz, *a.g.e.*, s.412.

⁵⁵ Konuralp Pamukçu, *a.g.e.*, s.241.

⁵⁶ Mehmet Şahin, *a.g.m.*, s.104.

⁵⁷ *Türkiye Gazetesi*, 17 Şubat 1994.

“...Fırat’ın akışının, Atatürk Barajı ve diğer yan barajlarla düzenlenmesinden sonra, eskiden olduğu gibi aldığı ortak suyun miktarını şikayet konusu yapmayan Suriye’nin şimdi kirlenme vs. gibi asılsız yakınmaları bir yana bırakarak, daha önce yapılan Türk önerisini görüşmek üzere müzakere masasına gelmesini bekliyoruz; bunun yanı sıra, Suriye’nin kendi sınırlarından Türkiye’ye giren Asi Nehri’nin debisini Türkiye’nin ancak yüzde 10 oranında yararlanabileceği şekilde kısıtladığı hatırlatılarak, Suriye’nin bu davranışına karşı her türlü hakkımızı saklı tuttuğumuz da notamızda ayrıca vurgulanmıştır”⁵⁸.

Türkiye, su sorununun çıkmaza girmesini önlemek amacıyla Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Onur Öymen’i Suriye’ye göndererek, müzakerelerde bulunmayı istemişse de Suriye’nin olumsuz tavır sergilemesinden dolayı bir sonuç alamamıştır. Türkiye’nin diyaloga açık tutumuna rağmen, Suriye ısrarla sadece suyun paylaşımı konusunu görüşmek istediklerini belirtmiştir⁵⁹.

Türkiye, Suriye’nin Türkiye’yi suçlayıcı bu politikalarını boşa çıkarmak amacıyla 4 Ocak 1996 tarihinde Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) üye ülkelerinin büyükelçilerine, 5 Ocak’ta ise Arap ülkelerinin büyükelçilerine su politikası hakkında brifing vermiştir⁶⁰.

Bu karşılıklı notalaşmadan sonra 8 Ocak 1996 tarihinde Irak da içerik bakımından Suriye notasına benzer bir notayı Türkiye’ye vermiştir⁶¹. Türkiye Dışişleri Bakanlığı, Irak’ın verdiği notada daha önceki iddiaların ötesinde yeni bir hususun yer almadığını ve gerekli cevabi notanın ise verileceğini açıklamıştır⁶². Daha sonra Türkiye de Irak’a verdiği 25 Ocak 1996 tarihli notayla bu iddiaları reddetmiştir.

Bu karşılıklı notalaşmalardan sonra, 10 Şubat 1996 tarihinde Suriye ve Irak Türkiye’ye karşı ortak tavır almak amacıyla bir araya gelmişlerdir. Yaptıkları toplantıda Suriye ve Irak, Türkiye’nin Fırat ve Dicle’nin sularını kirlettiğini ve suların adil ve hakça paylaşılması gerektiğini bir daha dile getirmişlerdir. Ayrıca bu hususta diğer Arap ülkelerini de etraflarında toplamaya çalışmışlardır. Bu çalışmalar sonucunda 14 Mart 1996’da Kahire’de toplanan Sudan hariç 21 Arap ülke temsilcisinden oluşan, Arap Birliği Dışişleri Bakanları Konferansı’nda su konusunda kabul edilen bir

⁵⁸ Rıfat Uçarol, *a.g.e.*, s.812.

⁵⁹ *Zaman Gazetesi*, 12 Ocak 1996, s.5.

⁶⁰ Konuralp Pamukçu, *a.g.e.*, s.241.

⁶¹ Rıfat Uçarol, *a.g.e.*, s.813.

⁶² *Zaman Gazetesi*, 12 Ocak 1996, s.5.

tasarı 21 Mart 1996'da toplanan Arap birliği Konseyi'nce onaylanmıştır. Kabul edilen bu tasarıda:

“Türkiye'nin Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde Suriye ve Irak'a danışmadan yürüttüğü bütün baraj projelerini durdurması, Fırat ve Dicle sularının paylaşımı konusunda üçlü bir anlaşmanın sağlanması, uluslararası kuruluşların Fırat üzerindeki projeler için ayıracakları mali yardım ve kredileri ilgili ülkeler arasında bir anlaşma sağlanması koşuluna bağlanması” vurgulanmıştır.

Arap Birliği'nin almış olduğu bu karar, Fırat ve Dicle Nehir suları ile ilgili Suriye ve Irak'ın isteklerinin Arap devletleri tarafından da desteklendiğini göstermiştir. Türkiye Arap Birliği'nin bu kararına sert tepki göstererek, Dışişleri Bakanlığı 8 Ocak 1996'da yaptığı açıklamada, bundan sonra Suriye ile Fırat suları ile ilgili yapılacak görüşmelerde Asi nehri ile Fırat'ın birlikte ele alınacağını dile getirmiştir. 30 Mart 1996 tarihinde yapılan açıklamada ise Arap Birliği'nin aldığı karar talihsiz olarak nitelendirildikten sonra Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Projesini tamamlamakta kararlı olduğu vurgulanmıştır⁶³.

Suriye, Asi Nehri'nin sularını tartışmak istememesinin nedenlerinden biri kendisinin Asi üzerinde yukarı çığır ülkesi olması nedeniyledir. Ancak Fırat Nehri sularını ise aşağı çığır ülkesi olması münasebetiyle tartışmak istemektedir. Bu durum Suriye'nin su konusunda çifte standart bir politikada izlediğini bizlere göstermektedir. Çünkü benzer özelliklere sahip iki nehir üzerindeki suların paylaşımından Suriye'nin tavrı açıkça ortaya çıkmaktadır. Daha önceden de vurguladığımız gibi ikinci neden ise Asi nehrinin geçtiği Hatay'ı Suriye'nin Türk toprağı olarak kabul etmemesidir⁶⁴.

Suriye ve Irak Güneydoğu Anadolu Projesine o kadar çok önyargılı yaklaşıyorlar ki, kendilerine getirdiği avantajları görmezlikten gelmektedirler. GAP barajları sayesinde bırakılan düzenli su 1980'li yılların sonu ve 1990'lı yılların başlarında yaşanan kuraklığın aşağı havza ülkelerini etkilemesini önlemiştir. Ayrıca bu barajlar bol yağışlı mevsimlerde aşağı havzada meydana gelebilecek su taşkınlıklarını önlemektedir. GAP barajları nehirlerin taşıdığı alüvyonları tutarak, aşağı havzadaki barajların siltasyondan doğacak zararlarını en aza indirmektedir. GAP ile bölgede tarım gelişip, yapılan ticaretle ihtiyaçlar giderilmiş olacaktır⁶⁵.

⁶³ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s.813.

⁶⁴ Konuralp Pamukçu, *a.g.e.*, s.249.

⁶⁵ Konuralp Pamukçu, *a.g.e.*, s.247.

Suriye ve Irak, Türkiye'ye karşı Arap dünyasını kışkırtmaya devam etmişlerdir. Türkiye Cumhurbaşkanı'nın 20 Mart 1996 tarihinde Mısır gezisi sırasında Arap Birliği'nin GAP'ı durdurun çağrısında bulunması üzerine, Türkiye Cumhurbaşkanı "Türkiye'nin barajlarına kimsenin karışamayacağını" söylemiştir. Bu sırada Suriye ve Irak su sorunu konusunda Türkiye'ye karşı ortak hareket stratejilerini devam ettirmişlerdir. Suriye Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan bir durum raporunda, Suriye ve Irak'ın Türkiye'ye karşı "tek bir ortak cephe" oluşturması önerilmiştir. Raporun devamında Suriye ve Irak ortak hareket etmedikleri sürece Türkiye'nin bu iki ülkeye karşı suyu silah olarak kullanmaya devam edeceği vurgulanmıştır.

28 Ekim 1997'de Suriye ve Irak Sulama Bakanlığı Müsteşarları Şam'da yaptıkları toplantıda Suriye-Irak Su Komitesi'ni kurmuşlardır. Türkiye'yi de sonuncusu 1992 yılında yapılan Ortak Teknik Komitesi toplantılarının yeniden başlatılmasına davet etmişlerdir. Irak Sulama Bakanlığı Müsteşarı, Suriye ile Fırat ve Dicle Nehir sularının paylaşılması konusunda anlaşıklarını dile getirmiştir.

21 Mart 1998 tarihinde BM Gıda ve Tarım Örgütü'nün 24. Yakın Doğu Bölgesi Tarım Bakanları Toplantısı'nda su sorunu yeniden gündeme gelmiştir. Bunu üzerine Türkiye Tarım ve Köyişleri Bakanı Fırat ve Dicle nehir havzalarındaki su sorununu çözmek için uluslararası bir antlaşmaya gerek olmadığını söylemiştir. Bu açıklama Arap Devletleri temsilcilerini memnun etmemiştir. Türkiye Tarım ve Köyişleri Bakanı ile Suriye Başbakanı arasında yapılan görüşmelerden de bir uzlaşma olmamıştır⁶⁶.

4. 1987 Protokolü

Atatürk Barajı'nın bitme aşamasına gelmesi ile birlikte su sorunu tekrar gündeme gelmiştir. 13 Temmuz 1987'de Türkiye Başbakanı Suriye'ye resmi bir ziyarette bulunarak, Şam'da "Türkiye Cumhuriyeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Arasında Ekonomik İşbirliği Protokolü" ve "Güvenlik Protokolü" imzalanmıştır. Bu protokol ile Atatürk barajında su tutulmaya başlanması ile birlikte ortaya çıkan gerginlik giderilmeye çalışılmıştır. Ekonomik İşbirliği Protokolünün su başlıklı 6-10. maddeleri Fırat Nehrinin statüsünü belirlemekte ve itirazlara konu olmaktadır. 6. Madde şöyledir⁶⁷.

"Atatürk Barajı rezervuarının doldurulması sırasında ve Fırat sularının üç ülke arasında nihai tahsisine kadar, Türk tarafı Türkiye-Suriye sınırından

⁶⁶ Konuralp Pamukçu, *a.g.e.*, s.242-244.

⁶⁷ B. Erdem Denk, *a.g.e.*, s.39.

yıllık ortalama olarak 500 metreküp/sn'den fazla su bırakmayı taahhüt eder. Aylık akışın 500 metreküp/sn altına düştüğü durumlarda farkın gelecek ay kapatılmasını kabul eder". Bu karardan sonra Suriye ile Irak, Türkiye tarafından bırakılan suyun yüzde 42'sinin Suriye ve yüzde 58'inin Irak tarafından kullanılmasını öngören bir protokol üzerinde anlaşmışlardır⁶⁸.

"Rezervuarın doldurulması sırasında ve Fırat sularının üç ülke arasında nihai tahsisine kadar" ifadesi maddenin ilk önemli kısmıdır. Bu kısmı dikkate alan Suriye artık 1987 Protokolünün ömrünü tamamladığını ileri sürmektedir. Suriye ve Irak Atatürk Barajı rezervuarının dolumunun tamamlandığı nihai tahsis ifadesinin de zaten yeni ve nihai bir antlaşma demek olduğunu ileri sürerek, belirlenecek yeni miktarın ise Fırat'ın 2/3'ü olan 700 metreküp/sn olması gerektiğini savunmaktadırlar.

Türkiye, Irak'ı da fazla su istemesi nedeniyle eleştirmekte Irak'ın faydalandığı Dicle'yi tartışma dışı bırakarak, Fırat'tan mümkün olduğunca su almaya çalıştığını dile getirmektedir⁶⁹. Ayrıca bu protokolün yapılmasından kısa bir süre sonra Suriye, Türkiye'yi Arap ülkelerine ve dünya kamuoyuna şikayet ederek, taahhüt edilen su miktarının gönderilmediği yönünde iddialarda bulunmuştur. Halbuki Türkiye 1987 Protokolüne sadık kalarak her yıl ortalama 500 metreküp/sn suyu göndermeye devam etmiştir⁷⁰.

Görüldüğü gibi Türkiye, barajdan su tutulmaya başlanması ile birlikte Suriye'de meydana gelecek su kaybını telafi edecek çözümler üretmiştir. Irak ise Türkiye'den bu kararı yeniden gözden geçirerek Fırat sularının bölüştürülmesi talebini resmen dile getirmiştir⁷¹.

Türkiye Atatürk Barajında su tutma işlemini 13 Ocak 1990 ile 13 Şubat 1990 tarihleri arasındaki bir aylık sürede yapmıştır. Bu sırada Irak ve Suriye Türkiye'yi protesto etmiştir. Türkiye ile Suriye, Irak ve diğer Arap ülkeleri arasındaki gerginlik had safhaya çıkmıştır⁷². Halbuki su tutma işlemi başlamadan önce 23 Kasım 1989 ile 13 Ocak 1990 tarihleri arasındaki dönemde Türkiye -Suriye sınırında 768 metreküp/sn su bırakılmıştır. Su tutulan dönemde her ne kadar barajda su bırakılmamışsa da barajın mansabındaki Nizip ve Göksu gibi derelerden yaklaşık 120 metreküp/sn su

⁶⁸ Özhan Uluatam, *a.g.e.*, s.67: Selahattin İbas, "Türkiye-Suriye İlişkilerinin Tarihi", *Ortadoğu Siyasetinde Suriye*, (Editörler: Türel Yılmaz-Mehmet Şahin), Ankara, 2004, s.79.

⁶⁹ B. Erdem Denk, *a.g.e.*, s.40.

⁷⁰ H. Bülent Olcay, *a.g.m.*, s.164.

⁷¹ Nazlı Muavvad Ahmed, *a.g.m.*, s.621.

⁷² A. Öner Pehlivanoglu, *a.g.e.*, s.137.

Suriye sınırından akmıştır. Sonuçta 23 Kasım 1989 ile 12 Şubat 1990 arasında 509 metreküp/sn'lik bir akış ortalaması olmuştur. Ancak bu dönemde Suriye ve bazı uluslararası uzmanlar Türkiye'ye eleştiriler yönelterek, Türkiye'nin suyu bir baskı aracı olarak kullandığı iddiasında bulunmuşlardır⁷³. Suriye Arap dünyasını o derece etkilemiştir ki, Arap araştırmacılar da yazdıkları yazılarında Türkiye'nin Fırat sularını kullanması nedeniyle Suriye'nin su sıkıntısı çekeceğini iddia etmişlerdir⁷⁴.

Türkiye'nin aldığı bu önlemlere rağmen Irak ve Suriye bir aylık su tutma işlemine sert tepki göstermiştir. Su tutma işlemi sırasında Türkiye'ye gelen Irak Dışişleri Bakan Yardımcısı Nizar Hamdoun, su tutma işleminin 15 güne indirilmesi ve üç havza ülkesi arasında Fırat nehri sularının paylaşımına yönelik bir anlaşma yapılmasını istemiştir. Suriye de su tutma işleminin ikinci gününde 15 Ocak'ta Türkiye'ye diplomatik bir nota vermiştir. Su tutulma süresinin kısaltılması ve bırakılan suyun arttırılmasını istemiştir. Suriye, Fırat nehri yatağı boyunca tarımda zarar gördüklerini dile getirmiştir⁷⁵.

Türkiye'nin tüm iyi niyet ve çabalarına rağmen Irak ve Suriye özellikle de batılı kışkırtıcıların da etkisiyle su konusunu hem iç hem de uluslararası politikada bir itibar meselesi haline getirmişlerdir. 1991 Martında Başkan Bush'un ortaya attığı Ortadoğu'daki doğal kaynakların hakkaniyete uygun bir şekilde tüm ülkelerce yararlanılması tezi Suriye ve Irak'a büyük bir koz olmuştur. Çünkü Irak ve Suriye bu tezi kullanarak, Fırat ve Dicle nehir sularını uluslararası bir anlaşmaya bağlamayı düşünmüşlerdir. Ancak Fırat ve Dicle nehir sularının uluslararası bir anlaşmaya bağlanması Türkiye'nin bu iki nehir üzerindeki hakimiyetini kaybetmesine neden olacaktı. Türkiye, Suriye ve Irak'ın bu isteğine şiddetle karşı çıkmıştır⁷⁶.

Türkiye su tahsisi konusunda su miktarı ile sulanabilir toprak konularında kesin verilerin olmadığını belirtmekte ve bu hususta resmi beyanlar ile yabancı uzmanların görüşleri arasındaki büyük farka dikkat çekmektedir. İkinci bir husus da uluslararası alanda aşağı kıyıdaşlar lehine bir tavrın olmasıdır. Türkiye bu konunun uluslararası alanda çözümüne taraftar değildir. Çünkü uluslararası arenada Türkiye'yi destekleyecek devletler yoktur. Üçüncü bir husus da GAP ile ilgilidir. Çünkü GAP tamamlandığında hem ülke içinde hem de ülke dışında birçok kuruluş bazı

⁷³ B. Erdem Denk, *a.g.e.*, s.42.

⁷⁴ Nazlı Muavvad Ahmed, *a.g.m.*, s.621.

⁷⁵ Konuralp Pamukçu, *a.g.e.*, s.239.

⁷⁶ Mehmet Kocaoğlu, *a.g.m.*, s.97.

yatırımlar gerçekleştirecektir. Yatırım yapan bu kuruluşlar ileride suyun azalmasına tepki göstereceklerinden dolayı hem uluslararası hukuk kuruluşları hem de devletler nezdinde yapacakları lobi faaliyetleri ile Türkiye'nin GAP'ta kullandığı su konusunda Türkiye lehine karar alınmasında çok etkili olacaklardır.

Daha önce de belirtildiği gibi 1989 yılında Suriye ile Irak arasında yapılan bir protokol ile Türkiye'den gelen suyun %42'si Suriye'ye ve %58'i Irak'a kalması şeklinde bir paylaşım yapılmıştı. Ancak bu paylaşımında üç devletin birlikte karar vermemiş olması sorunu çözmemiştir⁷⁷.

Irak ve Suriye kendi aralarında bir mücadele içerisinde olmalarına rağmen GAP ve su konusunda Türkiye'ye karşı ortak hareket etmişlerdir. Dönemin Türkiye Başbakanı Yıldırım Akbulut'un 5-7 Mayıs 1990 tarihinde Bağdat'ı ziyareti sırasında Irak devlet Başkanı Saddam Hüseyin ilk olarak su sorununu dile getirmiştir. Saddam Hüseyin'in saniyede 700 metreküp saniye su talebi Akbulut tarafından kabul edilmeyince, 1984 yılında Irak ile imzalanan Güvenlik Protokolü yenilenmemiştir. Irak Devlet Başkanı Yardımcısı Taha Ramazan, su sorunu çözülmeden protokolün yenilenmeyeceğini açıkça dile getirmiştir⁷⁸.

Başbakan Süleyman Demirel'in 19-20 Ocak 1993 tarihlerinde Suriye ziyareti sırasında Şam'da ve daha sonra da 17-20 Mayıs 1993 tarihlerinde Ankara'da Türkiye ile Suriye arasında Fırat ve Türkiye'nin önerisiyle Asi sularıyla ilgili sorunları çözümlemek üzere yapılan görüşmelerden bir sonuç elde edilememiştir. Ayrıca bu görüşmede, Irak'ın da katılımı ile Türkiye, Suriye ve Irak arasında 21 Haziran 1993'te üçlü bir toplantı yapılması kararlaştırılmıştır. Ancak Suriye'nin sebepsiz olarak herhangi bir temsilci göndermemesi nedeniyle belirlenen tarihte toplantı Türkiye ile Irak arasında yapılmıştır. Irak toplantıda Fırat'ta bırakılan suyun 700 metreküpe çıkarılmasını ve suyun matematiksel olarak ortak bölüşülmesini istemiştir. Türkiye, Irak'ın bu isteğini kabul etmeyince, toplantı anlaşmazlıkla sonuçlanmıştır⁷⁹.

Suriye'nin Ankara Büyükelçisi Abdülaziz El-Rıfai 1996 yılında yaptığı açıklamada; Türkiye'nin Fırat'ın sularını kirlettiğini dile getirmiştir. Gaziantep şehir ve sanayi artıkları ile Türkiye'nin yaptığı sulama sonucunda Suriye'deki yeraltı suyu kaynaklarının gübre ve tuz kalıntıları ile kirlendiği vurgulanmıştır. Ayrıca Türkiye'nin Fırat üzerinde yapacağı barajlardan

⁷⁷ B. Erdem Denk, *a.g.e.*, s.45-47.

⁷⁸ Konuralp Pamukçu, *a.g.e.*, s.240.

⁷⁹ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s.812.

dolayı Suriye'nin bilgilendirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Ancak Suriye, Asi nehri söz konusu olunca su potansiyelinin az olduğunu vurgulayıp, bu nehri konu dışında tutmuştur⁸⁰.

5. Suriye'nin PKK'yı Desteklemesi

Suriye, Güneydoğu Anadolu Projesini geciktirmek ve Türkiye'den su konusunda taviz koparmak amacıyla PKK'nın Suriye'deki kamplarda kalmalarına ve eğitimlerine destek vermiştir. Suriye'nin bu tutumundan dolayı iki ülke arasındaki ilişkiler gerginleşmiştir. Türkiye, Suriye'nin bu tutumunu uluslararası alanda da sık sık dile getirmiştir⁸¹.

Suriye, 1998 yılına kadar Türkiye'nin sınıraşan sular politikasına karşı terör örgütlerine üs sağlayarak “suya karşı terör” kozunu kullanmıştır. Türkiye, 1986 yılında Suriye Başbakanı Abdulrauf Kasım'ın Ankara ziyaret sırasında terörün desteklenmemesini istemiştir. Bunun üzerine Suriye Başbakanı Suriye'nin Türkiye'deki terörist faaliyetleri desteklemediğini iddia etmesine rağmen, PKK Suriye topraklarından Türkiye'ye yönelik saldırılarını sürdürmüştür⁸².

Başbakan Turgut Özal'ın 1987 yılındaki Şam ziyareti sırasında “Ekonomik İşbirliği Anlaşması ve Güvenlik Protokolü” adlı bir antlaşma imzalanmıştır. Yapılan Güvenlik Protokolünün Ekonomik İşbirliği Antlaşması ile ilişkilendirilmesi hatalı bir politika olmuştur. Çünkü uluslararası hukuka göre zaten devletler teröre karşı gerekli tedbirleri almak zorundadırlar⁸³.

1987 Güvenlik Protokolü ile iki ülke birbirlerinin toprak bütünlüğüne saygı duyacaklarına ve kendi topraklarından diğer ülkeni bütünlüğüne yapılacak saldırıların engelleneceğine dair kararları kabul etmişlerdir. Ancak Suriye topraklarında kapatılan PKK kampları, Suriye kontrolündeki Lübnan'da bulunan Beka vadisine taşınarak, faaliyetlerini burada devam ettirmiştir. Suriye PKK lideri Abdullah Öcalan'ı siyasi mülteci olarak görüp Türkiye'ye iade etmeyi reddetmiştir.

Türkiye Dışişleri Bakanı İsmet Sezgin, 14 Nisan 1992 tarihinde Suriye İçişleri Bakanının davetlisi olarak yaptığı Şam ziyareti sırasında; “Türkiye'nin Güneydoğu Bölgesinde 1985 yılından beri terörist faaliyetlerde

⁸⁰ Zaman Gazetesi, 15 Nisan 1996, s.4.

⁸¹ Nazlı Muavvad Ahmed, *a.g.m.*, s.615: *Zaman Gazetesi*, 10 Ocak 1996, s.5.

⁸² A. Öner Pehlivanoglu, *a.g.e.*, s.135.

⁸³ Sabahattin Şen, *Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi*, İstanbul, 2004, s.308.

bulunan ve son zamanlarda operasyonlarını büyük şehirlere taşıyarak 3000'den fazla insanın ölümüne neden olan PKK ve yönetici kadrolarının, Suriye'den destek ve yardım almakta olduğunu" açıklayarak, Suriye'nin bu tavrını 1987 Güvenlik Protokolüne aykırı olduğunu söylemiştir. Suriye ise Beka vadisinin kendi kontrolünde olmadığını ve yapılan protokole sadık kaldıklarını iddia etmiştir.

19 Kasım 1992'de Türkiye Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Suriye Dışişleri Bakanı Faruk el-Şara'ya "Suriye'nin suya karşı terörü kullandığını, Türkiye'nin terörü kendi başına çözebileceğini ancak Suriye'nin su sorununu Türkiyesiz çözemeyeceğini" söyleyerek Suriye'yi teröre desteğinden dolayı uyarmıştır. Şubat 1994'te yapılan ikili görüşmelere rağmen, Suriye'nin PKK'ya ve teröre destek politikalarında değişiklik olmamıştır⁸⁴.

ABD Dışişleri Bakanı Warren Christopher, Suriye Devlet Başkanı ile 10 Ocak 1996 günü yaptığı görüşmede PKK terörü konusunu da gündeme getirmesi beklenmiştir. Türk Dışişleri Bakanlığı da Washington'un Ortadoğu barış süreci çerçevesinde Şam'ın bölücü terör örgütüne verdiği desteği kesmesini istemiştir. Ankara ayrıca bölücü terör ile sınıraşan sular konusu arasında bir bağlantı kurulamayacağını da ABD'ye açık bir şekilde bildirmiştir. ABD ve İsrail, Suriye'nin terör örgütlerine verdiği desteği kesmesinin bir barışın ön şartı olduğunu vurgulamışlardır. İsrailli kaynaklar PKK'nın da bu terör örgütlerine dahil olduğunu ve bölücü terör örgütüne destek veren bir ülke ile barış yapılamayacağını belirtmişlerdir. Ayrıca Suriye, ABD'nin teröre destek veren ülkeler listesinde de yer almıştır⁸⁵.

17 Eylül 1998'de Antakya'da Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Atilla Ateş, Suriye'deki PKK örgütünün vurulacağı ve Suriye'nin bunu engellemesi halinde ise savaş çıkacağını söylemesi iki ülke arasındaki ilişkileri gerginleştirmiştir⁸⁶.

1 Ekim 1998'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışında dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel yaptığı konuşmada Suriye'yi PKK'ya olan desteğinden dolayı uyarmıştır. Türkiye'nin kararlı tutumu sonucunda 20 Ekim 1998'de iki ülke arasında "Adana Protokolü" imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Suriye PKK'ya olan desteğini keseceğini kabul etmiştir. Bu antlaşmadan sonra Türkiye ile Suriye arasındaki ilişkiler gittikçe

⁸⁴ A. Öner Pehlivanoglu, *a.g.e.*, s.136-139.

⁸⁵ *Zaman Gazetesi*, 10 Ocak 1996, s.5.

⁸⁶ Selahattin İbas, *a.g.m.*, s.70: Hatem Cabbarlı, "Orta Doğu'da Terör Örgütleri ve Suriye'nin Yaklaşımı (Hizbullah, Hamas, PKK)", *Ortadoğu Siyasetinde Suriye*, (Editörler: Türel Yılmaz-Mehmet Şahin), Ankara, 2004, s.404.

düzelmiştir⁸⁷. PKK lideri Abdullah Öcalan'ın Suriye'den çıkarılması ve 16 Şubat 1999'da Kenya'dan yakalanması ile birlikte Türkiye-Suriye ilişkilerinde teröre destek bağlamında yaşanan gerginlikler sona ermiştir⁸⁸.

6. Barış Suyu Projesi

Suriye ve Irak devletleri GAP'a itiraz ettiklerinde Türkiye çözüm önerisi olarak, hem Körfez Devletlerine hem de bütün Ortadoğu'ya hizmet edecek olan Barış Suyu Projesini teklif ederek⁸⁹, Dicle ve Fırat nehirleri üzerindeki egemenlik haklarından hiçbir şekilde ödün vermeden sorunu barışçı yollarla çözme yolunda önemli bir adım atmıştır⁹⁰.

Barış Suyu Projesi 1986 yılında Arap ülkelerine teklif edildiğinde Cumhurbaşkanı Turgut Özal bu teklifin Arap ülkeleri tarafından hemen kabul edileceğini düşünmüştü. Özal'a göre teklifin getirdiği ekonomik menfaatler tüm Ortadoğu devletlerini birbirlerine yaklaştırarak, kalıcı bir barışın sağlanmasının temel taşı olacaktı⁹¹.

Bu projeye göre Çukurova'dan Akdeniz'e akmakta olan Seyhan ve Ceyhan nehirleri buradan uzanacak iki boru hattı ile güneye yöneltilecekti⁹². Güneye inen bu hat batı ve doğu olmak üzere iki hatta ayrılmaktaydı. Batı hattın güzergahı Türkiye'de; Seyhan, Islahiye ve Kilis, Suriye'de; Hama, Humus, Halep ve Şam, Ürdün'de; Amman ve Suudi Arabistan'da; Yanbu, Medine, Mekke ve Cidde'dir⁹³. Batı hattı 2.700 km uzunluğunda olacak ve bu hat günde 3.5 milyon metreküp (yılda 1.260 milyar metreküp) su taşıyacaktı. Batı hattının maliyeti toplam 8.5 milyar dolar olacaktı. Bu hat tamamlandığında 1 metreküp su 0.84 dolara mal olacaktı. Doğu hattı ise Türkiye'de Ceyhan ve Kilis'ten geçerek Batı hattı ile birleşip Suriye, Ürdün ve Suudi Arabistan'dan geçecek daha sonra Kuveyt, Bahreyn, Katar ve Birleşik Arap Emirliklerine kadar uzanacaktı. 3.900 km uzunluğunda olacak hat günde 2.5 milyon metreküp (yılda 900 milyon metreküp) su taşıyacaktı. Hattın toplam maliyeti 12 milyar dolar olacaktı. Hat tamamlandığında 1 metreküp su 1.07 dolara mal olacaktı⁹⁴.

⁸⁷ Mehmet Şahin, *a.g.m.*, s.112-113: Şatlık Amanov, "Hafız Esad Dönemi Suriye Dış Politikası", *Ortadoğu Siyasetinde Suriye*, (Editörler: Türel Yılmaz-Mehmet Şahin), Ankara, 2004, s.222.

⁸⁸ Sabahattin Şen, *a.g.e.*, s.308.

⁸⁹ Rauf Versan, *a.g.m.*, s.439.

⁹⁰ Rıfat Uçarol, *a.g.e.*, s.811.

⁹¹ Özhan Uluatam, *a.g.e.*, s.207.

⁹² Sabahattin Şen, *a.g.e.*, s.306: Rauf Versan, *a.g.m.*, s.439.

⁹³ Nazlı Muavvad Ahmed, *a.g.m.*, s.623.

⁹⁴ B. Erdem Denk, *a.g.e.*, s.61: Ramazan Özey, *a.g.e.*, s.271.

Projenin tamamlanması 8-10 yıl arası bir zaman alacaktı. Projenin mali yükünün sağlanması ve bunun ilgili devletler arasında paylaşılması için de projeye katılan devletlerin boru hattının taşıyacağı sudan ne oranda ve hangi miktarda yararlanacaklarının tespiti ve bunu hukukileştirecek bir anlaşmaya varmaları gerekiyordu. Ancak bölgedeki devletler arasındaki siyasi mücadeleler ve güvensizlikler böyle bir anlaşmanın yapılmasını engellemiştir⁹⁵.

Projeye karşı olan bir kısım devletler ise Türkiye su satacağına, o ki fazla miktarda suya sahip Dicle ve Fırat nehirlerinden daha fazla su bıraksın görüşünü savunmuşlardır. Bazı Arap devletleri de Türkiye'nin bölgede söz sahibi olmasını istemediklerinden ve Türkiye'nin suyu koz olarak kullanacağı iddiasını dile getirerek, projenin gerçekleşmesini engellemişlerdir. Başka bir sebep de bu tür projelerde boru hatlarının çekiciliğini yitirmesidir. Devletler maliyeti daha ucuz olan liman tesislerinden tankerlerle su satış yöntemini tercih etmekte. Bu tür satışla müşteri sayısı belirli bir sayıda kalmakta çıkmış ve her su ihtiyacı olan devlet potansiyel müşteri olmuştur⁹⁶. İnşa edilecek boru hattındaki sudan İsrail'in de yararlanması Arapların yine bu projeye soğuk bakmalarını sağlamıştır⁹⁷.

1993 Yılı ikinci yarısında İsrail ile Filistin arasında yapılan görüşmelerde çeşitli konularda ilerlemeler olunca, bölgeye dışarıdan su getirilebilmesinin önündeki siyasi engellerin kalkabileceği düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Barış Suyu Projesi yeniden gündeme gelmiştir. Bunlardan biri Küçük Barış Suyu olarak adlandırılabilir daha küçük çaplı bir proje ile Seyhan-Ceyhan'dan Suriye, Ürdün ve Filistin'e su taşıyacak 5 milyar dolarlık bir boru hattıyla bölgede kentsel su ihtiyacının karşılanmasıdır. Bu projenin de küçük bir versiyonu yalnızca Suriye'ye su getirecek bir boru hattını Suriye'nin Yermük Nehrinden Şeria'ya daha fazla su bırakmasını sağlayarak, Ürdün ve Filistinlilerin ihtiyacının karşılanabileceği varsayımı üzerine kurulmuştur⁹⁸.

İsrail Türkiye'den su sağlamaya oldukça sıcak bakmaktadır. İsrail Cumhurbaşkanı Weizman, Türkiye'ye yaptığı ziyaret sırasında 21 Ocak 1994'te yaptığı bir açıklamada:

⁹⁵ Rauf Versan, *a.g.m.*, s.439.

⁹⁶ B. Erdem Denk, *a.g.e.*, s.62-63.

⁹⁷ Aydın G. Alacakaptan, *a.g.m.*, s.461.

⁹⁸ Gün Kut, *a.g.m.*, s.482.

“Türkiye suları bol olan bir ülke, Türkiye ile su alanında işbirliği yapmanın yollarını bulacağımızı umuyorum” demiştir. İsrail Dışişleri Bakanı Ş. Perez, Kudüs’te 8.11.1993 tarihinde uluslararası basın kuruluşu World Media’nın toplantısında yaptığı bir konuşmada:

“Türkiye büyük bir devlet, büyük bir güç ve bölgedeki en zengin su kaynağı ve siyasal denge unsuru olarak barışa yardımcı olabileceği gibi, bölgedeki su sorununun çözümünde anahtar ülke, Türkiye ile en kısa zamanda görüşüp su kaynaklarını, depolarını nasıl kullanabileceğini bir antlaşmaya bağlayabiliriz. Parayla doğalgaz alıyoruz, suyu niye satın almalıyım?” demiştir⁹⁹.

Türkiye hem kendi içindeki bölgesel dengesizlikleri gidermek hem de su ihtiyacı olan her ülkeye istendiğinde su satabilmek amacıyla Manavgat Çayı üzerinde kurulan su yükleme tesisinin de bölgenin su açığını gidermekte faydalı olacağına inanmaktadır. Manavgat tesisleri, buradaki su fazlasını istek olduğu takdirde şehir kullanım suyu ya da ham sulama suyu olarak iki ayrı şekilde tankerler ya da yeni geliştirilen “deniz anası torba”larla pazarlamaya yöneliktir. Bu projeyle Kıbrıs, İsrail, Ege Adaları ve bölgedeki her ülkeye su satılabilecektir. İsrail su sistemine taşınacak olan sudan Filistin ve Ürdün’ün de yararlanması mümkün olacaktır¹⁰⁰. Bu projeye Manavgat Projesi denmektedir¹⁰¹. Bugün fazla gündemde olmasa da

⁹⁹ Mehmet Kocaoğlu, *Ortadoğu*, Ankara, 1995, s.187.

¹⁰⁰ Gün Kut, *a.g.m.*, s.483.

¹⁰¹ Manavgat Projesi ile ilgili olarak İsrail Türkiye’ye başvurarak, Manavgat’tan suyun kesintisiz olarak devamını taahhüt edecek bir garanti anlaşması yapmak istemesi Türkiye Dışişleri Bakanlığı tarafından soğuk karşılanmıştır. Türkiye böyle bir anlaşmanın sadece bir ülkeye has yapılmasının sıkıntı doğuracağı ve potansiyel müşteri olan 21 Arap ülkesinin göz ardı edileceğini vurgulayarak endişelerini dile getirmiştir. İsrail, Manavgat suyundan faydalanmak istiyor ancak tek sorun olarak maliyeti gösteriyor. İsrailli uzmanların 1990 yılındaki tahminlerine göre Manavgat suyunun metre-küp maliyeti 22,3 dolardır. Bu fiyata inşa edilecek terminallerin maliyeti ile faizler ve harçlar dahil değildir. İsrail’in bu suyu alabilecek terminal masrafları ile bunu ulusal su şebekesine aktarma masrafları maliyeti iki katına çıkarıyor. İsrail ilk etapta taşınacak suyu almak ve su şebekesine aktarmak üzere liman şehri Aşkelon’da tesisler inşa etmiştir. İsrail uzmanlarının tespitlerine göre Manavgat Projesi ile su temini diğer alternatif yolların en ucuzu. Desalinizasyon yolu ile deniz suyundan elde edilen suyun metre-küpü 0.75 ile 1.25 ABD doları arasında değişirken Manavgat suyunun metre-küpü bütün maliyetiyle 0.50 dolara mal olmaktadır (*Zaman Gazetesi*, 15 Ocak 1996, s.4). Manavgat Projesi gerçekleşirse deniz suyunun arındırılmasından daha ucuza mal olabilecek bir suya bu ülkeler kavuşacaktır. Kasım 1996’da dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Tansu Çiller ve Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Recai Kutan’ın Ürdün’e gerçekleştirdikleri ziyaret sırasında Ürdün Başbakanı Abdülkerim el-Kabariti Manavgat nehrinden su satın almaya talip olduklarını dile getirmiştir (Konuralp Pamukçu, *Su Politikası*, İstanbul, 2000, s.296).

gelecekte Ortadoğu bölgesinde su sıkıntısının artması ile Manavgat Projesi yeniden gündeme gelecektir.

Bölge ihtiyacının karşılanmasında kullanılacak diğer bir yöntem de deniz suyunun arındırılmasıdır. Bu yöntemle az bir ölçüde de olsa deniz suyunun arındırılarak kentsel kullanım ihtiyacının giderilmesidir. Ancak maliyetin yüksekliği su açığının kapatılmasında geniş çaplı desalinizasyon projelerini benimsenmesini engellemektedir. Maliyetin önemli bir bölümünü oluşturan enerji giderlerinin karşılanması için deniz seviyesinin yaklaşık 400m altındaki Lut Gölü'ne Akdeniz'den ya da Kızıldeniz'den kanallar açarak burada hem hidroelektrik enerji santralleri hem de desalinizasyon tesisleri kurulması konusunda iki ayrı proje halen tartışılmaktadır. Ancak bu yöntem büyük ölçekli su ihtiyacının karşılanmasına bugünkü teknolojik imkânlarda tek başına yeterli değildir. Su transferi belirli ölçüde yerel dengesizliğin giderilmesine katkıda bulunabilir¹⁰².

Bu dönemde dış basın da savaş çığırıklığı yaparak, Ortadoğu'da su meselesi üzerinde bir savaş çıkartmaya çalışmıştır. 15 Haziran 1987 tarihinde The Washington Post gazetesinde su meselesi ile ilgili şu yorum yapılmıştır:

“Petrol içine kapalı Arap dünyasında güç ve refah kaynağı olmakla birlikte, su dünyanın sıcağın kavrulan bu bölgesi için en kıymetli sıvıdır. Su barışı yüceltmek ve de kavgaları başlatmak için kullanılmıştır. Su, uğrunda savaşa gidilecek kadar kıymetlidir. Bir yıl kadar önce Libya lideri Muammer Kaddafi'nin Nil nehrinin hayat veren sularını yatağından saptırarak, Mısır'ı nasıl ayaklarına kapanmaya zorlamayı planladığını bildirmiştik. Ne varki Kaddafi'nin delice emeli, petrolün değeri de düştüğü için gerçekleştirememiştir. 1982'de Merkezi İstihbarat Örgütü'ne (CIA) göre İsrail'in o yıl Lübnan'ı istilasının arkasında yatan başlıca sebep, Litani Nehrinin sularını kontrol altına almaktır... Türklerin boru hattını açıklamamız herhalde Suriye, İsrail, Ürdün ve Suudi Arabistan için büyük sürpriz teşkil edecektir. Bu plan konusunda bu ülkelerden hiçbirine danışılmamıştır. Bu ülkelerin ucuz ve sürekli bir su kaynağı konusunda heyecan duyacakları açık olmakla birlikte, karşılıklı olarak birbirlerine kuşku ile bakan hükümetleri anlaşmazlık anlarında kapatılabilecek bir boru hattını desteklemekte gönülsüz davranabilirler...”¹⁰³.

¹⁰² Gün Kut, *a.g.m.*, s.480.

¹⁰³ Zekeriya Yıldız, *a.g.e.*, s.294-295.

7. Suriye-Irak Anlaşmazlığı

Suriye ve Irak su konusunda sadece Türkiye ile görüş ayrılığında olmayıp kendi aralarında da görüş farklılığı içerisinde olmuşlardır. Irak, Suriye'yi Fırat sularını kesmek ve kirletmek konusunda suçlamaktadır.

Suriye'nin, Sovyetler Birliğinden aldığı teknik destekle Fırat üzerinde Tabka Barajını yapmaya başlaması ile birlikte Irak'la olan ilişkileri bozulmuştur. Irak, Suriye'yi Fırat sularının paylaşılması hususunda bir antlaşma yapmaya çağırmıştır. Ancak Suriye, Irak'ın yapmış olduğu bu davete sessiz kalmıştır. Bunu üzerine Irak, 1967 yılında Suriye'nin yılda 16.000 milyon metreküp Fırat'tan su bırakması gerektiğini dile getirmiştir. Suriye ise bu miktarı kabul etmemiştir. İki ülke arasında 1972-1973 yıllarında çözüm için yapılan girişimler de olumsuz neticelenmiştir. Tabka Barajında su tutulması sırasında Irak, Suriye'ye tepki göstererek Suriye'yi Arap Birliğine şikayet etmiştir. Suriye ise Irak'ın herhangi bir su kıtlığı yaşamadığını ve isterse su açığını Dicle nehri ile kapatabileceğini açıklamıştır¹⁰⁴.

8. Tarafların Su Rezervleri

Türkiye, Ortadoğu bölgesindeki devletler tarafından su zengini bir ülke olarak görülmektedir. Halbuki Türkiye dünya standartlarına göre su zengini bir ülke değildir. Çünkü bir ülkenin su zengini sayılabilmesi için o ülkede kişi başına düşen yıllık su tüketiminin ortalama 10.000 metreküp olması gerekir. Türkiye'de ise kişi başına yıllık düşen su miktarı 3000 metreküptür. Zaman içerisinde artacak olan nüfus ve yeni bir su kaynağının bulunamayışı nedeniyle 2010 yılında kişi başına düşen su miktarı 2000 metreküpün çok altına düşecektir. Buna rağmen Türkiye'nin sahip olduğu su rezervlerinden her yıl 185 milyar metreküp su boşa akmaktadır. Halbuki Türkiye'nin tarıma elverişli toplam 280 milyon dekar alanının ancak 85 milyon dekarı sulanabilmektedir. Türkiye'nin yıllık su rezervi 508 milyar metreküp yağmur suyu¹⁰⁵, 186 milyar metreküp akarsu, 10 milyar metreküp yeraltı suyu¹⁰⁶ olmak üzere toplam 704 milyar metreküpü bulmaktadır. Türkiye bu rezervin ancak 95 milyar metreküpünü kullanabilmektedir¹⁰⁷.

Görüldüğü gibi Türkiye aslında su zengini bir ülke olmayıp, şimdilik yeterli su kaynaklarına sahip olmakla birlikte gelecekte bazı sıkıntılara düşecektir. Su kaynaklarının coğrafi dağılışı dengesiz olup, batı bölgelerinde

¹⁰⁴ Konuralp Pamukçu, *a.g.e.*, s.236-237.

¹⁰⁵ Ramazan Özey, *a.g.e.*, s.270.

¹⁰⁶ Sabahattin Şen, *a.g.e.*, s.307.

¹⁰⁷ Ramazan Özey, *a.g.e.*, s.270.

büyük kentlerin su açığı şimdiden büyük boyutlara ulaşmıştır. Ayrıca coğrafi, teknik ve topoğrafik engeller, mevcut akarsu kaynaklarından rantabl bir yararlanmaya imkan vermemektedir. Türkiye nehirlerindeki suyun büyük bir kısmı hiç kullanılmadan denizlere akmaktadır¹⁰⁸.

GAP'ın bitirilmesi ile birlikte daha çok alanın sulamaya açılması Türkiye'nin su ihtiyacını daha da arttırmıştır. Türkiye'nin su zengini bir ülke olmadığı Türk yetkililerince hazırlanan raporlarda da vurgulanmıştır¹⁰⁹.

Elde edilen bilgilere göre kişi başına Irak'ta yılda 5192 metreküp, Suriye'de ise 2362 metreküp su düşmektedir¹¹⁰. Bu veriler bize Irak'ta kişi başına düşen yıllık su miktarının Türkiye'deki kişi başına düşen yıllık su miktarından daha çok olduğu görülmektedir.

Irak, Türkiye'den çıkıp bu ülke topraklarına akan Dicle ve Fırat nehirlerinin yanı sıra Dicle'nin Türkiye'den çıkan kolu Büyük Zap Irak'a 45 milyon metreküplük bir su sağlamaktadır¹¹¹. Türk yetkililerin yapmış olduğu çalışmalarda Irak'ın Türkiye'den daha fazla suya sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Irak'ta kişi başına düşen kullanılabilir su miktarı Türkiye'den daha fazladır¹¹².

Suriye'nin yağışlarla beslenen önemli bir akarsuyu yoktur. Kuzeyde Fırat'a karışan Habur, Balık ve Sajur'un kaynakları Suriye'de değil, Türkiye'nin güneydoğusundaki yer altı sularında bulunur. Suriye'nin yüzey sularının büyük bölümü Fırat aracılığıyla Türkiye'den, Asi Nehri aracılığıyla da Lübnan'dan gelmektedir¹¹³.

Suriye, sulu tarımsal üretime çok büyük önem verdiği için Fırat üzerinde Tabqa ve El-Baas Barajları ile Tışrin hidroelektrik santralini kurmuştur. Suriye'nin elektrik üretiminin %60'ını karşılayan Tabqa Barajı'nın Sovyetler Birliği tekniği ile yapılması ve topoğrafyaya uygun olmaması nedeniyle yazın sular azalınca elektrik üretiminde düşme olmaktadır. Yani baraj yapımında yanlış teknik kullanılmıştır. Suriye'nin su problemi olmayıp, suyu verimli bir şekilde kullanmama problemi vardır¹¹⁴. Suriye'nin su konusu üzerine bu kadar fazla düşmesinin bir nedeni de bu ülkenin Ortadoğu'nun tarım ülkesi olmayı amaçlamasıdır. Bölgedeki Arap

¹⁰⁸ Mehmet Kocaoğlu, *a.g.e.*, s.196.

¹⁰⁹ *Akşam Gazetesi*, 13 Ocak 1996, s.5.

¹¹⁰ H. Bülent Olcay, *a.g.m.*, s.165.

¹¹¹ Özhan Uluatam, *a.g.e.*, s.116.

¹¹² *Akşam Gazetesi*, 13 Ocak 1996, s.5.

¹¹³ Özhan Uluatam, *a.g.e.*, s.120.

¹¹⁴ H. Bülent Olcay, *a.g.m.*, s.169.

ülkeleri arasında en fazla tarıma elverişli toprağa sahip olan ülke olması da Suriye'nin bölgedeki ülkelere tarım ürünleri ihraç eden bir ülke olmak amacını kamçulamakta ve dolayısıyla Suriye GAP'ı engellemeye çalışmaktadır¹¹⁵.

Su konusunda yazdığı makaleleri ile tanınan Amerikalı Uzman Dr. Joyce Star "Covenanat Over Middle Eastern Waters" başlıklı makalesinde, Esad Barajındaki buharlaşmanın çok yüksek olmasının yanı sıra, ilkel sulama sistemlerinin yol açtığı barajdaki tuzlanma sorununun giderek büyüdüğüne dikkat çekerek, içme suyu şebekelerindeki su kaybının fazla olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca suyun birim fiyatının ucuz olmasının da bu ülkedeki su savurganlığını arttırdığını dile getirmiştir. Doğal olarak Suriye'nin su sorununun Fırat'ın sularının Türkiye tarafından kısıtlanması ya da kirletilmesinden değil, bu ülkenin kendi sistemlerindeki belirgin aksaklıklardan ortaya çıktığı anlaşılmaktadır¹¹⁶.

Ortadoğu ülkelerindeki hızlı nüfus artışı, tarımsal sulamalara daha fazla yönelme, yeraltı kaynaklarının uzun süreden beri kullanılması nedeniyle tükenmeye başlaması gibi nedenlerden dolayı Ortadoğu bölgesindeki birçok ülke gelecekte su fakiri ülke konumuna düşecektir. Hatta bazı ülkeler bir gün içme ve kullanma amaçlı su bulmakta dahi zorlanacaklardır¹¹⁷.

SONUÇ

Tarih boyunca Ortadoğu bölgesinde su en kıymetli meta olmuştur. Çünkü yağışların yetersizliği ve buharlaşmanın fazlalığı bölgede az olan suyu değerli hale getirmiştir. Bölge ülkelerinden Suriye ve Irak, su kıtlığının yaşandığı bir bölgede yer alan Türkiye'ye su zengini bir ülke görünümü vererek, Fırat ve Dicle nehirlerinden istifade etmeye çalışmaktadırlar. Suriye ve Irak gelecekte su sıkıntısı çekmemek amacıyla Fırat ve Dicle nehirlerinden ülkelere gelen suyu bir antlaşmaya bağlayarak garanti altına almaya çalışmaktadırlar. Irak ve Suriye, Türkiye'nin bu nehirler üzerinde yaptığı tüm baraj ve sulama projelerine müdahale etmişlerdir. Türkiye'nin Keban Barajını yapmaya başlamasından itibaren Suriye ve Irak, Fırat ve Dicle nehir suları yatağının Türkiye tarafından değiştirilmeye çalışıldığını iddia etmişlerdir. Güneydoğu Anadolu Projesinin hayata geçirilmeye başlanması ile birlikte Türkiye, Suriye ve Irak arasındaki su anlaşmazlığı şiddetlenmiştir. Suriye ve Irak, Türkiye'nin Dicle ve Fırat nehir sularını

¹¹⁵ *Akşam Gazetesi*, 13 Ocak 1996, s.5.

¹¹⁶ *Zaman Gazetesi*, 15 Ocak 1996, s.4.

¹¹⁷ Mehmet Kocaoğlu, *a.g.e.*, s.183.

kestiğini iddia ederek, Arap ülkeleri ile dünya kamuoyuna Türkiye'yi şikayet etmişlerdir. Irak ve Suriye, Türkiye'nin Fırat ve Dicle üzerinde yaptığı her projenin bitirilmesini engellemeye çalışmışlardır. Bu amaçla Türkiye'ye verilecek kredileri engelledikleri gibi PKK terör örgütüne de destek vermişlerdir.

Türkiye ise sorunu barışçı yollarla çözmek amacıyla Üç Aşamalı Plan ve Barış Suyu Projesi gibi tekliflerde bulunmuştur. Suriye ve Irak ise Türkiye'nin bu projelerine soğuk bakarak, Türkiye'nin suyu politik bir araç olarak kullanıp, Arap ülkelerini kendisine bağlayacağı iddiasında bulunduklarından, bu tekliflerin gerçekleşmesi mümkün olmamıştır.

Uluslararası hukukta Fırat ve Dicle nehirlerine uyan bir yerleşik kuralın olmaması bu anlaşmazlığı daha da arttırmaktadır. Türkiye, Fırat ve Dicle nehirlerini sınıraşan sular olarak adlandırırken, Suriye ile Irak ise uluslararası su olarak kabul etmektedir. Türkiye çözüm olarak suların paylaşımını değil, sularda yaralanmanın ortak düzenlenmesini savunmaktadır.

Aslında Suriye ve Irak'ın su sıkıntısı olmayıp, suyun verimli kullanılmaması ve uygunsuz teknolojinin kullanılmasından kaynaklanan sorunlar vardır. Türkiye bu sorunların giderilmesi için Suriye ve Irak'a gerek eğitim ve gerekse teknolojik yönden yardım etmeye hazırdır. Dünyada silah ticareti yapan devletler de bilerek Ortadoğu'da bir su savaşı çıkarmak amacıyla faaliyette bulunmaktadır. Stratejik merkezlerde ve basında bu konuları sık sık işleyerek dünya kamuoyunu böyle bir savaşa hazırlamaya çalışmaktadırlar. Ortadoğu bölgesindeki devletler temkinli hareket ederek, bu tür kışkırtmalara pirim vermemelidirler.

BİBLİYOGRAFYA

1. Arşiv Belgeleri

Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi, Klasör No:600, Dosya No:36-156, Fihrist No:1.

2. Gazeteler

Türkiye Gazetesi, 17 Şubat 1994.

Zaman Gazetesi, 12 Ocak 1996.

Zaman Gazetesi, 15 Ocak 1996.

Zaman Gazetesi, 15 Nisan 1996.

Zaman Gazetesi, 10 Ocak 1996.

Akşam Gazetesi, 13 Ocak 1996.

3. Tetkik Eserler

AHMED, Nazlı Muavvad, “Yeni Siyasi ve İktisadi Gelişmelerin Işığında Türk-Arap Yakınlaşması”, *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*, İstanbul, 2000.

ALACAKAPTAN, Aydın G., “Sınır Aşan Akarsularımız Dicle ve Fırat’ın Arap Komşularımızla Büyük Sürtüşmelere Neden Olmaları Beklentileri Abartılıdır”, *Su Sorunu Türkiye ve Ortadoğu*, İstanbul, 1993.

AMANOV, Şatlık, “Hafız Esad Dönemi Suriye Dış Politikası”, *Ortadoğu Siyasetinde Suriye*, (Editörler: Türel Yılmaz-Mehmet Şahin), Ankara, 2004.

AYGÜL, Arda -Çağla Biçel-Banu Şennur Özdemir, “Güvenlik”, *Ortadoğu Orta Asya ve Kesişen Yollar*, İstanbul, 2003.

CABBARLI, Hatem, “Orta Doğu’da Terör Örgütleri ve Suriye’nin Yaklaşımı (Hizbullah, Hamas, PKK)”, *Ortadoğu Siyasetinde Suriye*, (Editörler: Türel Yılmaz-Mehmet Şahin), Ankara, 2004.

ÇANDAR, Cengiz, “Türkiye İçin Bir Su Politik Olabilir mi?”, *Su Sorunu Türkiye ve Ortadoğu*, İstanbul, 1993.

DENK, B. Erdem, *Ortadoğu’da Su Sorunu Bağlamında Dicle ve Fırat*, Ankara, 1997.

İBAS, Selahattin, “Türkiye-Suriye İlişkilerinin Tarihi”, *Ortadoğu Siyasetinde Suriye*, (Editörler: Türel Yılmaz-Mehmet Şahin), Ankara, 2004.

KİBAROĞLU, Ayşegül, “Orta Doğu’da Barışın ve Çatışmaların Sebepleri-Tarihi ve Geleceği”, *Ortadoğu’nun Siyasi ve Stratejik Durumu*, Ankara, 2004.

KOC AOĞLU, Mehmet, *Ortadoğu*, Ankara, 1995.

KOCAOĞUL, Mehmet, "Suriye'nin Ortadoğu'daki Çıkma ve Bölücü terör Örgütü PKK'yı Türkiye'ye Karşı Bir Politik Baskı Aracı Olarak Kullanması", *Avrasya Dosyası*, C.2, S.3, Ankara, 1995.

Lozan Barış Konferansı tutanaklar-belgeler, C.8, (Çeviren: Seha L. Meray), İstanbul, 2001.

OKMAN, Cengiz, "Su Sorunu ve Orta Doğu'da Stratejik Durum", *Su Sorunu Türkiye ve Ortadoğu*, İstanbul, 1993.

OLCAY, H. Bülent, "Fırat ve Dicle'nin Suları ile Suriye ve PKK Terörü", *Doğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu*, İzmir, 1999.

ÖZEY, Ramazan, *Dünya Denklemine Ortadoğu Coğrafyası*, "Ülkeler-İnsanlar-Sorunlar", İstanbul, 2004.

PAMUKÇU, Konuralp, "Su Sorunu ve Türkiye Suriye/Irak İlişkileri", *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul, 2001.

PAMUKÇU, Konuralp, *Su Politikası*, İstanbul, 2000.

PAZARCI, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, II. Kitap, Ankara, 1989.

PEHLİVANOĞLU, A. Öner, *Ortadoğu ve Türkiye*, İstanbul, 2004.

SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, C.I, Ankara, 1989.

ŞAHİN, Mehmet, "Suriye'nin Su Sorunu", *Ortadoğu Siyasetinde Suriye*, (Editörler: Türel Yılmaz-Mehmet Şahin), Ankara, 2004.

ŞEN Sabahattin, *Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi*, İstanbul, 2004.

ŞİMŞEK, Erdal, *Türkiye'nin Ortadoğu Politikası*, İstanbul, 2005.

UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, İstanbul, 2000.

ULUATAM, Özhan, *Damlaya Damlaya (Ortadoğu'nun Su Sorunu)*, Ankara, 1998.

UMAR, Ömer Osman, *Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1940)*, Elazığ, 2003.

VERSAN, Rauf, "Güneydoğu Anadolu Projesi ve Hukuk Açısından Türk-Arap İlişkileri", *Su Sorunu Türkiye ve Ortadoğu*, İstanbul.

YAVUZ, Celalettin, *Geçmişten Geleceğe Suriye-Türkiye İlişkileri*, Ankara, 2005.

YILDIZ, Zekeriya, *Kürt Gerçeği*, İstanbul, 1992.

YURTSEVER, Cezmi, "Suriye'den Türkiye'ye Yöneltilen Terör Silahı", *Avrasya Dosyası*, C.2, S.3, Ankara, 1995.

ORTAÇAĞLARDAN XVI. YÜZYIL SONLARINA TEKSTİL BOYACILIĞI

(Genel Özellikleri ve Ticari Nitelikleriyle Boyar Maddeler ve Boyama Tarifleri)

The Textile Dyeing from the Middle Ages to the End of the Sixteenth Century (Dye Matters with General Features and Commercial Qualities and Dying Descriptions)

Ümit KOÇ*

ÖZET

Bu makale Ortaçağlardan başlayarak bilhassa tekstil boyacılığının önemli gelişme kaydettiği XV. ve XVI. yüzyıla ilişkin bilgileri içermektedir. Çalışmamızda tekstil boyacılığı Giriş ve Sonuç bölümleri hariç iki ana bölümde ele alınmaktadır. İlk bölümde oldukça geniş bir yelpazede boyar maddelerin nitelikleri ve ticari değerleri üzerinde durulurken ikinci bölümde ağırlıklı olarak XVI. yüzyıla ait boyama teknikleri ayrıntılı bir tarzda sunulmaya çalışılmıştır.

Kullanılan kaynaklar itibariyle baktığımızda, ilk bölümde Avrupa ve Ortadoğu coğrafyasında tekstil boyacılığında kullanılan boyar maddelerin hikâyesi, üretim ve kullanım sahaları, daha ziyade tetkik eserlerden istifadeyle ele alınıp değerlendirilmiştir. İkinci bölümün esasını oluşturan boya ve boyama tarifleri XVI. yüzyıl Avrupa'sında oldukça popüler el kitabı niteliğindeki dört eserden; *The Sereti per Colori*, *The Allerley Mackel*, *The Secretes of the Reverend Maister Alexis of Piemont* ve *A Profitable Book*'dan Türkçe'ye çevirisi yapılmak suretiyle alınmıştır. İslam coğrafyasına ait sınırlı sayıda tarif ise daha ziyade bilimsel nitelikte tetkik eserlerden istifade ile sunulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma oldukça geniş bir zaman dilimini ve sahayı kapsadığından geliştirilmeye müsait ve hatta muhtaçtır; ancak yine bu niteliklerinden dolayı önemlidir. Bilhassa Avrupa'da iyi bilinen ancak Türkçe çalışmalarda rastlayamadığımız XVI. yüzyılın bu dört klasik kaynağından tariflerin bu çalışmada yer alması önemini arttırmaktadır.

Anahtar kelimeler: boya, tekstil, Avrupa, Ortadoğu, Ortaçağ, Yeniçağ.

ABSTRACT

The study explores the knowledge about the textile dyeing in the Middle Ages and with more developing position in fifteenth and sixteenth centuries. This study involves two chapters without Entrance and Conclusion. The first chapter is largely

* Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

about the qualities and the commercial importance of the pigments and the second chapter is largely about the dyeing techniques in sixteenth century.

The first chapter has explanations about the pigment stories: the places where the pigments were grown and used in Europe and the Middle East benefiting from the scholarly studies. The dye and dyeing recipes that formed the bases of the second chapter quoted from the four popular books in the sixteenth century in Europe: *The Sereti per Colori*, *The Allerley Mackel*, *The Secretes of the Reverend Maister Alexis of Piemont* ve *A Profitable Book*. A few recipes used Islamic Area took from some scholarly studies.

This study is possibly developed and even must be developed, because it explores considerably the long period and the wide place, but same time this study is valuable for it's same qualities. Especially this study is important using the four classic books from 16 century, they have been very known in Europe but not in Turkey.

Key words: dye, textile, Europe, The Middle East, medieval, modern times.

1. Giriş

İnsanlık tarihinde büyüleyici ve gizemli bir yere sahip olan renkler, hiçbir medeniyet yoktur ki onu bünyesinde yoğurup kendinden bir şeyler katmış olmasın. Pek çok zıtlığın ifade bulduğu bir dünya olması münasebetiyle renkler, bazen sevinç ve hüznü, bazen sıcak ve soğuğa ve bazen de hastalık ve sağlığa dil beste ola gelmiştir. Doğada rastladığı tüm renkleri kendi dünyasında her daim kalıcı kılmak isteyen insanın hikâyesi aynı zamanda boyacılık tarihinin de hikâyesi olacaktır. Önce mekânlar: mağara duvarı ve ahşap yüzeler boyandı değişik renklere yaşamın önceliklerini ve inceliklerini aktarmak için gelecek nesillere ve ardından kıyafetler renklendirildi. Bazen ince bir zevkin, bazen inancın ve bazen de sınıfsal statünün göstergesiydi farklı renklerde kıyafetler. Ancak ekonomik gerekçeler öncelik kazandı zaman içinde ve artık sayısız insanın ekmek kapısı oldu boyacılık. En nihayetinde, insanları memnun etme düşüncesi ve siyasi otoritelerin müdahalesi tedricen devasa bir sektör haline dönüştürecekler tekstil sanayini ve onun son ayağı boyama sürecini.

Tekstil boyacılığının başlangıcı neredeyse medeniyetin başlangıç tarihine denktir ve mekânı insanın yaşadığı her yerdir. Her ne kadar elimizdeki somut bilgiler daha sonraki dönemlere ait olsa da yine de bir hayli eskidir tekstil boyacılığının tarihi. Nitekim boya maddelerinin Çin'de kullanıldığına dair ilk yazılı kayıtlar M.Ö. 2600 tarihlidir¹. Yine bazı uzman

¹ Susan C. Drugging, "Dye History from 2600BC to the 20th Century" Washington 1982, www.straw.com/sig/dyehist.html, 27.05.2008.

görüşlerine göre çivit otunun Avrupa'da kullanılmaya başladığı tarih muhtemelen M.Ö. 2500 yıllarına kadar uzanır². M.Ö. 2000'de Çinlilerin indigoyu bulduğu ve kullandığı bilinmektedir. Ayrıca ilk defa Hindistan'da tahta kalıplar oyularak batık ve basma boyacılığın yapıldığı bilgisi³ dönemin kullanılan tekniklerini göstermesi açısından önemlidir; kaldı ki bu zanaatın, Hindistan'da yazılı olarak belgelenmeden çok önce, M.Ö. 2500'lerde İndus Vadisi Uygarlıkları çağında başlamış olması kuvvetle muhtemeldir⁴. Mısır'da milattan önce 1000 yıllarına tarihlenen ve boyacılar tarafından boyandığı tahmin edilen pamuktan mamul kumaş parçaları günümüze kadar kalabilmiştir⁵. M.Ö. 715 yılına gelindiğinde Roma'da bir zanaat dalı olarak yün boyacılığının tesis edildiğini görüyoruz. Bir tür parazitten elde edilen ve özellikle ipeğin boyanmasında kullanılan lökün İran'da kullanımı M.Ö. 714 yıllarına kadar uzanır⁶. İran'a ilişkin bir diğer kayıt Daryus dönemine aittir: Büyük İskender M.Ö. 331 yılında Pers İmparatorluğunun başkenti Susa'yı ele geçirdiğinde 190 yıllık mor renkli kaftanlarla karşılaştı. Saray hazinesi içinde yer alan bu kaftanların değerinin 6 milyon dolara tekâmül ettiği söylemektedir. M.Ö. 327 yılında Hindistan fatihi olarak gördüğümüz Büyük İskender buranın pamuklu basmalarından övgüyle bahseder. Boyacıların sosyal statülerine ilişkin ilk bilgilere M.Ö. 236 yılına tarihlenen bir Mısır papirüsünde yer alan ifadelerinden ulaşabiliyoruz. Metinde boyacılar balık gibi iğrenç kokan, gözleri yorgun ve sürekli çalışan insanlar olarak tasvir edilir. Sezar M.Ö. 55 yılında Galya'yı ele geçirdiğinde bölge halkının kendilerini çivit otuyla boyadıklarını müşahade edecektir⁷. Çivit otunun İngiltere'de kullanılmaya başlaması da aynı dönemlere tekâmül etmektedir. Diğer boyalar Avrupa'da muhtemelen prehistorik dönemde kullanılmaya başlandı. Yaban Mürveri'nden (*Sambucus ebulus*) mavi; *Chenopodium album*, *Gallium palustre* ve bekli daha iyi bilinen maddelerden kırmızılar ve sarılar; küçük muhabbet çiçeği (*Reseda luteola*) ve *Serratula tinctoria* dan sarılar; yaban mersini (*Vaccinium myrtillus*) veya çay üzümünden (*Vaccinium myrtillus*) morlar; bazen meşe palamudundan siyahlar mordan olarak üretildi ki bunu demir tuzu çözeltisi boyalar takip etti. İlkel

² Stuart Robison, *A History of Dyed Textiles*, Cambridge 1969, s. 20.

³ Meral Akan, "Bazı Bitkiler ile Renklendirilmiş İlmelik Yün Halı İpliklerinde Oluşan Mukavemet Farklarının Tespiti Üzerine Bir Araştırma", *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi Sayısı: 21*, s. 99.

⁴ İtir Okaygün-Füsun Yaraş, *Doğal Boyalarda Yün Boya Uygulaması ve Geleneksel Yöntemler*, İstanbul 1983, s. 12.

⁵ *A Complete Dictionary of Dry Goods*, (George S. Cole), Washinton 1892, s. 119,

⁶ Roxâne Fârabî Shazadeh, "Lac Dye in Medieval Persia", <http://www.elizabethancostume.net/dyes/>, 27.03.07.

⁷ Susan C. Druging, "Dye History from 2600BC to the 20th Century".

kabilelerde özellikle Afrika ve Güney Denizlerinde yaşayan kabileler yerel materyallerle ve sınırlı bilgi düzeyleriyle boyama yaptılar, ancak bunlar önce kumaşları dokuyup sonra boyama yoluna gittiler, oysaki olması gereken ipliklerin dokunmadan önce boyanmasıydı⁸.

Kumaşların talep görmesinde boyamanın kalitesi ve kullanılan boyama teknikleri kadar renk seçimi de önemliydi. Milattan sonra 2. ve 3. yüzyıllara tarihlenen Roma mezarlarında kökboya ve indigo ile boyanmış kumaşlara rastlanmaktadır. Bu yüzyıllarda mor renk oldukça modaydı ve en kaliteli kumaşlar bu renge boyanıyordu. Nitekim Roma imparatoru Domitius Aurelianus (270-75) karısına çok beğendiği mor renkli ipek bir elbiseyi alması için izin vermemiştir; çünkü bu elbisenin fiyatı ağırlığınca altının fiyatına denkti⁹. Mor renge olan ilgi Bizans sarayında da devam etti. Bu dönemde kumaşın dokunması ve boyanması tek bir loncanın organizasyonunda gerçekleştiriliyordu. Gerek imparatorluğa ve gerekse halka ait lonca doğrudan devletin denetimi altındaydı. Dokunan ve kıymetli boyalarla boyanan kumaşlar ve elbiseler imparatora, saraya ve diğer devlet erkânına aitti. VI. yüzyıl boyunca kısa bir dönem göz ardı edilecek olursa loncaların halka satmak üzere ikinci kalite üretim yapmadıkları görülür¹⁰.

Dokumacılar loncasının dâhilinde ikinci sınıf zanaatkârlar olarak faaliyet gösteren boyacıların ilk kez kendi loncalarını kurmaları 925 yılında kuzeyde, Almanya'da mümkün olacaktır. Almanya'daki yün boyacılarının bu başarılı teşebbüsünü ancak 1188'de Londra'da boyacılar loncasını kurmaya yönelik teşebbüsler takip edecektir. İngiltere'de ikinci teşebbüs 1197'de, Manga Carta'yı yayınlamakla ün kazanmış Kral John'un İngiliz parlamentosunu halkı kötü kalite kumaşlardan korumak için yün boyacılığını düzenlemeye yönelik çalışmalara iknasıyla devam edecektir¹¹. Normandiyalı boyacıların Londra'da boyacılar loncasını kurmasıyla sonuçlanan bu süreç takip eden yıllarda yöneticiler tarafından pek ciddiye alınmasa da boya endüstrisinde önemli gelişmelerin yaşanmasına imkân sağlayacaktır. 1429'da İtalya'da boyama üzerine ilk kitabın basılması bu gelişmelerin Avrupa'daki ilk ciddi sonucu olarak değerlendirilebilir¹².

⁸ Stuart Robison, *A History of Dyed Textiles*, Cambridge 1969, s. 20.

⁹ Susan C. Drugging, "Dye History from 2600BC to the 20th Century".

¹⁰ Robert Sabatino Lopez, "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum*, c. 20, no. 1, (Jan. 1945), s. 3-4.

¹¹ Susan C. Drugging, "Dye History from 2600BC to the 20th Century".

¹² Steven Moeckly, "The History of the Dye Industry", *Chemistry* 297, (15 October 1998), <http://www.jergym.hiedu.cz/~canovm/mechanic/pravidl2/gries/g.htm>, 03.06.2008.

Orta Asya ve gerekse Anadolu'ya bakıldığında ise bu bölgelerin tarih boyunca bitki boyalarının daima bulunduğu ve yetiştirildiği yerler olduğunu söylemek mümkündür. Türklerdeki boyacılık sanatının Türk kilim ve halıcılığı gibi Türk medeniyeti kadar eski olduğuna şüphe yoktur. Kervan yollarının ve kervan ticaretinin sürekli Türklerin kontrolünde olması, başta kök boya olmak üzere fazla miktarda boya bitkisi yetiştirilerek Avrupa'ya ihraç edilmesine imkân sağlamıştır¹³. Özellikle Avrupa'da büyük üne sahip Türk kırmızısını el etmek için kullanılan kök boyaya Anadolu'da yetişiyordu ve buradan Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Avrupa'dakilere nispet pamuklu kumaşlarda çok daha parlak ve dayanıklı kırmızı rengin elde etmeye imkân sağlayan bu boya maddesi uzun yıllar Anadolu'dan temin edildi ve ancak XIX. yüzyılda Anadolu'nun yanı sıra Bengal'den de ithal edilmeye başlandı¹⁴. Anadolu'dan Avrupa'ya ihraç edilen boya endüstrisinde gerekli bir diğer önemli madde hiç şüphesiz şap madenidir. Özellikle yün boyacılığında önemli bir yere sahip olan şap madeni Anadolu'nun batısından, Foça, Ulubat, Kütahya ve Şarki Karahisar'dan çıkarılıyor ve büyük ölçüde Cenevizliler ve Floransalı tüccarlarca Avrupa'ya taşınıyordu. Güney İtalya'da bulunan madenlerle birlikte Avrupa'da şapa duyulan ihtiyaç azalmasına rağmen Anadolu şapına duyulan talep en azından XV. yüzyıl ortalarına kadar devam edecektir¹⁵.

Avrupa ve Asya coğrafyasında oldukça köklü bir tarihi geçmişe sahip olan tekstil boyacılığı tüm bu klasik yapının ötesinde, Amerika kıtasının keşfi ve yeni ticari yolların bulunmasıyla birlikte hiç şüphesiz önemli bir değişim süreci yaşayacaktır. Teknolojik gelişmelerin de bu değişimde etkisinin olduğuna şüphe yoktur. Nitekim gelecek bölümlerde boyar maddelerin nitelikleri ve ticari değerleri ile tekstil endüstrisinin son ayağını teşkil eden boyama sürecine ilişkin vereceğimiz bilgiler sektörün ne denli önemli bir değişim ve gelişim süreci yaşadığını anlamamıza yardımcı olacaktır.

2. Genel Özellikleri ve Ticari Nitelileriyle Belli Başlı Boyar Maddeler

2.1. Lök ve Kermes

Lök veya *lake* terimi Ortaçağlarda organik boyar maddelerden elde edilen kırmızı pigmentleri ifade etmek için kullanılmaktaydı. Ancak şimdi

¹³ Meral Akan, "Yün Halı İpliklerinde Oluşan Mukavemet Farklarının Tespiti Üzerine Bir Araştırma", s. 99.

¹⁴ A Complete Dictionary of Dry Goods, (George S. Cole), s. 250,

¹⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, Ankara 1995, s. 682.

pigment esaslı bazı boya ları ifade etmek için kullanılmaktadır. Lök (lake), Hintçedeki “lac” veya “lakh” kelimelerinden gelmiştir ki “yüz bin” anlamına gelmektedir ve ağaç dallarında bulunan *Laccifer lacca* ların sayısının çokluğuna atfen bu isim verilmiştir¹⁶. Ortalama bir değer vermek gerekirse bir kilogram lök elde etmek için 300.000 böceğin öldürülmesi gerekir¹⁷. Dişi böcekler tarafından Hint inciri bitkisi üzerine bırakılan yüzlerce yumurtadan 35-40 gün içinde yavruların çıktığı görülür; bunlar beş ay boyunca bu bitkinin üzerinde beslenirler. Daha sonra toplanan böcekler güneş ışığına maruz bırakılarak veya düşük ateşte ısıtılarak kurutulur¹⁸ ve akabinde öğütülerek toz haline getirilir. Bu toz idrar veya kül suyu içinde şap ilave edilerek kaynatılır ve daha sonra sıvı boşaltılır, geriye kalan madde kurumaya bırakılarak sertleşmesi beklenir. Daha sonra pigmente bağlayıcı madde ilave edilerek boyamaya uygun hale getirilir¹⁹.

Lök üretiminde kullanılan parazitin farklı kaynaklarda farklı isimlerle, *Laccifer lacca*, *Lasifer laka*, *Cocus lacca*, *Coccus ilicis* veya *cochineal* şeklinde ifade edilmesi bazen anlam kargaşasına sebep olabilmektedir. Ancak bunlardan sonuncusu, *cochineal* isminin lök üretilen tüm böcek türlerini ifade eden genel bir kullanım olduğunu bilmemiz bu karışıklığı gidermek için yeterlidir²⁰.

Elimizdeki mevcut bilgiler lökün ilk kez Asya’da üretilerek kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Bu bağlamda lökün ilk kez M.Ö. 714’lerde İran’da kullanılmaya başlandığı kabul edilir. Ortaçağlarda lök Kuzey Hindistan’da kadın işçiler tarafından ağaçlardan kazınmak suretiyle toplanan *Laccifer lacca* adı verilen parazitlerden üretilmekte ve buradan İran’a ithal edilmekteydi²¹. Ayrıca lökün Ortaçağlarda doğuya ait pek çok boya bitkisiyle birlikte Venedik’e ihraç edildiği bilinmektedir²². Ortaçağ Pers boyacıları dört çeşit *cochineal* kullanmışlardır ki bunlar: Ararat *cochineal* (Kırmızı veya kermes olarak da bilinir); *Hint cochineal*; *Ermeni*

¹⁶ Amy Baker, “Common Medieval Pigments”, November 2004, <http://www.ischool.utexas.edu/~cochineal/html-paper/a-baker-04-pigments.html>, 28.04.2008.

¹⁷ Elisabetta Ghermandi, “Lasifer Laka-Laccifer Lacca-Cocus Lacca- Laksha”, January 2003, s. 1.

<http://www.easygrowing.org/documents/EG-LasiferLaka.pdf>, 05.06.2008.

¹⁸ Rushika Hage, “Cochineal”, <http://bell.lib.umn.edu/Products/cochineal.html>, 09.06.2008.

¹⁹ Amy Baker, “Common Medieval Pigments”.

²⁰ Elisabetta Ghermandi, “Lasifer Laka-Laccifer Lacca-Cocus Lacca- Laksha”, s. 1.

²¹ Roxâne Fârabî Shazadeh, “Lac Dye in Medieval Persia”.

²² Emre Dölen, *Tekstil Tarihi*, İstanbul 1992, s. 497.

cochineal; *Felemenk cochineal* ve daha sonraki dönemlerde Meksika *cochineal*dir. Böceklerin farklı türlerinden elde edilen bu boyalar küçük farklarla kırmızının değişik tonlarını verir. Bunların içinde kırmızı (kermes) Pers boyacılar tarafından en yaygın olarak kullanılanıdır²³. Ararat *cochineal* veya daha yaygın adıyla Ararat kermesi bahar aylarında Ermenistan, Azerbaycan ve özellikle Ağrı Dağı çevresinde kamış otu (*Aeluropus littoralis* veya *Aeluropus laevis*) üzerinde ortaya çıkardı. Boyacılar onları toplayarak kaynatırlar, yünlü kumaşların boyanmasında kullanırlardı. Ortaçağda Ararat bölgesinde geniş çapta imal edilen Kermes, buradan İran, Hindistan ve bazı diğer ülkelere ihraç ediliyordu. İspanyol sefiri Clavijo, Timur'a giderken gördüğü Ağrı Dağı ve buradaki kermes kurtçukları hakkında da bilgi verir: "Dağın eteğindeki vadilerde böcekler bulunmaktaydı ki bunlarla ipekler kırmızıya boyanmış"²⁴.

Avrupalılar *cochineal*den ilk kez 1523'de Yeni Dünya'da, Hernan Cortes, Astek ve Meksika yerlilerinin çok eskiden beri boya maddesi olarak *grana** (tohum) kullandıklarını duymasıyla haberdar oldular. İlk örnekler İspanya'ya 1520'li yıllarda getirildi ve mevcut kayıtlar göstermektedir ki 1540'larda Antwerp'teki kumaş tüccarları *cochineal* İspanyollardan böcek veya toz halde satın alıyorlardı²⁵. 1587'de yaklaşık 65 ton böcek gemilerle İspanya'ya ve oradan kuzey yönünde Avrupa içlerine taşındı²⁶. XVII. yüzyılda *cochineal* üretimi Yeni İspanya'nın tamamına yayıldı. 1620'lerde Yucatan valisi Antonio de Figueroa üç milyon hint inciri (nopal seed) tohumunu İberya yarımadasına getirerek bu bitkinin ziraatını başlattı. Amerika kıtalarıyla İspanya arasında yapılan ticarete *cochineal* üretimi hayati bir öneme sahipti. Kısa sürede Merkezi ve Güney Amerika'ya yayılan *cochineal* ziraatı Honduras, Guatemala, San Salvador ve Nikaragua'da başarıyla uygulandı. *Cochineal*in Avrupa'nın diğer bölümlerinde tanınması ise ancak XVIII. yüzyılda mümkün olacaktır²⁷.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere *cochineal*, Hindistan ve İran'da lök adı verilen kırmızı renkli kıymetli bir boyanın imalinde kullanılmaktaydı. Avrupalılar benzer yöntemlerle elde ettikleri parlak kırmızı renkli boyaya

²³ Roxâne Fârabî Shazadeh, "Lac Dye in Medieval Persia".

²⁴ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara 2005, s. 333.

* Önceleri, bu boya maddesi bitki kaynaklı düşünülmüş ve bu yanlış kanaate bağlı olarak tohum anlamına gelen "grana" ismiyle ifade edilmiştir.

²⁵ Rushika Hage, "Cochineal".

²⁶ Siobhan nicDhuinnshleibhe, "A Brief History of Dyestuffs & Dyeing" *Runestone Collegium*, (19 February 2000), <http://kws.atlantia.sca.org/dyeing.html>, 04.05.2007.

²⁷ Rushika Hage, "Cochineal".

crimson veya scarlet* adını vermekteydiler. Bu boya Güney Amerika'daki cochineal böceği keşfedilmeden uzun yıllar önce aynı familyaya mensup bir Akdeniz böceği olan kermesden yani *kermes vermilio* veya *kermes ilicis* olarak isimlendirilen böceklerin dışından üretilmekteydi. Akdeniz'de kızıl meşelerin üzerinde bol miktarda yetişen bu böcekten elde edilen kermes (kırmızı) boyanın tarihi eski Mısır ve Roma'ya kadar uzanır²⁸. Ortaçağ sonlarında bu böcekler ticari amaçla çeşitli Akdeniz ülkelerinden toplanmakta ve Avrupa'da satılmaktaydı. Kermes XVI. yüzyılda *cochineal*in tanınmasıyla birlikte gözden düştü; çünkü aynı kalite ve yoğunlukta renk elde edebilmek için *cochineale* nispet on on iki kat daha fazla kermese gereksinim duyuluyordu²⁹. Bununla birlikte İtalyan boyacılar bir süre daha kermes kullanmakta ısrar ettiler ve bu yeni boyayı benimsemediler; ancak kermese göre daha ucuz ve etkili olan bu boya İngiltere'ye kısa sürede kabul görerek yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandı³⁰.

2.2. Tyrian Moru

En erken arkeolojik deliller mor boyaların M.Ö. 1900 dolaylarında Girit Adasında hüküm süren Minos medeniyetinde kullanıldığını işaret etmektedir. Eski Kenan toprakları eski mor boya endüstrisinin merkezi olmuştur. Kenân kelimesinin Grekçe karşılığı olan Phoenicia (Fenike) mor toprak anlamına gelmektedir³¹.

Eski Roma ve Grek metinlerinde yer alan ve yaklaşık M.Ö. 1600 yıllarına kadar tarihlenebilen seçin bir renk olan Tyrian Moru, deniz yumuşakçalarından, özellikle Murex adı verilen dikenli bir salyangoz türünden elde edilen sümüksü bir salgıdan imal edilmekteydi. 12.000 salyangozdan elde edilebilen saf boya özütü ancak 15 grama tekâmül etmektedir. Efsaneye göre onun keşfi Yunan mitolojik kahramanı Herkül'e, daha doğrusu Herkül'ün köpeğine kadar uzanır. Doğu Akdeniz sahillerinde yaşayan bir tür salyangozu çiğneyen bu köpeğin ağzı mor renge boyanır. Durumu anlayan Herkül bu canlılardan elde ettiği salgı ile bir kaftanı boyar ve dönemin Fenike hükümdarı Kral Phoenix'e sunar. Bu tarihten sonra

* Geleneksel olarak kullanılan bu boyanın Almaya'dan Flandra'ya ihracı önemli düzeydeydi ve bir Venedikli otoriteye göre onun kalitesi Doğu Akdeniz'den gelenlere nispet daha yüksekti, (S. Robison, "A History of Dyed Textiles", s. 30).

²⁸ "Dye used in the Elizabethan Era", <http://www.elizabethan-era.org.uk/dye.htm>, 09.06.2008.

²⁹ Rushika Hage, "Cochineal".

³⁰ Siobhan nicDhuinnshleibhe, "A Brief History of Dyestuffs & Dyeing".

³¹ Richard M. Podhayny, "History, Shellfish, Royalty, and the Color Purple", Jul 1, 2002, http://pffc-online.com/mag/paper_history_shellfish_royalty/, 12.06.2008.

kraliyet sembolü olarak kabul edilen bu mor renk Fenike yöneticileri tarafından giyilmeye başlanır³².

Fenikeliler denizcilikte ustaydılar ve bu salyangozların (*Buccinum undatum*) bol miktarda bulunduğu sahillere yakın merkezlerde boyacılık endüstrisinin bir hayli geliştiği ticaret merkezleri tesis etmişlerdi. Hatta Hristiyanlık gelmeden önce Akdeniz'deki tüm boya endüstrisinin Fenike buluşu olan Tyrian Moru çerçevesinde şekillendiğini söylemek yanlış olmaz. Boyanın elde ediliş süreci basit, boyama aşaması zahmetsizdir: Öncelikle salyangozlar ezilmek suretiyle içlerinde bulunan sümüksü sıvı çıkarılır ve bu sıvıyla işleme tabi tutulan iplikler güneş ışığına maruz bırakıldığında havayla oksitlenerek mor bir renge dönüşür. Aynı zamanda Meksika sahillerinde yaşayan yerli halkın da bu deniz kabuklarını boyacılıkta kullandıklarını biliyoruz, ancak onların yöntemi daha nazikti; salyangozların, ürettikleri boya maddesini doğrudan yün ipliklerin üzerine akıtmalarını sağlayacak bir masaj yöntemi geliştirilmişti³³.

Yunanlı Doktor Pedanius Dioscorides ve Romalı doğa uzmanı Pliny th Elder kendi yüzyıllarında (Birinci yüzyıl) yünün çeşitli deniz kabuklarıyla boyanabildiğini ve çöven otu (*Sponaria officinalis*) ile mordanlanarak kırmızı, mavi, mor ve menekşe renklerinin elde edildiğini ifade etmektedirler³⁴.

Roma, Mısır ve İran'da mor renk imparatorluk rengi olarak kullanılmıştır. Mor boyalar nadir ve pahalıydı; ona yalnızca zenginler sahip olabiliyordu. Mor boyalar çeşitli kaynaklardan üretilirdi; ancak önemli ölçüde balık ve böceklerden elde edildi. Roma imparatorluk moru bir tür salyangoz salgısı, *purpura* kaynaklıydı. İmparator Aurelian karsının *purpura* boyalı ipek elbise alma talebini reddetmişti; bu elbisenin değeri ağırlığınca altına denkti³⁵.

Roma İmparatorluğu'nun çöküş yıllarında Tyrian Moru'nun kullanımı önemli ölçüde azaldı ve en nihayetinde 1553'de İstanbul'un Türklerin eline geçmesiyle bu boyanın yerini liken morları ve kökboya gibi ucuz renkler aldı³⁶.

³² Richard M. Podhayny, "History, Shellfish, Royalty, and the Color Purple".

³³ Siobhan nicDhuinnshleibhe, "A Brief History of Dyestuffs & Dyeing"

³⁴ Siobhan nicDhuinnshleibhe, "A Brief History of Dyestuffs & Dyeing"

³⁵ Richard M. Podhayny, "History, Shellfish, Royalty, and the Color Purple".

³⁶ Richard M. Podhayny, "History, Shellfish, Royalty, and the Color Purple".

2.3. Sappanwood, Brazilwood (Verzino), Logwood

Bitkisel kaynaklı kırmızı renk öncelikle *sappanwood* (Caesalpinia) adı verilen bir Asya ağacının özodunundan elde ediliyordu. Hindistan, Malaya ve Sri Lanka menşeli bir ağaç olan sappanwood'un hasadı tüm tropikal Asya'da yapılmaktaydı. Bu ağaç Orta Çağlardan beri oldukça sınırlı düzeyde de olsa Avrupa'ya ithal edilmekteydi. Sappanwood'dan elde edilen boya yanan kömürü andıran mükemmel bir kırmızı renge sahipti. Bundan dolayıdır ki eski Fransızca ve İngilizcede *köz* veya *kıvılcım* anlamına gelen “braise” kelimesi bu rengi ifade etmek için kullanılırdı. Erken dönem Portekizli tüccarlar ise bu rengi “bresı” veya “brasil” adıyla bilmekteydi. 1500 yılında Portekizli gemiciler Güney Amerika'nın Atlantik sahillerini keşfettiklerinde burasının Oğlak Burcu ile Ekvator arasında kalan alan olduğunu iddia ettiler ve bu büyük toprakları “Terra de Brasil” yani Brasil Dünyası olarak adlandırdılar. Daha sonra Brazil şekline dönüşen bu isim şüphesiz burada bol miktarda yetişen boya ağacına bağlı olarak benimsenip kullanıldı. Sappanwood ile yakın benzerlik gösteren brazilwood'dan elde edilen kıymetli boya özellikle pamuk ve yün kumaşların boyanmasında ve kırmızı mürekkep imalatında meşhur oldu. Bu yıllarda altın ve mücevherin yanı sıra brazilwood ile yüklenerek Avrupa'ya yelken açan Portekiz gemileri korsanların en cazip hedefi haline gelecektir³⁷.

Bu arada İspanyollar bir diğer baklagiller familyasına mensup ağacı Yucatan'da keşfettiler. Koyu kırmızı özodunu ile “logwood” (*Haematoxylum campechianum*) olarak tanınacak bu ağaç brazilwood'a çok benziyordu. XVI. yüzyıl sonlarında İspanyol gemileri önemli miktarda logwood özodununu Yucatan sahillerinden ihraç ediyordu. İspanyol gemileri bu dönemde özellikle İngiliz korsanlar tarafında sık sık saldırıya uğrayarak yağmalanmaktaydı. Bunun nedeni açıktı: İngiliz politik ekonomist Sir William Petty'nin tahmine göre 1600'lü yıllarda bir ticaret gemisi yıllık ortalama 1000–1500 sterlin değerinde mal taşımaktaydı ve yalnızca 50 tonluk bir logwood yükünün parasal değeri diğer ticari emtiaların yıllık değerinden daha fazlaydı³⁸. Sonraki yıllarda İngilizlerde bu boya maddesinin bir diğer doğal kaynağına ulaştılar; XVII. yüzyılın hemen başlarında Belize'de New River adını verdikleri ırmağın hinterlandında logwood ağacını keşfettiler. Ancak İngiliz boyacılar kullandıkları geleneksel boyalara nispet daha zayıf ve çabuk solabilen Orta Amerika ve Meksika menşeli

³⁷ Wayne P. Armstrong, “Logwood and Brazilwood: Trees That Spawned 2 Nations”, (Modified from: Pacific Horticulture 53: 38-43), Spring 1992, <http://waynesword.palomar.edu/ecoph4.htm>, 10.06.2008.

³⁸ Wayne P. Armstrong, “Logwood and Brazilwood: Trees That Spawned 2 Nations”.

boyalara şiddetle karşı çıkıyorlardı. En nihayetinde, 1581 ve 1662 yılları arasında Parlamento kararıyla logwoodun İngiltere’de boyama amaçlı kullanılması şiddetle yasaklandı³⁹.

2.4. Çivitotu ve İndigo

Mavi renk elde etmek için kullanılan çivitotu ve indigo bitkilerinin benzer aktif maddeye sahip olduklarına şüphe yoktur; peki aralarındaki fark nedir? Öncelikle bu konuya açıklık getirmeye çalışalım. Çivitotu Latin dilinde “Isastis tinctoria” şeklinde ifade bulunmaktadır. Buradaki “tictoria” bizzat boya maddesinin kendisini ifade eder. Bu kelime esasen indigo kelimesinin tam karşılığıdır; çünkü indigo herhangi bir bitkinin ismi değil, bu bitkilerin içinde bulunan aktif boyar maddenin ismidir. Bu bağlamda pek çok bitkinin indigo üretebildiğini biliyoruz; ancak bunlardan birisi vardır ki diğerlerine göre bünyesinde çok daha fazla “tictoria”, yani indigo bulundurmaktadır. İşte “Indigotera tinctoria” olarak literatürde yer alan bu bitki yaygın olarak indigo bitkisini ifade etmek için kullanılır⁴⁰.

Avrupa coğrafyasının doğal bitki örtüsü içinde yer alan çivitotunun (Isastis tinctoria) boya maddesi olarak kullanımına dair bilgiler oldukça eskidir. Kutsal Roma İmparatoru Charlemagne’in (742–814) sahip olduğu toprakların yönetimine ilişkin yayınladığı emrin 43. bölümünde keten ve yünün yanı sıra “waisdo, vermiculo, varentia” yani çivitotu, cochinal ve kökboya üretimi yapıldığına dair bilgiler de yer almaktadır⁴¹. Diğer yandan Vikingler dönemine ait York şehri dolaylarında yapılan kazılarda X. yüzyıldan kaldığı tahmin edilen bir boya dükkânında çivitotu ve kökboya kalıntılarına rastlanmıştır. Ortaçağlar boyunca önemini giderek artıran çivitotunun ziraatı özellikle İngiltere’de Lincolnshire ve Somerset; Fransa’da Gascogne, Normandy, Toulouse, Brittany ve Somme nehri kıyılarında; Almanya’da Jülich, Erfurt ve Thuringia bölgelerinde ve İtalya’da Piedmont ve Tuscany bölgelerinde yaygın olarak yapılmıştır⁴². Özellikle Almanya’nın Saksonya ve Thuringia bölgelerinin zenginliği temelde bu bitkiye dayanmaktaydı ve çivitotu tarlalarının ülkenin altın ve gümüş madenleri olduğu herkesçe iyi bilinmekteydi⁴³.

³⁹ Wayne P. Armstrong, “Logwood and Brazilwood: Trees That Spawned 2 Nations”.

⁴⁰ Gösta Sandberg, *Indigo Textiles Technique and History*, New York 1999, s. 19; Alfred Leix, “Dyes of the Middle Ages”.

⁴¹ Alfred Leix, “Dyes of the Middle Ages”.

⁴² “Woad”, Wikipedia, The Free Encyclopedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Woad#History_of_woad_cultivation, 21.06.08.

⁴³ Alfred Leix, “Dyes of the Middle Ages”.

Bu bölgelerde çivitotundan elde edilen boya maddesi Avrupa ve İngiltere’de önemli dokuma merkezlerinin tamamına ihraç ediliyordu. Sevkiyat Alp dağlarını iki farklı noktadan aşan kervanlarla gerçekleştiriliyordu⁴⁴. İhracat gerçekten muazzam boyutlardaydı; 1477’de yalnızca Gsrlitz’den gerçekleştirilen sevkiyat 9.000 measure değerindeydi ki bunun parasal karşılığı 360.000 guldene tekâmül ediyordu. XIV. Yüzyılda Nuremberg’de kullanılan miktar 103, XV. yüzyılda vagon yüküyle ifade ediliyordu. Thuringia’da 300’den fazla köyde en az 450.000 Meissen guldeni değerinde çivitotu yetiştiriliyordu. Erfurtlu bir tüccar 1617 yılında 125.000 gulden değerinde çivitotu satmıştı. O tüm önemli dokuma merkezlerine ithal ediliyordu. XIV. ve XV. yüzyıllarda tüccar loncası Hanse aracılığıyla çok ciddi miktarlarda çivitotu İngiltere’ye sevk ediliyordu. Fransa’da ilk dönem Ortaçağ’da İngiltere’ye çivitotu satıyordu. 1420 yılında scarlet (parlak kırmızı) boyası için coccus polonicus ithal edildiği kaydedilmektedir. Ortaçağ tüccarlarının hayatı tehlikelerden uzak değildi; Yollarda oldukça sık kazalar oluyordu ve ana güzergâhlarda soyguncuların faaliyetleri hiç de az değildi. Ancak bu olumsuzluklar Almanya’nın Hollanda ve İngiltere’ye XVII. yüzyıl sonlarına kadar önemli düzeyde çivitotu ihraç etmesine engel teşkil etmedi. Almanya açısından asıl endişe verici olan bu iki ülkenin bir yandan kendi topraklarında çivitotu üretimini teşvik ederken diğer yandan yerli çivitotuyla aynı fiyata mal olan indigo ithalatından memnuniyet duyuyor olmalarıydı⁴⁵.

Çivitotunun Avrupa’nın doğal bitki örtüsü içinde yetişmesi elbette ki doğuda İslam coğrafyasında yetişmediği anlamına gelmiyordu. Ortaçağda çivitotu, şeker gibi kıymetli bir madde olduğundan ekimi için elverişli ola her yerde yetiştiriliyordu: Mısır’ın Sa’id, Filistin’in Zu’ar ve Bisân bölgesinin yanı sıra Kirman’da çivitotu ekimi yapılıyordu⁴⁶. X. yüzyılda sadece Kabil’den yapılan Hint çividinin ihraç değeri 2.000.000 dinarı buluyordu⁴⁷.

Bazen daha çok şairane bir ifadeyle “kelebek çiçekleri” olarak da isimlendirilen indigo (*Indigofera tinctoria*)* kısa sürede yalnızca çivit otunun

⁴⁴ Stuart Robison, *A History of Dyed Textiles*, s. 29.

⁴⁵ Alfred Leix, “Dyes of the Middle Ages”.

⁴⁶ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyası’nda Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara 2005, s. 340.

⁴⁷ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, İslam’ın Rönesansı*, İstanbul 2000, s. 494.

* Bazen 1-1.5 metre yüksekliğe kadar büyüeyebilen indigonun ana vatanı Hindistan, Çin, Endonezya ve Güney Amerika’nın kuzey kısımlarıdır. İndigo ziraatı ve hasadı genel hatlarıyla şöyle yapılır: Ekim öncesi son işlemler kadınlar ve çocuklar tarafından tatbik edilir. Onlar

yerini almakla kalmadı aynı zamanda tüm boyların en popülerleri oldu. Esasen indigo Avrupalılarca çok daha önceki yüzyıllarda biliniyordu; XII. yüzyıl Avrupa tüccarlarına ait hesap defterlerinde indigoya ilişkin kayıtlara rastlanmaktadır. Ayrıca orpiment (sarı zırnık) ve indigo karışımında elde edilen yeşilin değişik tonları XIV. yüzyıl İslam dünyasıyla özdeşleşmiş olmakla birlikte, Cennini bu uygulamanın XV. yüzyıl Floransa'sında yaygın olduğunu kaydeder⁴⁸. Diğer yandan Marco Polo'da XIII. yüzyıl sonlarında gerçekleştirdiği Asya seyahatini kaleme aldığı meşhur seyahatnamesinde indigo ve brazil-wood'dan bahsetmektedir⁴⁹. Ancak indigonun çivitotu için gerçekten problem teşkil etmeye başlaması bol ve ucuza yeni yollardan Avrupa'ya ulaşmasıyla alakalıdır.

Vasco de Gama tarafından idare edilen ilk Portekiz gemisi 1499 yılında Doğu Hindistan'dan dönerken Doğu'nun pek çok kıymetli emtiasıyla yüklüydü, ne var ki ne bu ilk seferde ne de takip eden diğerlerinde gemilerin taşıdıkları yükü ihtiva eden bir belgeye rastlanamamıştır. Bu nedenle Portekiz'e taşınan ticari emtia arasında indigonun yer alıp almadığını bilemiyoruz⁵⁰. Bununla birlikte Carsali'nin Hindistan'dan yazdığı 1516 tarihli mektubunda Camboya emtiası arasında indigo da yer almaktadır. İkinci kayıt 1563 tarihli; Louis Guicciardini mektubunda Portekiz'den Antwerp'e ulaşan Doğu Hindistan emtiası arasında indigoya da yer vermektedir⁵¹. İndigonun bir çeşit yerli türünün ziraatı denizası İspanyollar tarafından 1560'larda Orta Amerika'nın Pasifik sahillerinde yapıldı⁵². Diğer

ellerindeki sağlam sopalarla geçen hasattan kalan toprak yığınlarını dağıtarak zemini düzleştirirler ve zararlı otlardan temizlerler. Ekimi yapılan indigo tohumları bazen Mart'ın sonunda ve bazen Nisan'ın başında filizlenmeye başlar. Haziran ortalarında bir adam boyuna ulaşan bitkiler çiçeklenmeden hasatı yapılır. Bu yetişkin erkeklerin işidir. Onlar özel bıçaklarıyla bitkileri büyük bir dikkatle yerden iki karış yüksekten keserler. İndigo bitkisinin yetiştiği geniş alanlarda bazen sıcaklık gölgede 40 C bulur; bu nedenle kesim işlemi güneş bastırmadan sabahın erken saatlerinde yapılır (Gösta Sandberg, *Indigo Textiles Technique and History*, s. 19-20).

⁴⁸ Amy Baker, "Common Medieval Pigments".

⁴⁹ Alfred Leix, "Dyes of the Middle Ages"; "İndigo, Hindistan'ın batı sahillerinde Kulam krallığında önemli miktarlarda ve mükemmel kalitede imal edilir. O bir tür bitkinin köklerinden toplanır, su dolu kaplara konulur ve çürümeye bırakılır. Daha sonra sıkıştırılarak özünü çıkarılır ve güneşte bekletilir, su buharlaştığında geriye bir çeşit macun kalır, daha sonra bildik şekillerde küçük parçalara ayrılır".

⁵⁰ John Beckmann, *History of Inventions, Discoveries and Origins*, (Translated from German: William Johnston), London 1846, s. 273.

⁵¹ John Beckmann, *History of Inventions, Discoveries and Origins*, s. 274.

⁵² Anne Mattson, "Indigo in the Early Modern World"

<http://bell.lib.umn.edu/Products/Indigo.html>, 14.08.2008

yandan Niska, yazmış olduğu 1630 tarihli mektubunda indigonun Almanya’da yalnızca 30 yıldır tanındığını ifade etmektedir⁵³.

Yeni yollardan Avrupa’ya ulaşan indigonun miktarına ilişkin rakamlar maalesef çalışma dönemimizin dışına taşmaktadır ancak yine de bir fikir vereceği düşüncesiyle burada sunulması yararlı olacaktı. 1631 yılı itibariyle Doğu Hindistan’dan Hollanda’ya ulaşan gemilerin yükleri şöyledir: İlki 13.539 poundluk Sirches indigosu; ikincisi 82.734 poundluk Gujarat indigosu; üçüncüsü 66.996 poundluk yine Gujarat indigosu; dördüncüsü 50.795 poundluk Bajano indigosu; beşincisi 32.251 poundluk Chirches indigosu; altıncısı 59.698 poundluk Bejana indigosu ve yedincisi 27.532 poundluk Chirches indigosu. Bu yedi gemi ile getirilen toplam 333.545 poundluk indigo beş ton altın veya 500.000 dolara tekâmül etmekteydi ki bu önemli bir meblağ sayılmaz; ancak Nisan 1633’de gelen üç gemide toplam 4092 kartel indigo bulunmaktaydı ki bu yükün değeri 2.046.000 rix-dolardı⁵⁴.

Peki, indigoyu çivitotuna nispet böylesi popüler yapan neydi? Bu sorunun cevabı çok açıktır; çünkü indigonun içerdiği pigment çivitotunda bulunanın yaklaşık on katına eşitti⁵⁵ ve üstelik ışığa karşı oldukça dirençliydi⁵⁶ ki bu da solmadan uzun yıllar kullanılabileceği anlamına geliyordu. Ancak açıkça görülen boyama üstünlüğüne ve direncine rağmen indigonun kullanımını engellemek için çeşitli yollara başvuruldu: Çivitotu ziraatında önemli paya sahip Nuremberg’de faaliyet gösteren boyacılar indigo kullanmayacaklarına dair yıllık yeminler ettirildi; Thuringia ve Languedoc’da yerel yönetimlerin girişimleriyle 1598 yılı itibariyle indigo kullanımı yasaklandı ve takip eden yıllar bu yasak yenilendi; İngiltere’de Kraliçe Elizabeth döneminde indigo tehlikeli bir uyuşturucu maddesi olarak algılandığından parlamento tarafından yasaklandı⁵⁷. Kısacası akla

⁵³ John Beckmann, *History of Inventions, Discoveries and Origins*, s. 274.

⁵⁴ John Beckmann, *History of Inventions, Discoveries and Origins*, s. 274; (rix-dolar: özellikle İngiltere’nin kuzey bölgesinde kullanılan gümüş para).

⁵⁵ Alfred Leix, “*Dyes of the Middle Ages*”.

⁵⁶ Amy Baker, “Common Medieval Pigments”.

⁵⁷ John Beckmann, *History of Inventions, Discoveries and Origins*, s. 278-9; Yüzyılın sonunda indigonun çabucak yaygınlık kazanmasıyla çivitotu satışları yara aldı. İndigo kullanımına karşı ilk yasaklama 1650 yılında Saksonya’dan geldi. Hükümet bir maddenin nasıl iğrenç veya saygı değer addedilebileceğini gayet iyi biliyordu; indigo *şeytanın boyaları* adıyla ifade olunarak halkın ilgisi azaltılmaya çalışıldı. Nihayet 21 Eylül 1654’de *şeytanın boyaları* olarak yinelenen adıyla indigo kullanımı bir imparatorluk emriyle yasaklandı. Çivitotu ticaretinin giderek azalmasına karşın indigo kullanımındaki artış paranın ülke dışına çıkması sonucunu doğurmuştu ki esasen tüm çabalar bu gidişatı engellemeye yönelikti. Sayıları bir hayli fazla olan çivitotu yetiştiricileri de bu yasağın güçlü bir şekilde uygulanması taraftarıydı.

gelebilecek tüm engellemelere rağmen sonunda indigo çivitotunun yerini aldı.

2.5. Kökboya

Kökboya (Rubai tinctorium) ile boyanmış en eski kumaş parçalarına 565-570 yıllarında Paris yakınlarında St. Denis’de hüküm sürmüş Merovingian Kralı Arnegundis’in mezarında yapılan kazılarda ulaşılmıştır⁵⁸. Ancak kökboyanın indigo ile birlikte kullanılmasından elde edilen mor boyanın daha II. ve III. yüzyıllarda Roma döneminde kullanıldığı yönünde bilgiler de mevcuttur⁵⁹. Rubai tinctorum ağacının köklerinden yapılan bu parlak kırmızı boya çok hızlı bir şekilde Avrupa’da popüler oldu ve kırmızı rengin esasını teşkil etti; o kermesten daha yaygın kullanım alanına sahipti ve kermes kadar pahalı değildi⁶⁰.

Avrupa’da XIII. yüzyılda ziraatı yapılmaya başlanan kökboya zamanla vergi ve gümrük gelirleri içinde önemli paya sahip oldu. Pratik olarak tüm Almanya’da yetiştirilmeye başlanan kökboya kayda değer oranlarda Madeburg’dan XIV. yüzyılda Polonya’ya, XV. yüzyılda Flandra, İtalya ve İngiltere’ye ihraç edilmeye başlandı. Önemli caddelerinden birisi “Madder Market” Kökboya Pazarı olarak adlandırılan Norwich önemli bir İngiliz ticaret merkezi olarak sahneye çıktı⁶¹. Ancak kökboya asıl büyük ününü Türk kırmızısı ile tüm dünyaya duyurdu. Bilhassa Avrupa’da ünlenen Türk kırmızısı Anadolu’nun doğal bitki örtüsü içinde yer alan kökboyadan elde ediliyordu. Avrupa’dakilere nispet pamuklu kumaşlara çok daha parlak ve dayanıklı kırmızı renk veren kökboyanın bu kıtaya ihraç edildiği çeşitli kaynaklarda ifade edilmektedir⁶²; ancak XV. ve XVI. yüzyıllarda Avrupa’nın henüz Türk kırmızısını gereği gibi tanımadığı ve uygulamanın hangi yöntemlerle yapıldığının bilinmediği bir dönemde Avrupalı dokumacılar için Anadolu’dan gelen kökboya* pek de bir şey ifade etmiyor

⁵⁸ “Madder”, Wikipedia, The Free Encyclopedia, <http://en.wikipedia.org/wiki/Madder>, 21.06.2008.

⁵⁹ Susan C. Drugging, “Dye History from 2600BC to the 20th Century”.

⁶⁰ Amy Baker, “Common Medieval Pigments”.

⁶¹ Alfred Leix, “Dyes of the Middle Ages”, Ciba Review 1: Medieval Dyeing Basle, September 1937, <http://www.elizabethancostume.net/cibas/ciba1.html#scotland> 03.06.2007.

⁶² A Complete Dictionary of Dry Goods, (George S. Cole), s. 250,

*Anadolu’da kendiliğinden yetişen kökboyanın aynı zamanda ziraatı da yapılmaktaydı; ancak bu bitkinin ticari maksatla ziraatının nasıl yapıldığına dair aşamalar ancak Ortaçağ İran’ına ilişkin olarak zikredilmektedir. Mart ayında toprak birkaç kez sürülüp iyice gübrelendikten sonra kök boya tohumu tıpkı buğday ekilir gibi serpilirdi. Sonra toprak karıştırılarak sulanır, bitki çıkınca birçok kez çapalanırdı. İlk etapta çıkan bitkilere solgunlaşınca kadar su verilmez, sonrasında bütün yaz sekiz günde bir sulanırdı. Ağustosta

olsa gerektir. Bununla birlikte Ege kıyılarında faaliyet gösteren boyahanelerde kök boya ile boyanan çeşitli kumaşların ticaretinin XV. yüzyıldan itibaren önem kazanmaya başladığını biliyoruz. Ancak uzun yıllar bu boyanın yapımı Avrupalı boyacılardan gizli tutulmuş, kullanılan yöntemleri elde etmek için yapılan sayısız girişimler ise başarısızlıkla sonuçlanmıştır⁶³.

Kökboyanın Avrupa’da tanınma tarihi XVIII. Yüzyılın ortalarından daha geriye gitmez. Bu dönemde İzmir ve Edirne’den giden boyacılar kökboya uygulamasını ilk kez Fransa’da tatbik ettiler ve bu boyacılar yüzyılın sonunda Fransız hükümeti boya işlerinin başında idiler. Ancak az sayıda yabancı boyacının bu yöntemi uzunca bir süre boya işçilerinden saklamaları mümkün olmadı; on yıl sonra artık bu yöntem sır değildi. Türkiye kırmızısı pamuklu kumaşları kırmızı renge boyamak için kullanılan kökboyayı ifade ediyordu ve bu boya maddesi yalnızca Türkiye’den temin edilebiliyordu⁶⁴.

2.6. Safran

Anayurdunun Akdeniz ülkeleri, Anadolu ve İran olduğu sanılan safran bitkisinin (*Crocus sativus*) İran ve Keşmir’de çok eski çağlardan beri yetiştirildiği bilinmektedir. Aslında safran tarımı ilkçağlarda en çok Anadolu’nun Kilikya bölgesinde yapılıyordu⁶⁵. Eski Mısır’da mumya yapımında kullanılan kumaşların boyanmasında kökboyanın yanı sıra safran da kullanıldığı ilgili araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir⁶⁶. Ayrıca Safrandan elde edilen boyanın eski İran’da imparatorların

bitkinin ucu kesilir ve dondan korunması için üzeri örtülürdü. Güzleri büyük kökler toplatılır, küçükleri ise yeniden yeşermesi için yerinde bırakılırdı. Bir tarlanın üretim aşamasına geçebilmesi ancak iki senede mümkün olabilmekteydi (Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayisi”, s. 815-16).

⁶³ I. Okaygün-F. Yaraş, *Doğal Boyalarda Yün Boyama Uygulaması*, s. 15-16; Anadolu’da pek çok değişik adlarla bilinen kökboya, uzun dalları sarmaşık gibi toprağın üzerinde uzayan, ya da başka bitkilerin üzerine tırmanan, çalı görüntüsünde bir bitkidir. Yapraklarının alt yüzü kedidili gibi tüylüdür ve ele yapışır. Toprağın altında ağ gibi yayılan kökleri boğum boğum, bazen küçük parmak kalınlığında ve çok uzundur. Kökler sonbaharda dalların kuruduğu zamanda veya ilkbaharda henüz yeşerirken toplanır. Boyarmadde bitkinin kökünde bulunur. Kökün kesiti alındığında dışta koyu renkli ince bir zar, orta da ise açık renkli odunumsu bir kısım görülür. Bu iki kısım arasında vişneçürüğüne yakın renkte etli bir bölüm vardır. Boya için kökün tamamı kullanılır, ama boyarmaddenin çoğu bu etli bölümdedir. Yoğurtotu, belumotu, kahve ve kınakına bitkileri de kökboyagiller (rubiacea) ailesindendir.

⁶⁴ A Complete Dictionary of Dry Goods, s. 360.

⁶⁵ “Safran”, *Ana Britannica Ansiklpedisi*, c. 27, İstanbul 1994, s. 37.

⁶⁶ Steven Moeckly, “The History of the Dye Industry”.

kaftanlarını boyamak için kullanıldığını biliyoruz. Ancak safrandan endüstriyel manada boya üretimi XII. yüzyıl İspanya'sında Araplar tarafından gerçekleştirildi ve buradan İtalya, Fransa, İsviçre, Avusturya ve Almanya'ya yayıldı⁶⁷. İsviçre'de Basel şehri; İspanya'da Tortosa ve İtalya'da Toskana bölgesi ile Almanya'nın Nuremberg şehri önemli safran pazarları haline geldi. Özellikle Nuremberg Avrupa'nın en büyük safran pazarıydı⁶⁸. İngiltere'de bu bitki öylesine önemliydi ki ülkenin güneydoğusunda yer olan Saffron Walden kasabasına ismini verdi; safran zambağı Floransa'nın hanedan arması olarak da kullanıldı; Basel'in en önemli tüccar şirketlerinden birisi "the Saffron" adını aldı⁶⁹.

Safran iktisat tarihi açısından ilginç sayılabilecek kayda değer olayların yaşanmasına da sebebiyet verdi: İtalya'da Tuscany bölgesinde Semifonte şehri 1202'de Floransalılar tarafından yerle bir edildi. Çünkü burada safran yetiştirildiğinde gayrimenkullerden elde edilen gelirin daha kolay bir şekilde iki katının kazanılabileceği düşünülüyordu⁷⁰.

Ortaçağ İslam coğrafyasında da safranın "za'ferân" adıyla büyük üne sahip olduğunu görüyoruz. Ortaçağlarda dokuma sanayinin vazgeçilmez renklerinden olan sarı rengi elde etmek için kullanılan za'ferân çok kıymetli olması münasebetiyle Suriye, İran'ın güney bölgeleri, Hamedan, İsfahan, Azerbaycan, Meccâne ve Yemen'de yetiştiriliyordu. Ayrıca Tuleytula'dan İslam dünyasının çeşitli bölgelerine önemli ölçüde za'feran ihraç ediliyordu⁷¹. Yemen develeri kıymetli yükünden yani Yemen'de yetişen arap safranı yükünden baştan aşağı sarıya tozlanmış bir vaziyette Yarımada'nın kuzeyine doğru gidiyorlardı⁷².

2.7. Orchil

Orchil (*Rocella tinctoria*) boyanın çabucak yaygınlaşması meşhur Tyrian Moru'nun taklidi olmasıyla alakalıdır. Stockholm papirüsleri arasında yer alan tariflerin neredeyse yarısı sahte mor imaline ilişkindir ki bu tarifler gerçekte III. Yüzyıla ait bir Grek hiyeroglif dokümanından alınmıştır. İlginç olan bu erken tarihlerde dahi orchil kaynaklı bu boyaların halk tarafından

⁶⁷ "A Lesson to Dye For An Integrated Science-History-Art Unit On Plant Dyes", *The Bakken Library and Museum*, <http://www.thebakken.org/education/scimathmn/plant-dyes/dyes2.htm>, 22.06.2008.

⁶⁸ Stuart Robison, *A History of Dyed Textiles*, s. 29.

⁶⁹ Alfred Leix, "Dyes of the Middle Ages".

⁷⁰ Alfred Leix, "Dyes of the Middle Ages".

⁷¹ A. Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, s. 494; A. Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi*, s. 336.

⁷² Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi*, s. 336.

imal edilmeyip doğrudan tüccarlardan satın alınıyor olmasıdır; çünkü Akdeniz boyacıları bu boyanın yapım sürecini sır gibi saklıyorlardı. Bu tariflerden biri şöyledir⁷³:

Mevcut kayıtlara göre ilk kez Ferro veya Federico adlı kişi XIII. yüzyılın hemen başlarında Floransa’da orchil boya üretimine başladı. Bu kişi bu boyanın nasıl yapıldığı bilgisini Doğu Akdeniz’den öğrendi ve sırrını Floransa’da belli bir süre başarıyla sakladı. Ailesi bu boyaya atfen soy ismini “Oricellari” olarak aldı ve yaklaşık bir yüzyıl bu boyanın üretim tekeli elinde bulundurdu. Bu boyanın satışı genellikle işlenmiş kuru liken tarzında İspanya, Almanya ve İngiltere’ye kadar uzanan oldukça bir sahaya yapıyordu⁷⁴. Özellikle Kanarya Adalarından temin edilen boya doğrudan Almanya’ya ihraç ediliyordu. Güney Avrupa ülkelerine nispet daha sade giyim zevkine sahip kuzey ülkelerine ucuz liken boyaların satışı Orta Çağlardan başlayarak XVI. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Bu ihracata ilişkin ilk kayıt 1316 tarihlidir. Güneyden gelen diğer liken boyalarla birlikte orchil, Norveç’te Hanse (Ortaçağ tüccar loncası) tarafından satın alınıp Almanya ve İngiltere’ye ihraç ediliyordu⁷⁵.

Orchil ile Fenike Rengine Boyama: her bir *mina* yün altı *chus* tuzlu su ile yıkanıp kaynatıldıktan sonra yarım *mina* şap ilave edilmek suretiyle mordanlanır ve temiz suyla durulanır. Daha sonra yağmur suyuna boyanacak yünün ağırlığının üç katı archil ilave edilerek kaynayınca kadar ısıtılır. Daha sonra içine keçi sütü ilave edilerek karıştırılmaya devam edilir. Yün bu karışımın içine konulur ve tamamen ıslanınca kadar karıştırılır. Daha sonra yün dışarı alınır, durulanır ve kurutulur. Bu süreçte yünün dumandan korunmasına özen gösterilir.

Bir amonyak çözeltisi içinde likenlerin doğru türleriyle Orchilin adım adım hazırlanışı iki üç hafta bazen daha uzun sürüyordu. Orchilin hazırlanışına yönelik ilk detaylı tarif 1540 yılında G.V. Rosetti tarafından yazılan *Plictho de L’Arte de Tintori* adlı eserde yer almaktadır⁷⁶:

İyice temizlenmiş bir pound Doğu Akdeniz Orselle si al; idrar ile nemlendir; bu nişadıra (amonyum klorür) birer ons sal-gemmae ve güherçile ilave et; onları iyice ez, hep beraber karıştır ve böylece günde iki kez karıştırmak suretiyle on iki gün beklemeye bırak; bitkiyi sürekli nemli tut,

⁷³ Chris Laning, “Orchil, the poor person’s purple”, <http://www.ravensgard.org/gerekr/Orchil.html>, 12.06.2008.

⁷⁴ Chris Laning, “Orchil, the poor person’s purple”.

⁷⁵ Alfred Leix, “Dyes of the Middle Ages”.

⁷⁶ Chris Laning, “Orchil, the poor person’s purple”.

bir litre idrar ilave et ve bu durumda karıştırmaya devam ederek sekiz gün veya daha uzun süre beklet; daha sora bir buçuk pound iyice ezilmiş kül ve bir buçuk pint (1 pint 0,473 lt.) bayat idrar ilave et; önceden olduğu gibi karıştırmak suretiyle sekiz gün veya daha uzun süre bekleme bırak; aynı miktarda idrar ve beş veya altı günün sonunda iki dirhem arsenik ilave et; o böylece kullanıma uygun halde olacaktır.

3. Organik ve Liken İpliklerin Farklı Yöntem ve Boyar Maddeler İle Çeşitli Renklere Boyanması

Farklı iplikler, yani organik ve liken iplikler yapısal ve kimyasal bileşimlerdeki farklılıklardan dolayı boyayı emme sürecinde farklı özellikler göstereceklerinden mordanlanma işleminin bu farklılıklara uygun bir tarzda gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Pamuk ve keten gibi liken iplikleri mordanlamada kullanılacak boya banyosunu hazırlamak için çamaşır sodası ve tanen kullanılırdı. Tanen daha ziyade bol miktarda tanik asit içeren meşe palamudundan elde edilirdi. Esasen tanen bazen mordan olarak değerlendirilse de çoğunlukla yardımcı madde olarak değerlendirilmiştir. Diğer yandan yün ve ipek gibi organik iplikleri mordanlamak için çoğunlukla asitik boya banyolarına gereksinim duyulmuştur. Bu boya banyolarının hazırlanmasında esas mordan olarak şap, kimyasal yardımcı olarak tatar kremi kullanılmıştır⁷⁷.

Doğal boyalar nitelikleri itibarıyla iki farklı kategoride değerlendirilir: Boyar maddeler (Pigmentler) ve mordanlar. Temel boyar maddeler herhangi bir yardımcı maddeye yani ihtiyaç duyulmaksızın doğrudan boyanacak kumaş veya ipliğe tatbik edilebilir. Mordan boyalar ise bazı yardımcı maddelere ihtiyaç duyar ki bu genellikle bir metal tuzudur. Metal tuzunun buradaki işlevi yıkama esnasında veya güneş ışınlarına maruz kalındığında boyanın çıkmasını veya solmasını engellemektir. Doğal boyaların pek çoğu mordan boyalardır ve boyama sürecinin bazı aşamalarında mordan çözeltisi (metal tuzu çözeltisi) kullanılır. Alüminyum ve demir tuzları en yaygın geleneksel mordanlardır; bakır, kalay ve kromun mordan olarak kullanımı daha sonraki yıllara aittir. Mısır, Hindistan ve Asur bölgesinde eski zamanlardan beri mordan olarak şap ve demir kullanılmıştır; çünkü Akdeniz bölgesinde zengin şap madenleri eskiden beri var olagelmıştır. Akdeniz boyacıları şap, bakır ve demiri mordan olarak kullanırken, tatar kremi ve sofra tuzunu boyama sürecinde yardımcı maddeler olarak kullanmıştır⁷⁸. Bu bölümde sunacağımız boyama tarifleri temel boya maddeleri, mordanlar ve

⁷⁷ Siobhan nicDhuinnshleibhe, "A Brief History of Dyestuffs & Dyeing".

⁷⁸ Siobhan nicDhuinnshleibhe, "A Brief History of Dyestuffs & Dyeing".

yardımcı maddelerin kullanılış amaçları ve aşamalarına ilişkin daha anlaşılır bilgilere ulaşmamıza imkân sağlayacaktır.

3.1. Kırmızı

3.1.1. Lök

Lökün ilk kez Asya'da, M.Ö. 714'lerde İran'da kullanılmaya başlandığına dair bilgilere daha önce yer vermiştik. Ancak inceleme dönemimizde lökün İran boyacıları tarafından uygulanaşına ilişkin bilgiler maalesef mevcut değildir. Bunun sebebi olarak boya tariflerinin İranlı boyacılar tarafından sıkı bir şekilde sır olarak saklanıyor olması gösterilmektedir⁷⁹. Ancak XVIII. yüzyılın başlarında İranlı boyacılar tarafından uygulandığı varsayılan lök tarifi şöyledir:

“İran Kırmızısı. Lak rengi al ve şayet zengin olması için az miktarda cochineal (kırmızı) seçersen ve günde dört veya altı kez suya bastır ve onu iki kumaştan süz ve şap ilave et ve az miktar hintsafranı ve onu üç saat beklet. Yünü içine koy ve 24 saat içinde beklet daha sonra iki saat kaynat. Yünü dışarı al ve anorganik asit ilave et; yünü tekrar içine koy ve bir saat daha kaynat soğuduğu zaman 15 dakika yıka ve gölgede kurumaya bırak”⁸⁰.

Lökün uygulama aşamalarını mükemmelen ortaya koymasa da XVI. yüzyılın hemen başlarında Bursa boyahanelerinde ipeklilere kırmızı rengi vermek için kullanılan lökün kullanımına ilişkin bilgiler 1502 tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesi'nde yer almaktadır: “....kadife meşdûdına 5 vukıyye, lök ve havının her dirhemine 3 dirhem lök verirlerdi. Dört beş yıl miktarı var ki, meşdûde 3 vukıyye ve havın dirhemine 1.5 nihayet 2 dirhem lök verdikleri ecilden renge tağyir (iyileştirme) lazım gelüb bedrenk olıcak çivide çektiler. Amma sabıkan çerde dedikleri bu değildi, belki çerde ana derlerdi ki, mezbur meşdude 5 vukıyye lök ve havın dirhemine 3 dirhem lökü tamam verdiklerinden sonra çividi ezüb sâfi idüb suyuna çeküb çerde derlerdi. Müntehâ (sonunda) kırmızı renk olurdu. Haliya lök tasnif olunub heman ezilmiş çivide çeküb bir mühmel (belirsiz) renk olur, kırmızı ile menekşe mor ortasında”⁸¹.

⁷⁹ Roxâne Fârabî Shazadeh, “Lac Dye in Medieval Persia”; 1937 yılında “Oriental Rugs” (Şark Halıları) adıyla basılan tek kayda değer eser Hindistan'da bir boyacı olan Tebriz kökenli Harris tarafından bir kitaptan elde edilmiştir ki Harris yirmi kuşaktan beri boyacılık yapan bir aileye mensuptur. Söylenenlerin doğruluğu kabul edilirse kitabın XVIII. yüzyıl hatta daha önceki yıllara ait olduğu varsayılabilir.

⁸⁰ Roxâne Fârabî Shazadeh, “Lac Dye in Medieval Persia”.

⁸¹A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 2, İstanbul 1990, s. 201-202, (Bu kanuna muhalif uygulamanın sebebi kadifecilerden sorulduğunda şu cevabı

3.1.2. Brazilwood (Verzino)

Bakış açısına göre muhteşem ateş veya gül rengi vermesiyle meşhur brazilwood (*Caesalpinia braziliensis*) ağacından boyanın elde ediliş sürecine geçmeden önce brazilwood ve verzino terimlerinin ifade ettikleri anlamlar üzerinde durmak yararlı olacaktır. Bu iki terimin kesin olarak aynı boyar maddeyi ifade ettiğini söylemek fazla iddialı olabilir; ancak bazı yazarlar tarafından Brazil wood'un birkaç çeşidinin getirildikleri bölgeye atfen verzino colomi veya colombino; Verzino Ameri ve Verzino Seni olarak isimlendirildiğini görüyoruz⁸².

Diğer yandan brazilwood'un hazırlanışına ilişkin en genel tanım şöyledir:

Öncelikle brazilwood ağacının özünden elde edilen yongalar kül suyu veya idrar içinde kaynatılır. Daha sonra bu yongalar sıcak yumurta akı veya sıcak kül suyunun içinde ıslanmaya bırakılır. Daha şeffaf renkler elde etmek için içine toz halde şap ilave edilir. Daha donuk renkler elde etmek için ise pamuk taşı (travertin), mermer tozu, kireç taşı, beyaz kurşun veya toz hale getirilmiş yumurta kabuğu tabanlı karışımların hazırlanması gerekir⁸³. Bu tanımın yapıldığı çalışmada yazar brazilwood ve verzinoyu aynı boyar maddeyi ifade etmek için kullanılmıştır. Nitekim aşağıda verzinonun hazırlanışına ilişkin sunacağımız orijinal tariflerde kullanılan yardımcı maddelerin buradakilerle ne denli örtüştüğü kolaylıkla görülebilecektir.

3.1.2.1. Hazırlanışı

Verzino Yapmak ve Onu Toz Halinde Muhafaza Etmek

Verzinoyu al ve onu güzelce kazı ve talaşını bir kabın içine koy ve üzerini kaplayacak miktarda önceden hazırlanmış yumurta akını ilave et, onun köpük haline gelmemesi için az miktarda şap ilave et; daha sonra bir

vermişlerdir: “Biz lökü adet-i kadim üzere veririz, illet sabbağlardadır. Sabbağlara (boyacılar) sorulduğunda; biz böyle etmeyiz, ehl-i hibre nasıl isterse öyle boyarız, hatta kızıl boyayı löke karıştırırız dediler. Ehl-i hibre olanlar kızılboyanın vukıyyesi 2 akçe lök vukıyyesi 90–100 akçeye, pes kalp (sahte) değil midir dediklerinde, cümlesi şahadet edip kalptir dediler. Madem kalptir niçin men olunmaz denildiğinde, kadifeciler şöyle beyan ettiler: Eskiden lökün vukıyyesi 25–30 akçeye olurdu, adet-i kadim üzere lök harç ederdik. Birkaç vakittir ki, üç dört kişi varıp şehre ne kadar lök gelse başka kimseye aldırmayıp, fiyatını arttırmak suretiyle tamamını kendileri alır ve sonra tedricen Müslümanlara daha pahalıya satarlar. Bu lökçüler bir iki defa men olunmasına rağmen üstesinden gelineemedi...”.

⁸² John Luter Mohr, “On the Natural Coloring Matter, Braziling and Its Use in Microscopical Technique”, <http://www.smsi.org/publications/mn5001-2.shtml>, 15.08.2008.

⁸³Amy Baker, “Common Medieval Pigments”; Bu eserde brazilwood ve verzino kelimeleri aynı boya maddesini ifade etmek için kullanılmıştır.

veya iki damla bal ilave et ve bir tam gün beklemeye bırak. İkinci günde az miktarda çırpılmış yumurta beyazı ilave et ve köpürmemesi için daha önce ifade edilen şaptan, daha önce yaptığın gibi içine bir miktar kazı, öyle ki köpürmemeli ve bunu üç veya dört gün için yap; daha sonra temiz bir keten parçasından süz, onu bir kabuğun içine koy ve güneşte kurumaya bırak; daha sonra kabuğun içinden sıyrarak al ve tozu muhafaza et. Onu kullanmak istediğin zaman yumuşatmak için bir miktar kül suyu ile bir kabuğun içine koy ve onu istediğin şekilde kullan⁸⁴.

Ateşin Üzerinde Verzino Yapmak

İyice kazınmış yarım ons verzinoyu al ve üzerini kaplamaya yetecek miktarda beyaz şarap ilave et; daha sonra bu karışımı yeni bir cam kabın içine koyarak bir gün süreyle ıslanmaya bırak. Daha sonra onlara sekizde bir oranında şap aynı miktarda toz haline getirilmiş arap zıncı ilave et ve hepsini bir gün süreyle beklet. Sıvı yarı yarıya buharlaşınca kadar kaynat, soğumaya bırak, daha sonra bir parça keten kumaşın içinden süz ve onu ağzı iyice kapatılmış cam şişenin içinde muhafaza et ve o iyi olacaktır⁸⁵.

Mükemmelliği İspatlanmış İyi Verzino Yapmak

Verzinon colombinoyu al ve iyice kazı ve onu çok güçlü ve temiz kül suyunun içine daldır ve kül suyu verzinonun üzerinde üç parmak derinliğinde olmasını sağla. Onu iki gün süreyle bir cam kabın içinde ıslat ve daha sonra içine grana ile boyanmış kumaş kırıntılarından iyice bir tutam koy ve onların suya batmasını sağla. Daha sonra ateşin üstüne koyduğun likörü yarı yarıya buharlaşınca kadar kaynat ve üzerine az miktarda şap ve toz halde arap zıncı ve reçine koy ve taşmaması için *the space of two misereres* (kutsal ilahide iki nota arasındaki zaman) süresince hafifçe kaynat, çünkü o çok fazla köpürür; soğumaya bırak ve bir keten parçasından süz ve iyi bir kapalı şişede muhafaza et⁸⁶.

Verzinoyu Güneşte Yapmak

Verzinoyu al ve güzelce kazı ve daha sonra geniş bir deniz kabuğu veya cam bir vazonun içine koy, üzerini kaplayacak kadar keskin kırmızı şarap dök; bir gün bir gece süreyle gölgede ıslanmaya bırak, o gece havasına maruz kalmamalıdır; güneş ısısına koy ve üç veya dört saat beklet ve şap ve az miktarda zıncı al, onları iyice ez ve onları verzinoya ilave et ve verzinoyu

⁸⁴*Dye Recipes from the Segreti per Colori (15 th c.)*, <http://www.elizabethancostume.net/dyes/secreti.htm>, 21.08.2008.

⁸⁵*Segreti per Colori (15 th c.)*.

⁸⁶*Segreti per Colori (15 th c.)*.

3 veya 4 gün güneşte beklet, fakat onu gece havasına maruz kalmayacak surette beklet. Daha sonra onu süzgeçten geçir ve renginde değişiklik olmaması için ağzı iyice kapatılmış bir kavanozun içinde muhafaza et, ve o iyi olacak⁸⁷.

Çok Dayanıklı ve Güzel Bir Verzino Yapmak

Yanmış şarap tortusunu al ve onunla yapabileceğin kadar temiz bir kül suyu yap ve şayet kül suyunu beyaz şarapla yaparsan bildik su ve diğer sıvılarla yapılabileceği göre daha iyi olur, fakat ikisinden biri yapılacak. Daha sonra istediğin miktar iyice kazınmış verzino talaşını al ve hemen kül suyu ile kaplanabilmesi için bu çözeltinin içince ıslat ve daha fazlası değil ve bir gün bir gece süreyle beklemeye bırak. Daha sonra cam kavanozun içine koy ve üçte biri buharlaşınca kadar kaynat; daha sonra etkili olacağını düşündüğün miktarda toz halde arap zıncı ilave et ve çok düşük ateşte kaynat. Az bir miktar toz halde şap ilave et ve derhal ateşten al ve soğumaya bırak ve dibe çökmesini beklet ve keten bir bezden süz ve onu iyi seçilmiş şişenin içinde muhafaza et ve tortusundan kurtul⁸⁸.

3.1.2.2. Uygulanışı

İpek veya (İpek) Kumaşı Kırmızıya Boyamak

1 libre (454gr.) ipek, 4 ons sabun al ve onları su ile bir kazana koy ve ipeğin yıldızlandığını görününceye kadar kaynamaya bırak. Daha sonra onu dışarı al ve ipek beyaz oluncaya kadar temiz suda iyice yıka; iyice süz ve ellerinle sık ve daha sonra ser ve ipek kaynatılmadan bu yapılır. Daha sonra bir diğer küçük kaba 4 ons şap al ve kaynat ve daha sonra onu temiz suda çöz ve çözüldüğü zaman daha geniş bir kaba al ve onu tatlı su ile doldur ve şapı içine koy ve daha sonra ipeğin içine koy ve üç gün üç gece beklet ve daha sonra onu yıka ve onu tatlı suyun içinde iyice karıştır ve şap tamamen dışarı akana kadar onu ellerinle iyice sık. Daha sonra bir tencere tatlı su al ve içine 3 ons toz verzino koy ve suyun üçte biri buharlaşınca kadar kaynamaya bırak; daha sonra tatlı su doldur ve su bir parmak genişliğinde eksilinceye kadar tekrar kaynat. Daha sonra onu ateşten al ve suyu ikiye böl ve bunlardan birinin içine ipeği koy ve soğuyuncaya kadar beklemeye bırak. Daha sonra ellerinle sık ve ayırmış olduğun diğer suyun içine koy ve elin dayanacağı sıcaklığa ulaşınca kadar ısınmasına izin ver. Daha sonra suyunu süz ve iyice sık ve güneşe ser ve o güzel olacak⁸⁹.

⁸⁷ *Segreti per Colori (15 th c.).*

⁸⁸ *Segreti per Colori (15 th c.).*

⁸⁹ *Segreti per Colori (15 th c.).*

Brazil ile (Keteni) Bir Gül Kadar Kırmızıya Boyamak

Altı arşın keten ve en iyisinden yarım pound dövülmüş meşe palamudu al: daha sonra onu temiz suyun içine koy ve yaklaşık iki saat (kaynatarak) köpürmesini bekle, fakat tamamen olgun meşe palamutları tercih edilmeli ve onlar suya boyalarını vermeye başladıklarında ateşten al ve yavaşça bir başka tencere veya kazana al ve daha sonra içine ketenlerini koy ve el dayanacak sıcaklığa kadar ısıt ve dört saat düreyle karıştır, daha sonra sıkarak suyunu süz ve kuruması için as. Daha sonra dört ons şap al ve suya atarak kaynat, çözölmeye başladığında ateşten al ve senin meşe palamutlu kumaşını içine koy, onu çeyrek saat süreyle ısıt haşlayabileceğin kadar ısıt, daha sonra kepekli suyu al ve onu bir tencerenin içine koy ve o ısınırken içine iki pound kökboya (grening weede) koy, ilk defasında içinde iyice ıslanmasına izin ver ve daha sora iyi ve sıcak olmasına izin ver, fakat kaynatma ve daha sonra kumaşını içine koy ve önce ellerinle iyice karıştır ve yarım saat bir sopa yardımıyla iyice sıkıştırarak boyama işleminin devamını sağla, daha sonra kumaşı kazandan almalısın ve bir kepçe ile suya koy ve temizce yıka. Daha sonra az miktar şap al ve su ile kaynat, daha sonra (muhtemelen idrarda) iyice ıslanmış iki ons brazil al ve kumaşı içine koy ve beş Paternoster (Rabbin Duası) süresince bekle. Daha sonra şayet yeterli (not drie ynough)) değilse, o zaman önceden söylendiği gibi ıslat⁹⁰.

İyi Bir Keten Kumaşı Brazil ile Nasıl Boyarsın

İstediğin çoklukta keten kumaş al ve her arşın keten için iki ons veya 12 tane meşe palamudu al: meşe palamutlarının her birini iki veya üç parçaya ayır ve daha sonra onları suyla bir tencereye koy ve hep beraber kaynat ve onlar çeyrek saat veya daha az kaynadıkları zaman ateşten al ve kumaşı içine koy ve kısa bir süre ıslanmasına izin ver, fakat kurumasına izin verme. Sen onu böylece kaynatırken, temiz su ile dolu bir diğer tencere almalısın ve onu ateşin üzerine koy ve kaynama sıcaklığına getir, daha sonra her arşın kumaş için söylenen suyun içine konulmak üzere iki ons şap al ve o ıslanırken söylenen kumaşı al ve söylenen tencerenin içine şap için koy ve onları hep beraber çeyrek saat kaynat, daha sonra kumaşı tencereden al ve hafifçe sık, daha sonra bir süre kuruması için as, fakat çok fazla kurumasın. Daha sonra böylece kaynamış brazile sahip olmalısın: odun külünden yapılmış külu almalısın, fakat onun çok güçlü olmadığını gör ve tavada (kazanda) kumaşını öyle çok ıslatma, daha sonra brazili kül suyu ile tavaya koy ve çeyrek saat kaynamasına izin ver, daha sonra ateşten al ve topraktan yapılmış bir tavaya

⁹⁰ A Profitable Book of cleaning & dyeing recipes (1580-1605), <http://www.elizabethancostume.net/dyes/profitable.html>, 21.08.2008.

sahip ol ve kademeli olarak içine sırasıyla likör ve brazil koy, daha sonra söylendiği gibi kumaşı içine koy ve karıştır ve içinde iyice çevir, fakat içinde kaydattığın şapın çok fazla kuru olmamasına dikkat et. Aynı zamanda dört galon kül suyu için yarım pounddan daha az küçük parçalara ayrılmış brazil koymalısın⁹¹.

Brazil İle (Keteni) Kırmızı Yapmak

Bir pound keten, ¼ pound şap al, fakat önce şapı kaynat, daha sonra keteni iki saat süreyle içine yatır, daha sonra dövülmüş meşe palamutlarını al ve içine su koy, daha sonra keteni içine yatır ve içine ¼ pound brazil ve 1 ons Arap zımkı koy. Daha sonra dörtte biri (buharlaşıncaya kadar) kaynamaya bırak ve içine keteni koy. Şayet kırmızı istiyorsan daha sonra içine meşe palamudu koyma⁹².

İpliği* Kırmızıya Boyamak

Her bir pound iplik için 3 ons iyi öğütülmüş kaya şapı al ve bu şapı ateşin üstünde su dolu bir vazoya (kazana) koy; hafifçe kaynamaya başladığında iplikleri içine koy, (daha sonra) onu ateşten al ve soğuyuncaya kadar iplikleri içinde ıslat. Daha sonra iplikleri dışarı çıkar ve hiç renk vermeyinceye kadar yıka; toz haline getirilmiş bir ons toz halde verzin al, bu ya kazıyarak veya törpüleyerek olmalı ve suyu içine dök, bir buçuk saat süreyle kaynat. Daha sonra ateşten al ve keten bir kumaştan süz; daha sonra önce sahte likörü kaynaması için koy ve tam kaynayacağı zaman ipliği içine koy ve bir saat kaynamaya bırak ve daha sonra iplikleri dışarı al ve ver kuruması için sıraya ser. Hemen sonra her bir pound iplik için bir bardak dolusu çok güçlü kül suyu içeren likör ilave et ve kül suyu birleşmesi için likörü iyice karıştır ve daha sonra iplikleri içine koy ve çeyrek saat kaynak; daha sonra gölgede kuruması için onu sıkarak dışarı al ve o iyi olacak⁹³.

⁹¹ A Profitable Booke (1586-1605).

⁹² A Profitable Booke (1586-1605).

* Boya tariflerini İngilizceden Türkçeye çevirirken karşılaştığımız en önemli problem “thread” (iplik) kelimesinin anlamlandırılmasında yaşandı. Çünkü iplikten kastın ne olduğuna dair bazı tariflerde herhangi bir açıklama yer almamaktadır. Bu nedenle eserin ilgili bölümünde ağırlıklı olarak hangi türden (ipek, yün, pamuk veya keten) bahsediliyorsa, çeşidi belirtilmemiş ipliğin o türden olduğu varsayılabilir. Teknik bir analizle bu ayrımı yapmak ise neredeyse imkansızdır; çünkü ipliğin türü ne olursa olsun boyama tarifleri, gerek kullanılan boya türleri ve gerekse uygulama aşamaları itibarıyla büyük benzerlik arz etmektedir.

⁹³ Segreti per Colori (15 th c.).

Güzel Russet (Kırmızısız Kahverengi) Yapmak

Bir kap su ve bir ons brazil al; ve bunları yarım saat kaynat, daha sonra ateşten al ve içine yeteri kadar buğday ve dörtte üç (muhtemelen ons) kadar zamk (half a quarter of gumme) koy. Şayet mükemmel kırmızılığa ulaşamadıysan onu bir başka kaba boşalt veya içine çeyrek ons toz şap koy ve bir gece süreyle beklemeye bırak⁹⁴.

İpliği Verzino ile Boyamak

Verzinoyu al ve onu yeterince uzun süre suyun içinde kaynat ve daha sonra ipliği al ve ona iyice sür; daha sonra onu tatlı su ile yıka ve daha sonra şap ile işleme tabi tut ve neredeyse kuruyana kadar bekle; verzinoyu hafifçe ısıt ve iplikleri birkaç kez renklendirmek için boyaya daldır ve gölgede iyice kurut⁹⁵.

Kırmızıya Boyamak

Bir loth brasilwood talaşı, bir loth ince toz halde zencefil, yağmur suyu ile kaynat, aynı zamanda içine bir ceviz büyüklüğünde şap ilave et. O yarı yarıya dibe çökene kadar kaynat ve onun ile boya. Ona küçük miktar daha zencefil ilave edersen, aynı zamanda brazili iki veya üç kez kaynatabilirsin⁹⁶.

Bir Diğer Kırmızı Boya

Sönmemiş kireci al ve üzerine yağmur suyu dök. Bir gece beklemeye bırak ve temiz parçaları bir kumaşın içinden süz ve her kütle su için bir loth brasilwood talaşı al. Yarı yarıya çökene kadar kaynat. Ona bir loth öğütülmüş şap ilave et. Sıvıyı süzgeçten geçirerek odun (parçalarından) arındır ve onu bir süre ısıt fakat boyanın kaynamasına izin verme. Boyamak istediğin her neyse şu şekilde hazırla: Kırmızı şarap çökeltisini al ve onu bir çorabın içine koy ki şarap dışarı aksın ve tortu kurusun. Daha sonra onu bir tavuk yumurtası büyüklüğünde toprak haline getir. Güneşte kurumaya bırak. Daha sonra onu külün içine göm ve bu külleri güçlü bir kül suyu yap ve onu kaynat. Boyamak istediğin her neyse bununla kaynat ve kurumaya bırak. Daha sonra ifade edilen boyanın içinden geçir⁹⁷.

⁹⁴ *Segreti per Colori* (15 th c.).

⁹⁵ *Segreti per Colori* (15 th c.).

⁹⁶ *The Allerley Mackel: A dyeing and textile cleaning manual from 1532*, <http://www.elizabethancostume.net/dyes/allerley.html>, 21.08.2008.

⁹⁷ *The Allerley Mackel: A dyeing and textile cleaning manual from 1532*.

3.1.3. Kökboya

Çeşitli Avrupa kaynaklarında zamanın İzmirli boyacılarından derlenmiş, Türk kırmızısının yapımıyla ilgili bilgiler verilmektedir. 19. yüzyılda Avrupa boyacılarının bu bilgilere dayanarak kullandığı yöntemler altı aşamadan oluşuyordu⁹⁸:

Kumaşlar önce kaynatılır, üzerlerindeki yağlar alınır.

Kumaşlar daha sonra femante olmuş zeytinyağını emülsifiye ederek (sıvı içinde asılı kalmasını sağlayarak) yapılan bir madde ile (buna Gelibolu yağı da deniliyordu) işlem görürdü.

Bundan sonra gübreleme ve mazılama işlemlerine geçilirdi.

Şaplama işlemi tatbik edilirdi; kumaşlar bu evrede şapla mordanlanıyordu.

Boyama işlemi, boya banyosunda, kök boyanın yanı sıra başka maddeler de kullanılarak yapılırdı ki bunlardan en önemlisi öküz kanıydı. Boyama birkaç aşamalı bir uygulama sonunda tamamlanır, kumaşlar arada meşe mazısı, tebeşir tozu ve başka katkılarla işlem görürdü.

Son olarak tatbik edilen arındırma işleminde en eski yöntem, potasyum karbonat eklenmiş sabun banyosunda kumaşı birkaç su yıkamaktan ibaretti. Kaynatma ve durulamadan sonra kumaşlar kuvvetli güneş ışığı altında çayıra serilerek kurutulurdu.

Yünü Kırmızıya Boyamak

Dört pound yün ipliği, on ons şapı, kâfi derecede kepekli su ile kaynat, daha sonra ipliği dışarı al ve suyu bu kazandan al ve içine tekrar üç birim taze kepekli su ve bir birim temiz su koy ve onu ateşte biraz ılıt ve daha sonra içine iki pound kökboya (grening weede) koyarak bir süre ılıtmaya devam et, daha sonra içine yünü koy ve bir sopa yardımıyla üç saat süreyle karıştır, fakat onun herhangi bir şekilde kaynamasına izin verme, böyle yaptıktan sonra tekrar yünü dışarı al ve kazanın içine koy ve içine yarım bardak sönmemiş kireç ve daha çok sıradan kül ilave et ve yünleri tekrar içine koy ve onu altı veya yedi Paternoster (Hz. İsa'nın öğrettiği Rabbin duası) müddetince karıştır, daha sonra yünü dışarı al ve iyi bir renge sahip olacaksın. Fakat şayet daha kan kırmızısı bir renge sahip olmakdıysan, o zaman kazana yarım bardak dolusu daha kireç ve bir bardak dolusu kül ilave et ve tekrar yünü koy ve onu dört veya beş Rabbin duası süresince iyice

⁹⁸ I. Okaygün-F. Yaraş, *Doğal Boyalarda Yün Boyama Uygulaması*, s. 16.

karıştır, daha sonra yünü dışarı al ve yıka ve böylece çok iyi bir renge sahip olacaksın⁹⁹.

Yün Kumaşı Kan Kırmızısına Boyamak

Yün kumaşı boyamak için önce iyi çavdar ununu temiz bir suyun içinde (çalkalayarak kaynıyormuş gibi) köpürt ve daha sonra onu bir tüp veya tavanın içine koy. Daha sonra üzerine tatlı temiz su dök ve öylece uygun kıvama gelmesi için üç gün süreyle beklet, daha sonra bu sudan al ve içine bir arşın kumaş için iki ons şap koy ve iki saat süreyle kaynat, daha sonra onu sıkmadan asarak kurumasını sağla. Daha sonra kazanın suyunu unlayarak dışarı al (kurut) ve içine en iyisinden bir pound kökboya (grening weed) ve bunu aynı zamanda ısıt fakat kaynamasına izin verme ve daha sonra kumaşı içine koy ve kaynatmadan iyice karıştır ve onu dışarı al ve iyi bir kül suyu ile bir tavanın içine koy ve içinde bir süre beklet ve böylece kurumasına izin ver ve o kırmızı olacak. Şayet onu daha iyi yapacaksan brasille sahip olmalısın, bir ons şap al ve önceden söylendiği gibi bir diğer suyun içinde hazırla, daha sonra iki ons şapı bu brasil ile birlikte kepekli suyun içinde kaynat ve bir süre brasilin içinde çözülmesini bekle ve böylece içine soğuk su koy, daha sonra kumaşı tamamen ıslatacak kadar soğuk su alarak kumaşı içine koy ve iyice karıştır daha sonra yeterince etkili oluncaya değin diğer kısmı almalısın, şayet aynen kan rengine sahip olmak istiyorsan, kumaşı sabun külünden yapılmış kül suyunun içine yatır ve tam bir kan rengi (materyale) sahip olacaksın¹⁰⁰.

İpliği Kırmızıya Boyamak

İyice ezilmiş kök boyayı al ve onu asma külünden yapılmış az miktardaki çözeltilinin içine koy ve kaynat ve iplikleri kaynatmak için birkaç kez kül suyu çözeltilisinin içine koy; daha sonra onu ateşten al ve kurut; kuruduğu zaman şapla işleme tabi tut ve daha sonra onu az bir miktar vrzinonun ile birlikte suyun içinde kaynat ve kül suyunun içinde hep beraber karıştır. Daha sonra onu güneş görmeyen bir yerde rüzgârda kurut o iyi olacak¹⁰¹.

3.1.4. Samfleure (Yalancı Safran)

Keten veya İplik Kırmızıya Nasıl Boyanır

Herhangi bir keten veya ipliği kırmızıya boyayacağın zaman, bir pound

⁹⁹ *A Profitable Booke (1586-1605).*

¹⁰⁰ *A Profitable Booke (1586-1605).*

¹⁰¹ *Segreti per Colori (15 th c.).*

yalancı safran (*Canthamus tinctorius*) al ve onu bir gün bir gece süreyle süt sıcaklığında suyun içinde beklet, daha sonra onu kalın bir torba veya çuvalın içine koy ve onu bir ırmakta içinde kırmızı renk çıktığı müddetçe yıka daha sonra burkarak ve böylece yalancı safranı dışarı al ve daha sonra güzel bir tahta veya masanın üzerine ser ve daha sonra küçük bir yığın haline getir, daha sonra üzerine beyaz kül serp ve onları kül ile karıştırdığın zaman bir pound yalancı safran, çeyrek pound kül al ki bu kül beyaz şarap tortusunun yakılmasıyla elde edilmiş olmalı ve bunu ellerinin arasında ovmalısın, diğerlerine karşılık gelecek şekilde daha sonra ondan küçük yığınlar yap ve beş saat süreyle beklet. Daha sonra tekrar onu hafifçe ısınmıncaya kadar ov daha sonra iyi bir leğen hazırla ve elindeki materyali içine koy, o içinde rahat hareket edebilmeli ve aynı zamanda suyu söz konusu leğenin içine sıkılabilmeli, daha sonra içine bir pint (0,474 lt.) çok iyi şarap sirkesi, daha sonra bir pound (pamuk) ipliği koyabilirsin ve o iyi olmalı. Fakat keten kumaşı boyamak için onu pamuk ipliği veya pamuklu kadifeden (*fustian*) önce koymalısın. Daha sonra onları içinde bir gün bir gece süreyle beklet daha sonra iplikleri ve ketenleri dışarı al ve daha sonra onları bir galon (3.78 lt.) üvez ağacından (*Sorbus aucuparia*) kül suyunun içine koy ve yarım saat süreyle içinde beklet ve daha sonra dışarı al ve gücünün yettiği kadar sık ve güneşe as, daha sonra ilk kez yalancı safranı içinde ıslattığın suyu al ve onun leğenin içine diğer rengin içine süz, daha sonra içine bir bardak dolusu sirke koy ve daha sonra içine ipliğini, pamuklu kadifeni veya keten kumaşını koy ve onları daha önce söylendiği gibi yap (yani yarım saat beklettikten sonra kuvvetlice sıkarak güneşe as)¹⁰².

3.2. Mavi

3.2.1. Çivitotu

Aşağıda sunacağımız tariflerin önemli bir bölümü *Segreti per Colori*'de yer almaktadır ki bu eser XV. yüzyıl ortalarına oldukça popülerdi. Bu dönemde indigo mavisini oldukça revaçtaydı ve pahalı olması dolayısıyla indigo Hindistan'dan Avrupa'ya nadiren ulaşabilmekteydi. Bundan dolayıdır ki dönemin boyacıları indigo mavisini elde etmek için Avrupa'da bol miktarda bulunan çivitotu kullanımına yönelmişlerdi. Nitekim bu eserden aşağıda sunacağımız boya tariflerinde indigo mavisini elde etmek için çivitotunun kullanılıyor olması bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

¹⁰² *A Profitable Booke (1586-1605).*

İndigo Yapmak

Çivitotu bitkisini al ve onu iyice ez ve onu elma büyüklüğünde küçük topaclar haline getir. Daha sonra her pount çivitotu için iki ons normal tuz, üç ons sülfür ve bir ons şap al: bunların hepsini çivitotu ile birlikte öğüt ve daha sonra bunların hepsini temiz su ile dolu bakır kabın içine koy ve onları salça kıvamına gelinceye kadar karıştır, daha çıvık olmasına izin verme, daha sonra bakır kabı yüksek ateşin üzerine koy ve o hamur kıvamına gelinceye kadar beklet; daha sonra bir masanın üzerine koy ve oldukça ince bir tabaka teşkil edecek şekilde yay ve daha sonra istediğin tarzda bir bıçak ile keserek kurumaya bırak sen iyi bir indigoya sahip olacaksın¹⁰³.

İndigo Yapmak

İki ons açık renk alçı taşı al ve onu 10 ons kuru çivitotu ile öğüt ve daha önce de söylendiği gibi çiçek (veya çivitotunun fermantasyon sonrası köpüğünü) al ve iyice öğüt; daha sonra az bir miktar yumurta akı ile karıştır, yumurtanın akı daha önce söylendiği şekilde hazırlanır ve bunları hepberaber iyice karıştır. Ve onu güneşte kurut ve kuruduğu zaman istediği şekilde küçük parçalar halinde kes. Ve not, onu öğüteceğin zaman onu suda eritilmiş az miktarda şap ile karıştır, o iyi ve hoş indigo olacaktır¹⁰⁴.

Güzel İndigo Yapmak

Boyacı kaynakayan çivitotunu elediği zaman boyacı fıçısında toplanan çivitotu çiçeğinden bir parça al. Onu çömlek küreğinin içinde iyice fırınla ve iyice yayana kadar beklet; daha sonra onu iyice öğüt ve debbağların kullandığı beyaz dünyadan (bildiğimiz kireç) beş parça al, onları ez ve çivitotu tozuyla iyice karıştır; daha sonra tamamını su ile temizlenmiş taşın üzerinde boya gibi ez, daha sonra onu düz bir masanın üzerine yay ve güneşte hafifçe kurummasına izin ver; daha sonra küçük parçalara ayır ve tekrar güneşte kurumaya bırak. Daha sonra ilk karışımdan bir miktar al ve onu oldukça sulu bir çorba kıvamına getir ve parçaları ıslatmak için içine koy; daha sonra onları dışarı al ve güneşte veya ateşin üzerinde kurut ve şayet renk yeterince koyu değilse, renk istediğiniz kıvama gelinceye kadar aynı işlemi uygula ve daha sonra onu kurutup elde ettiğin şeyi muhafaza et¹⁰⁵.

¹⁰³ *Segreti per Colori (15 th c.).*

¹⁰⁴ *Segreti per Colori (15 th c.).*

¹⁰⁵ *Segreti per Colori (15 th c.).*

İndigo Yapmak

Alçı taşını al ve iyice öğüt ve üç parça bundan ve altı parça çivitotu çiçeğinden al ve iyi renkli bir macun kıvamına gelinceye kadar iyice karıştır. Daha sonra potasyum şapı ile yapılmış şap suyunu al ve tekrar bu kireçtaşı ve çiçeği ıslat, lapa kıvamına gelinceye kadar daha fazla taze çivitotu çiçeği ilave et ve içine şap suyu koymadan önce kireç ve çivitotu karışımını mermer veya sert bir taşın üzerinde iyice kuruyuncaya kadar karıştır. Daha sonra o şap suyu ile tekrar ıslatılmalıdır. Daha sonra onu yay ve iyice kuruyuncaya kadar beklet ve koruma altına al¹⁰⁶.

Bir Diğer Yolla İndigo Yapmak

İndigo çiçeğini al ve idrar ve keskin sirke ile macun kıvamına getir; andan bir kalıp yap ve onu güneşte kurut ve şayet renk tonu donuksa biraz daha çivitotu çiçeği ilave et, buna iyi bir renk alıncaya kadar devam et daha sonra küçük parçalar halinde kes kurutma işlemi bittiğinde o hazır olacaktır¹⁰⁷.

İndigo Yapmak

Öncelikle şunu bilmelisin ki bu rengin türlü çeşitleri çivitotu denilen belli bir ottan yapılır. Bu otun istinasız her zerresi bir kavanozun içinde kaynatılır ve daha sonra kurutulur ve farklı isimlerle anılır; o çeşitli sahalarda yapılır ve neredeyse mükemmel bir gökyüzü rengindedir¹⁰⁸.

İndigo Yapmak

Hazırlanmış kireç taşını al ve iyice öğüt ve onu çivitotu çiçeğiyle iyice karıştır ve onu yumuşak ve sulu bir pasta kıvamına gelinceye kadar iyice ez. Daha sonra şap al ve kaynar su ile işleme tabi tut ve daha sonra tekrar kireç taşı ve çivitotu çiçeğini sulu yulaf lapası kıvamına gelinceye kadar şap suyu ile tekrar ıslat ve kendini çekene kadar beklemeye bırak ve daha sonra onu parlak ceviz ağacından yapılmış masa veya iyice parlak mermer veya taşın üzerine yay. Daha sonra tam kuruyacağı zaman istediğin gibi küçük parçalara kes. Kuruma işlemi tamamlandığında o iyi indigo olacaktır¹⁰⁹.

İndigoyu Bir Diğer Metotla Yapmak

Hasat zamanı çivitotu bitkisini al ve onu iyice ez ve bir kabın içinde güneş ışınları tam üzerine gelecek şekilde birkaç gün süreyle güneşte beklet

¹⁰⁶ *Segreti per Colori (15 th c.).*

¹⁰⁷ *Segreti per Colori (15 th c.).*

¹⁰⁸ *Segreti per Colori (15 th c.).*

¹⁰⁹ *Segreti per Colori (15 th c.).*

ve her gün idrar ile ıslat ve kurtlanana kadar bu işleme devam et. O mavi renkte bol miktarda kurt üretecektir. Daha sonra bu kurtları al ve onları ez ve ve keten bir bezden süzmek suretiyle onların suyunu çıkar, çok fazla sıkıştırma; daha sonra kütleyi kendi haline bırak o fire vermeye başladığı zaman bir hamur gibi topak haline getir çok koyu olmasın ve onu kurumaya bırak; o tam kurumak üzereyken suyu preslenerek dışarı çıkarılabilir ve istenilen şekilde küçük parçalar halinde kesilir ve kuruma işlemi tamamlandığında boya elde edilmiş olacaktır¹¹⁰.

Bir Diğer Yolla İndigo Yapmak

Çivitotu çiçeği ve çok beyaz nişasta al ve filtre edilerek hazırlanmış idrarla ve aynı miktarda keskin sirke ile birlikte yoğur. Ve tamamını bir topak haline getir ve onu güneşte kurut; şayet etkili bir şekilde renklenmemişse daha fazla çivitotu çiçeği ilave et ve istenilen canlı renk oluşuncaya kadar işleme devam et, o iyi olacaktır¹¹¹.

3.2.2. İndigo

İndigo Hindistan ve Mısır'da İsa'dan önceki çağlarda yetişiyordu ve Romalılar bunu "indicum" adı verilen bir tür mürekkep imalinde kullanıyorlardı. İndigonun önemli bir ticari emtia olarak Avrupa'nın hayatına girmesi XII. yüzyılda olacak ve XVI. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'nın yerli bitkisi çivitotunu saf dışı bırakacaktır. Şu var ki maalesef indigo imalatına ilişkin bilgilerimiz XVIII. yüzyılın ortalarından geriye gitmemektedir; ancak daha önceki yıllarda da benzer uygulamaların yapıldığı varsayımından yola çıkarak bu bilgilere burada yer vermenin yararlı olacağı kanaatindeyim.

Hasadı yapılarak imalathanelere taşınan indigo bitkisi orada büyük dikdörtgen biçimli fermantasyon havuzlarına konulur. İndigo demetleri havuzlara dikey olarak yerleştirilir; bundan maksat bitkilerin arasındaki havanın çıkışını ve sıvı akışını kolaylaştırmaktır. Havuzlara su verilmeden evvel bitkilerin üzerleri bambu odunları ile örtülür; böylece havuzlar doldurulduğunda bitkilerin su yüzeyine çıkması engellenerek tamamen ıslanmaları sağlanır. İndigo yapraklarının suyu emmesi uzun zaman alır. Yaprakların suyu emmesiyle fermantasyon süreci başlar; bunun en kesin göstergesi havuzdaki seviyenin yükselmesidir. Yaprakların ve sapların arasındaki köpükler tedricen yukarı çıkarak yüzeyde bir tabaka oluşurmaya başlar. Bu esnada teknenin tamamı kaynatılarak köpüklerin yüzeye çıkışı

¹¹⁰ *Segreti per Colori (15 th c.).*

¹¹¹ *Segreti per Colori (15 th c.).*

hızlandırılır ve yüzeyde kalın bir köpük tabakası oluşur. Bu süreç bir buçuk günde tamamlanır. Fermantasyon sürecinin ne kadar süreceği iyi belirlenmelidir; bu kısmen koku ve yoğunlukla tadılmasıyla anlaşılır. Bir saat aşırı fermantasyon aylarca emeği ve ürünü tehlikeye sokabilir. Mavi köpük yüzeyde belirir belirmez sıvı kontrol edilir; renk koyu mavi ve tadı tatlı ise çabucak tekneden daha düşük seviyedeki tankın içine alınır. Orada kadınlar ve kızlar ellerinde bambu sopalarıyla hazır beklerler. Tank tamamen sıvıyla dolduğunda sopalarıyla karıştırmaya ve dövmeye başlarlar. Bu işlem ritmik hareketlerle devam eder ve işin sonuna yaklaşıldıkça renk beyazlaşmaya başlar ve sonunda kaybolur. Hemen hemen iki saat süren bu işlemden sonra sıvı giderek sarı-kahverengi arası bir renk alır ve mavi parçacıklar görülmeye başlanır. Daha sonra dibe çökecek olan bu mavi parçacıklar boyanın esasını teşkil eder. Süreci hızlandırmak için soda, kül suyu, sönmemiş kireç ve tanin içeren bitki parçalarının kaynatılmasıyla elde edilen çözeltiler ilave edilebilir¹¹². Yukarıda gerek çivitotundan indigo (mavisi) ve gerekse bizzat indigonun hazırlanışına ilişkin bilgileri zikrettik. Ancak çivitotu ve indigonun çeşitli kumaşlara uygulanması ayrı bir safhayı teşkil etmektedir. Esasen mavi ve lacivertlerin çeşitli tonlarını elde etmek amacıyla kullanılan çivit ve indigonun boyama özü aynıdır. Bileşimindeki en önemli madde “indican” adı verilen *glucosiddir*. Boya küpleme yöntemiyle hazırlanır. Suda çözülmeyen boyar madde fermantasyon yoluyla indirgenir ve bir baz ortamı içinde çözülmesi sağlanır. Bu eriğe daldırılan kumaşlar ve yünler yeniden havayla temas ettiğinde boyar madde oksitlenir, rengi maviye dönüşür. Daldırma işlemi birçok kez; on, yirmi, hatta kırk kez yinelenerek istenen koyuluk ve haslıkta renkler elde edilir¹¹³.

Çividin uygulama safhası oldukça basit ve sair katkı maddelerine gereksinim duyulmadan gerçekleştirildiğinden, inceleme dönemimize ilişkin kaynaklarda tafsilatlı bilgilere rastlanmamaktadır. Ancak 1502 (907) tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesi’nde, lökke kırmızıya boyanmış ipeğin çivit kullanılarak morlaştırılma safhası şöyle ifade edilir: “...lökke tamam verdiklerinden sonra çividi ezüb sâfi idüb suyuna çeküb çerde derlerdi”¹¹⁴. Yine hemen aşağıda orijinal haliyle verdiğimiz Segretti per Colori’dan alınan tarif aynı basitliktedir.

İpek veya İpliği Maviye Boyama

¹¹² Gösta Sandberg, *Indigo Textiles Technique and History*, s. 20.

¹¹³ Oktay Aslanapa-Yusuf Durul, *Selçuklu Halıları, Başlangıçtan XVI. yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Halı Sanatı*, ...1973, s. 18.

¹¹⁴ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 202.

Kaynatılmış ve yıkanmış ipeği al -ipek beyaz ve kaynatılırken şap kullanılmamış olmalıdır- indigo çözeltisinin içine koy (buradaki indigo çiviototundan imal edilmiştir), hoş bir açık mavi renk elde edeceksin¹¹⁵.

3.2.3. Yaban Mürveri (*Sambucus ebulus*)

Pamuk ve Keten Kumaşı Maviye Boyama

Siyah yaban mürverini al, onları güneşte kurut ve 12 saat süreyle sirkeli suda beklet. Onları elle sıkarak süz ve bir kumaşın içine koyarak ez. Daha sonra bakır pası ve şap içeren karışımı hazırla. Şayet rengin daha açık mavi olması isteniyorsan daha fazla bakır tozu ekle. Yün ve pamuk İplikleri veya keten kumaşı karışımın içine yatır. Veya mavi yaban mersini (*Vaccinium myrtillus*) al, suyu onun üzerine dök, daha sonra onun üç veya dört gün süreyle ıslanmaya bırak ve içine şap koy ve hep beraber iyice kaynat¹¹⁶.

İplik veya Keten Kumaşı Maviye Boyama

Çok olgunlaşmış veya güneşte iyice kurutulmuş yaban mürverini (*Sambucus ebulus*) al, on iki saat süreyle sirkenin içine yatır, daha sonra onları elinle ovala ve keten kumaştan süz ve onları bir miktar çürütülmüş Verdet şapa koy. Şayet açık olduğunu düşünürsen ona biraz daha Verdet koy ve iplikleri veya keten kumaşı içine yatır¹¹⁷.

İplik veya Keten Kumaşı Maviye Boyama

Çok olgunlaşmış veya güneşte iyice kurutulmuş yaban mürverini al ve on iki saat süreyle sirkenin içine yatır, sonra onları elinle ovala ve keten kumaştan süz ve onlara bir miktar çürütülmüş Verdet (yeşil bitki?) ve şap ilave et. Şayet açık olduğunu düşünürsen biraz daha Verdet koy ve iplikleri ve keten kumaşı içine yatır¹¹⁸.

3.2.4. Boyacı Katırtırnağı (*Genista tinctoria*; woadwaxen)

İyi Bir Keten Kumaşı (Boyacı Katırtırnağı ile) Maviye Boyamak

İyi bir maviye boyamak için bir kap temiz su al ve ateşin üzerine as ve kaynamasına izin ver, daha sonra bir Ame'nin yarısı büyüklüğünde kap almalısın, (Ame) Hollanda veya yakınlarında böyle ifade edilir ve sahip olduğun likör sıcakken ona 3 pound beyaz kepek, 3 pound kül, bir pound

¹¹⁵ *Segreti per Colori* (15 th c.).

¹¹⁶ *The Allerley Mackel: A dyeing and textile cleaning manual from 1532.*

¹¹⁷ *Cleaning & Dyeing Recipes from The Secetes of the Reverend Maister Alexis of Piemont* (1580), <http://www.elizabethancostume.net/dyes/alexis.html>, 21.08.2008.

¹¹⁸ *A Profitable Booke* (1586-1605).

boyacı katırtırnağı (Genista tinctoria; woadwaxen) ilave et ve tüm bunları bu kabın içinde iyice karıştır ve üç veya dört Paternoster (Hiistiyanlıkta rabbin duası) zamanı ıslanmaya bırak, daha sonra yarım pounddan daha az floray (bir tür bitki) al ve temiz suyun içine daldır ve orada çeyrek saat örtülü olarak beklet, daha sonra senin temiz tekneni veya Ame'ni al ve içine suda beklettiğin florayı koy, daha sonra ateşten sıcak likörü al ve fakat onu iç yağının içine koymadan önce soğuması için bir süre beklet, daha sora içine koy ve güzelce karıştır. Onu iyice ört ve kapat ve böylece 6 saat süreyle beklemeye bırak ve daha sonra örtüyü aç ve onu epeyce bir süre karıştır ve tekrar sıkı bir şekilde ört ve 6 saat süreyle beklemeye bırak, daha sonra örtüyü aç önceki gibi karıştır ve böylece onu tekrar beklet, daha sonra şayet boya gelmeye başladıysa veya balmumu yeşiline dönüşmeye başladıysa (çiçeklerde köpüklenme görüldüyse) 2 veya 3 saat süreyle örtüyü aç, şayet başlamadıysa daha uzun süre üstü örtülü olarak beklet, şayet (rengin) geldiğini görürsen içine boyayacağın kumaşın bir kısmını koy ve iyice döndür ve daha sonra sık ve 2 veya 3 saat beklemeye bırak: daha sonra içine tekrar kumaş koy ve tekrar söylediği gibi yap ve böylece tekrar onu iyice beklet, sen boyanın iyice çıktığını ve çiçeklerin yüzeye çıktığını görene değin 2 veya 3 saat beklet, şayet rengin yeterince yeşil olduğunu veya balmumu yeşili olduğunu gördüğün zaman bir tabak ile çiçeği al ve daha sonra tekrar kumaş içine koy ve onu iyice karıştır ve sıkarak dışarı al, daha sonra onu iyice beklet ve böylece günde üç veya dört kez renklendirmelisin. Daha sonra boyayı kazanın içine al ve tekrar onu ateşin üzerine as ve orada iyice ısınmasını bekle ve içine 2,5 pound kül koy Daha sonra onu içyağının içine koy ve böylece beklet, fakat onu iyice beklet ve kapat ve böylece bir gece dinlendir, fakat gecede bir kez kepçe ile karıştır ve sabah gördüğünde şayet boya önceden söylendiği gibi geldiyse, böylece kumaş tekrar içine koy, fakat içinde çok fazla bekletme, yani boya soğuyana kadar (bekletme), ve böylece onu dört kez boya. Daha sonra onu ateşin üstünde tekrar ısıtmalısn ve içine iki pound kül koy ve bir gece dinlenmeye bırak ve önceden söylendiği gibi gecede bir kez karıştır ve onu ört ve oraya gittiğinde boyanın geldiğini ve onun olduğunu görürsen, önceden düşündüğün gibi boyayabilirsin ve senin rengin balmumu yeşiliyse, o zaman boyan iyi ve kıvamında demektir ve çiçekler güzelce yüzeye çıkacaklar, fakat balmumu sarısı köpük olmaya başlamışsa, o zaman kıvamı fazla demektir: ve o zaman daha fazla kumaş koymalısn¹¹⁹.

¹¹⁹ *A Profitable Booke (1586-1605).*

3.3. Mor

İpeği veya İpliği Mora Boyama

4 ons sabun al ve ipeği daha önce tarif edildiği gibi yıldızlanana kadar içinde kaynat ve temiz su ile yıka ve daha sonra ser; daha sonra içinde temiz su bulunan bir kap al ve içine her pound ipek için şayet kaliteli ise 2 libre, kalitesizse 3 libre oricello (orchil) koy 2 saat süreyle kaynat ve ılımasına izin ver; daha sonra soğumaya bırak ve onu bükerek iyice süz ve çok temiz bir yün kumaşın içine koy ve iyice sık ve böylece üç gün beklet ve daha sonra onu temiz su ile iyice yıka, bükerek sık ve daha sonra gölge bir yere ser ve o kuruduğu zaman beyaz bir keten kumaşın içine koyarak oldukça sıkı bir rulo yap¹²⁰.

İpek ve İpliği Menekşe Rengine Boyama

2 veya 3 libre oricello al ve onu iki eşit porsiyon olarak böl ve onun bir parçasını ipek ile kaynayan suya koy ve bir saat süreyle kaynat; daha sonra ipeği çıkar, ser ve katla; daha sonra diğer yarım porsiyon oricelloyu (orchil) kazana koyarak hepberaber çok az su kalıncaya kadar kaynat. Daha sonra onu ateşten al ve ipeği soğumaya bırakılan suyun içinde bir gün süreyle beklet. Daha sonra onu bükerek sık, temiz su ile yıka ve gölgede kurumaya bırak ve daha sonra onu keten kumaşın içine koyarak daha önceki gibi sıkıca rulo yap¹²¹.

İpeği Mora Boyama

İpeği mor renge boyayacağın zaman bir pound ipek ve 4 ons şap al ve şapı suyun içinde kaynat ve ipeği (şaplı suyun) içine yatır ve böylece dört saat beklet. Daha sonra her bir pound ipek için iki pound mor renk al ve bundan sora yazılacağı gibi hep beraber kaynat, şöyle ki, yarı yarıya idrar ve sıradan su almalısın ve berrak ve hoş oluncaya kadar kaynatmalısın ve daha sonra onu temiz suya koy. Aynı zamanda bir pound ipek için dört ons şapa sahip olmalısın. Aynı zamanda kırmızı ipeği “Crappe van meede” (Felemenkçede böyle söylenir) en iyi kalite kök boya ile boyamak için dört pound şap ile boyamalısın ve aynı zamanda kan kırmızısı ipeği şap ile boyamalısın ve aynı zamanda sarıya şap ile boyamalısın¹²².

¹²⁰Segreti per Colori (15 th c.).

¹²¹Segreti per Colori (15 th c.).

¹²²A Profitable Booke (1586-1605).

İpliği Kederli Mor Renge Boyamak

Nar kabuklarını ve kurutulmuş portakal parçalarını al, daha sonra onları suda az bir miktar şap ile kaynat, bu şap küçük bir fındık büyüklüğünde olmalıdır, daha sonra soğumaya bırak ve soğuduğu zaman ipliği içine koy ve tekrar kaynat ve güzel bir renge sahip olacaksın¹²³.

3.4. Sarı

İpek ve İpliği Safran Rengine veya Sarıya Boyamak

Bir libre ipek ve 4 ons sabun al ve daha öncede ifade edilen küçük yıldız belirtileri görününceye kadar kaynat ve daha sonra onu önceki gibi 4 ons şap ile karıştır ve bu karışımın içine daldırarak tam bir gün beklet. Daha sonra onu ger ve karıştırılmasına veya suda yıkanmasına izin verme, fakat onu dışarı al ve güneşte kurut; buruşturma. Daha sonra “panicella” olarak da isimlendirilen 2 libre kaya otu al ve onu bir kazanın içine koyarak iyice kaynat ve daha sonra bir tencere al içine temiz su koy ve eşit bir miktar kaya otunun kaynatılması ile elde edilmiş özütü bu su ile elin dayanacağı sıcaklığa kadar ısıt. Daha sonra içine ipeği daldır ve 3-4 saat beklet; daha sonra bükerek sık ve tekrar iki veya üç kez bu oldukça sıcak çözeltinin içine koy, ve diğer şeylerle karıştırmaksızın ve daha sonra kuruması için ser¹²⁴.

İyi Bir Sarıya Boyamak

Şayet sen küçük muhabbet çiçeği (Reseda luteola) ile sarıya boyayacaksan bu bitkinin yapraklarını ve köklerini al ve onları küçük parçalara ayır ve ıslanması için bildik külden yapılmış kül suyunun içine üç saat süreyle yatır, daha sonra çeyrek saat süreyle düşündüğün gibi iyice çiçekleninceye kadar kaynat. Daha sonra içine iki quart (1 quart=1,137 lt.) su, aynı miktarda en az altı günlük küflü idrar ilave et ve onları kısa bir süre kaynat, daha sonra süzerek temizlenmesini sağla (suyu tortulardan ayır) ve daha sonra içine önceden olduğu gibi tekrar kül suyu ve idrar koy. Daha sonra onu temiz bir bezden süz ve kaynat ve iki pound odun (küçük muhabbet çiçeği ağacı) için kül suyu ile çiçeklendirdiğin iki pound bakır pası (zengar), odununu ve tamamını al, onları senin söylediğin rengin içine koy ve tamamen eriyene kadar hep beraber iyice karıştır. Daha sonra onları hep beraber az bir süre kaynat ve o iyi olacak.

¹²³ A Profitable Booke (1586-1605).

¹²⁴ Segreti per Colori (15 th c.).

Küçük Muhabbet Çiçeği İle Sarıya Boyamak İçin Bir Diğer Yöntem

Bir kabı al su ile doldur ve ateşe koyarak ılıt. Daha sonra (muhtemelen meşe) odunundan elde edilen külü al ve onu su dolu kabın içine serp ve ılıklaşınca ateşten al ve iyice karıştır. Daha sonra gelecek güne değin üstünü ört. Daha sonra kül suyunu bir kumaştan yavaşça süzerek en berrak şekliyle bir diğer kaba al, daha sonra iyi bir (muhabbet çiçeği) ağacı al ve onun köklerini kes ve bu kökleri küçük parçalara ayır, daha sonra onu yıka ve soğuk suyun içinde durula ve daha sonra onları kül suyunun içine yatır ve orada bir gece beklet, daha sonra al ve yarı yarıya suyunu çekene kadar kaynat ve o iyice çiçeklendiği zaman, tamamen sıcak olduğu zaman temiz bir kumaşın içinden süz ve daha sonra iyi bakır pasına sahip olmalısın ve onu toz haline gelinceye kadar iyice ez ve hazırladığın diğer maddelerin arasına katarak çorba kaşığı ile iyice karıştır, bu vakit kaybetmeden çabucak yapılmalı ve aynı zamanda içindeki kül suyun çok güçlü olmalı¹²⁵.

3.5. Yeşil

İpek veya İpliği Yeşile Boyama

Daha önce sarı ipek için tarif edildiği gibi ipeği önce “panicella” ile işleme tabi tut ve daha sonra 1 libre ipek ve 4 ons indigo al ve tencerenin içine bir miktar su ile koyarak yarım saat veya daha az süre ile kaynat ve daha sonra ocaktan al ve onu yarım gün boyunca bir kumaşla ört ve şayet indigo çözünmemişse onu parmaklarınla suyun içinde oarak ez ve onun açığa çıkmasını sağla; daha sonra suyu tortularından arındır ve daha sonra suyu boyamaya uygun başka bir kaba koy. Ve onu boyayacağın zaman indigo çözeltisini al ve onu ılıt ve sıcak olduğu zaman her pount indigo için bir yumurta büyüklüğünde sönmemiş kireç ve yarım pound bal al. Daha sonra kirecin üçte birini suya koy ve o daha sıcak olduğunda diğer üçte bir ve kaynayacağı zaman kalan kireci de ilave et ve daha sonra suyu ateşten al, çünkü o kaynarsa tencerenin üzerinden taşacaktır. Daha sonra kaynatılmış çözeltiyi bir kaba başalt ve onun üzerini güzelce örterek hafif ateşte pişir ve daha sonra onu soğumaya bırak ve el dayanacak kıvama gelince içine temiz suya batırılmış ve iyice burkularak sıkılmış sarı ipeği yavaşça koy. Daha sonra indigo çözeltisinin içine koy ve yavaşça ılıt ve şayet o yavaşça renkleniyorsa tekrar boyanın içine koy ve o (boyama) devam ettiği sürece bunu birkaç kez tekrarlayabilirsin, bazı şeyleri boyamayı arzuladığın zaman içine taze indigo ve bal koy, ancak bunların miktarı önceki gibi çok olmamalıdır¹²⁶.

¹²⁵ *A Profitable Booke (1586-1605).*

¹²⁶ *Segreti per Colori (15 th c.).*

İpeği Koyu Bir Yeşile Boyamak

Mor veya menekşe rengine boyanmış ipeği al; ve onu dışarı çıkardığın zaman şapın içine daldır ve daha sonra sarı renk için tarif edilen yöntemi kullanarak “panicella” ile boya ve o öyle boyandığı zaman daha önce sarı renk için tarif edileni yapmalısın ve koyu yeşil bir renge sahip olacaksın¹²⁷.

İyi Bir Yeşil Kumaş

Şayet iyi bir yeşile sahip olacaksan, az bir miktar sulu kepek ve az bir miktar şap al ve onları hep beraber kaynat ve şap eridiği zaman ipeği içine koy ve çeyrek saat kaynamaya bırak. Daha sonra tekrar az bir miktar sulu kepek al ve muhabbet çiçeği al ve aynı zamanda onları da içine koy, taki iyi bir koyu sarı oluncaya kadar. Şayet sen daha sarı olmasını istiyorsan dışarı aldıktan sonra mavi boyanın içine koy ve içinde isteğine göre onu açık veya koyu yapabilirsin¹²⁸.

3.6. Kahverengi

İplik ve Keten Kumaşı Kahverengiye Boyama

Bir pount yaban safranı (*Carthamus tinctorius*) al ve bir torbanın içine koy. Bir gün bir gece süreyle akarsuyun içinde beklet; daha sonra içinden sarı renk gelmeyinceye kadar yıka. Daha sonra bir kap al ve bir kat safranı içine yerleştir ancak bu katın aşırı kalın olmamasına özen göster. Üzerine iyice öğütülmüş weyd (söğüt ağacı?) külü serp, daha sonra tekrar bir tabaka safran ve tekrar weyd külü vs. Onu ört veya iyi şartlarda beklet ve yedi saat süreyle muhafaza et. Daha sonra sekiz birim su, dört birim sirke al ve içine safran ve bir torba dolusu kül koy (bu torba suyu ve kül çözeltisini geçirecek nitelikte olmalıdır). İlk su ve sirkeyi 15 kez (gün) süreyle işleme tabi tut, elde edilen boya *son boya* olacaktır. Tekrar aynı miktar su ve sirke al ve önceki işleme tabi tut (muhtemelen kazandaki boyalı çözelti süzülerek alınmakta, geriye kalan safran ve külün üzerine tekrar aynı miktarda su ve sirke ilave edilmektedir), elde edilen *ikinci boya* olacaktır. Bu işlemi üçüncü kez yap bu da *birinci boya* olacaktır. *Birinci boyayı* al ve ısıt daha sonra içine iplikleri yatırarak bir gece süreyle beklemeye bırak. İplikleri asarak kurumalarını sağla, daha sonra aynı işlemi sırasıyla *ikinci boya* ve *son boya* içinde iplikleri 7 saat bekletmek suretiyle uygula¹²⁹.

¹²⁷ *Segreti per Colori* (15 th c.).

¹²⁸ *A Profitable Booke* (1586-1605).

¹²⁹ *The Allerley Mackel: A dyeing and textile cleaning manual from 1532.*

Pamuk, Yün İpliği ve Ketan Kumaşları Kederli Kahverengiye Boyama

Bir pount yaban safranı (*Carthamus tinctorius*) al ve küçük bir torbanın içine koy ve bir gün bir gece süreyle akarsuyun içinde beklet. Daha sonra içinden artık sarı renk gelmeyinceye kadar yıka: bu bir kat safranı aşırı kalın olmamak kaydıyla bir kabın içine koymak suretiyle yapılır, daha sonra üzerine bir rew safran ve bir rew kül koy ve onu iyice ört ve yedi sekiz saat belet: daha sonra sekiz kap su, dört kap sirke al ve safranı kül ile uzunca bir torbanın içine koy ve son noktayı dikkatlice uygula: söylenilen su ve ateşte kaynatılan sirkeyi 15-16 kez süz. Ve bu son boya veya renktir. Daha sonra tekrar aynı miktar su ve sirke al ve önceki gibi süz ve bu ikinci boya olacak. Bunu üçüncü kez yap ve o üçüncü boya olacak. Bu rengi ısıt ve iplik veya ketan kumaşı bir gece süresince içine yatır, daha sonra sıkmak ve ovmaaksızın as. Bunu ikinci renkle yap ve üçüncü ile fakat yedi saat süreyle beklet¹³⁰.

Şu ana kadar sunmuş olduğumuz tarifler içinde en ileri yöntemlerin uygulandığını söyleyebileceğimiz bu iki tarif büyük benzerlik göstermektedir. Üç ayrı safhada boyama işlemini ön gören bu tarifi 1532 ve 1580'de basılan iki popüler kitapta yer alması XVI. yüzyıl boyunca başarıyla uygulandığını göstermesi açısından önemlidir.

3.7. Siyah

İpeği ve İpliği Siyaha Boyamak

1/2 libre iyice ezilmiş meşe palamudu al ve onu su dolu kazanın içinde iyice kaynatıncaya kadar beklet ve daha sonra ipeği yarım saat süreyle kaynatmak için (meşe palamudunun kaynatılmasıyla elde edilen) meşe palamudu çözeltisinin içine koy. Daha sonra ipeği dışarı al ve güneşte veya rüzgârda kurumaya bırak ve daha sonra üç testi ayakkabı boyası, bir testi meşe palamudu çözeltisi ve iki petitti bileği taşı tozu al ve hep beraber karıştır ve bir saat süreyle kaynat. Daha sonra soğumaya bırak ve iyice temizle ve daha sonra tortulardan temizlenen bu suyu bir başka kaba koy ve içine 1,5 ons iyice ezilmiş vitriol (demir sülfatı) ilave et ve bir saatin beşte biri kadar kaynat ve içine yarım bardak sıradan yağ (zeytinyağı) ilave et ve daha sonra içine yarım saat kaynamak üzere ipeği koy. Daha sonra onu ateşten al ve 1,5 gün süreyle beklet daha sonra onu dışarı al ve temiz su ile yıkayarak iyice bükerek süz ve güneşe ser ve bu son zamanların bilinen en iyi boyasıdır. Ve mademki ipek daima kaynatılmak zorundadır ve şayet

¹³⁰ Cleaning & Dyeing Recipes from The Secetes of the Reverend Maister Alexis of Piemont (1580).

kaynatılmazsa boyanamaz; o yukarıda söz edilen tür sabunla kaynatılmalıdır. Ve kaynatılmamış ipek kaynatılmış ipekten şu yo ile ayırt edilir: ipeği ağzına koy ve kısa bir süre çiğneyerek tükürükle ıslanmasını sağla, daha sonra parmaklarınla ov; şayet hışırıdorsa kaynatılmamıştır¹³¹.

İpeği Siyaha Boyama

İs, kazan kazıntısı (kurum) ve iyice paslanmış demiri al ve bunları kırmızı şarap içinde yarıdan fazlası buharlaşınca kadar kaynat ve çözelti ılıklaşınca iplikleri iyice içine daldır ve boyanın içinde birkaç kez kurut ve o kaliteli siyah iplik olacak¹³².

Pamuk ve İpeği Siyaha Boyama

1 libre demir talaşı, iki ons iyice ezilmiş meşe palamutu ve 11/2 ons göz taşı, nar kabuğu, ceviz ağacı kökü kabuğu, 2 ons iyice ezilmiş verzino ve keskin sirke; bunları hep beraber dörttebiri buharlaşınca kadar kaynat ve soğumaya bırak ve üç dört gün süreyle güneşte beklet ve her gün 8 veya on kez karıştır. Daha sonra süzgeçten geçir ve ipek veya pamuğu boyamayı arzu ettiğin zaman kaynatmak için (elde edilen) çözeltinin içine koy ve ipek veya kumaşı çeyrek saat kaynat; daha sonra gölgede kurumaya bırak ve onu ne kadar çok bayalı suyun içine daldırırsan o kadar güzel olacak¹³³.

İpeği Siyaha Boyama

Bir pound ipek, 12 adet meşe palamudu al ve onları toz haline gelinceye kadar ez daha sonra ipeği toz haline getirilmiş meşe palamudu ile birlikte iyi bir suyun içinde yarım iyi bir saat süreyle kaynat, daha sonra siyah boyayı al ve onun içinde bir yarım saat daha kaynat, daha sonra onu dışarı al ve soğumaya bırak ve daha sonra onu tekrar siyah boyanın içine koy ve bir yarım saat daha kaynat, şayet o zaman iyi olmazsa ipeği iyi bir siyah renk alana kadar boyanın içinde beklet, daha sonra kepçeyle sudan dışarı al ve kurumaya bırak¹³⁴.

İyi Bir Siyah Boya Yapma

Bir pound meşe palamutu ve 1/2 oranında demir sülfat al ve bunları hep beraber kaynat ve daha sonra içine kumaşı koy ve iyice karıştır, daha sonra kurutmak için as, daha sonra boyanı bunun gibi hazırla: epey büyük bir parça içyağı al ve içine 1/2 oranında elenmemiş çavdar unu koy, (Çavdar ununun)

¹³¹ *Segreti per Colori* (15 th c.).

¹³² *Segreti per Colori* (15 th c.).

¹³³ *Segreti per Colori* (15 th c.).

¹³⁴ *A Profitable Booke* (1586-1605).

yarısı kadar bileği taşı ve aynı oranda mürver ağacı (*Sambucus nigra*) kabuğu, eski demir, demir tortusu al ve çekiç darbeleriyle hazırla ve hepberaber iyice karıştır ve böylece üç gün veya daha fazla beklet kumaşını içine koy ve her bir seferinde içine koymadan önce ketenin kurumasına izin ver¹³⁵.

İpeği ve Kadifeyi Siyaha Boyamak

Önce ipeği bir saat süreyle meşe palamudu suyuna daldırmalısın ve daha sonra onu kurumaya bırak, daha sonra asma ağacı ve şarap külünden hazırlanmış kül suyunun içinde 12 saat veya daha fazla süreyle beklet, daha sonra iyice kurumasına izin ver ve yeterince iyi olduğunu düşününceye kadar onu iki veya üç kez siyah boyanın içinde yeterince kaynat¹³⁶.

İpliği Siyaha Boyamak

Kırılmış veya ezilmiş iyi kalite meşe palamudu al ve küçük bir kap dolusu suyun içinde kaynat ve onlar hafifçe kaynadığında meşe palamutlarının tamamını dışarı al ve aynı kabın içine dışarı aldığın meşe palamudu kadar bakır sülfür koy ve içine aynı zamanda az bir miktar Arap zamkı koy ve daha sonra tekrar kaynat ve böylece az bir süre kaynamasına izin ver ve söylenen boyanın içinde ipliklerini renklendirmelisin, daha sonra onu dışarı al ve güzel bir parlayan siyah göreceksin¹³⁷.

4. Sonuç

İnsanı diğer canlılardan ayıran en temel özelliklerdir tekstil boyacılığını insanlık tarihi kadar eski ve köklü kılan. İnsan önce giyinmek istedi, edebinden; sonra sıcaklığın ve soğukluğun olumsuz etkilerinden korunmak istedi; bir de zevk sahibiydi insan, rengârenk boyamak istedi yaşamının her safhasında var olan giysilerini.

İnsan en çok kırmızıyı sevdi ve arkasından maviyi ve tabii ikisinin ortası mor rengi; diğer renkler hep arkadan geldi. Kırmızı rengin sahibi yoktur veya en çoktur; tüm insanlığa kısaca medeniyete aittir bu renk. İran, Hindistan ve Türkiye coğrafyasında lök kullanıldı kırmızı rengi elde etmek için; Avrupa coğrafyası cochineal ve kermesi tercih etti. Önemli dokuma merkezlerine sahipti buralar, kumaşlar kaliteli olunca, haliyle boyalarda kaliteli oldu. Fakir halk da kırmızıyı sevdi, ancak onların boyası biraz farklı idi: Sappanwood, Brazil wood, Long wood ve İslam coğrafyasındaki adıyla,

¹³⁵ *A Profitable Booke (1586-1605).*

¹³⁶ *A Profitable Booke (1586-1605).*

¹³⁷ *A Profitable Booke (1586-1605).*

kızılboya. Bir de kökboya vardı; Türklerin boyası. Bu boyalar ile yünlüler ve pamuklular boyandı halkın zevkine ve kesesine uygun olarak; diğer yandan lök, cochineal ve kermes, sarayın ve seçtin zümrenin beğenisini kazandı en pahalı ipeklilerin üzerinde.

Mavi renk, uçsuz bucaksız denizlerin ve gökyüzün rengi, insanlık tarihinde önemli bir yer tuttu. Hindistan'da indigo ve Avrupa coğrafyasında çivitotu; hem halkın hem de seçkin zümrenin boyası oldu ve tabii saraylar için de daha iyisi yoktu. Esasen indigo daha kıymetliydi, çünkü içerdiği boyar madde çivitotunun dört kadına eşitti. Ancak pahalı olmasının sebebi bu değil, Hindistan'dan Avrupa'ya ulaşımında yaşanan güçlüklerdi. Aynı zamanda Şeytanın boyasıydı indigo, içerdiği uyuşturucu maddeden dolayı; en azından İngiltere'de Kraliçe Elizabeth ve Avrupa'da kilise böyle diyordu. Coğrafi keşifler ve yeni yolların bulunması nakliye ucuzlattı ve statükoyu korumaya çalışanlara rağmen çivitotu, indigo karşısında mağlup oldu; hem de öz vatanında.

Mor renk denince akla ilk gelen Tyrian Moru'dur. M.Ö. 1600'lere kadar uzanır bu rengin hikâyesi. Efsaneye göre Herkül, daha doğrusu onun köpeği, bu rengin mucididir. Bir dikenli deniz salyangozu, Murex'den elde edilir tiran moru. Bu renk Roma'da ve hatta tüm Avrupa'da saltanatın rengi olmuştur tarihin belli bir döneminde. Halkın moru bu değildi belki, ama bilinen iyi bir taklidi vardı: Orchil. Gerçekten de orchil boyanın çabucak yaygınlaşması, meşhur Tyrian Moru'nun taklidi olmasıyla yakından alakalıdır. Öyle ki XIII. yüzyıl başlarında Floransa'da uygulanan bu boya bir yüzyıl sır gibi saklanacak ve sonrasında tüm Avrupa'ya kısa sürede yayılacaktır.

Diğer renkler zaman zaman gündeme gelse de kalıcı olmadı ünleri. Yeşil, sarı, siyah ve kahverengi farklı boyar maddelerden farklı yöntemlerle elde edildi ve uygulandı. Ancak daha çok yerel ucuz boyar maddeler tercih edildi. Mordanlar ve yardımcı maddeler yine kolayca elde edilebilecek cinstendi.

İslam dünyasında bir sır gibi saklandı boya ve boyama tarifleri; öyle ki günümüze gelmedi neredeyse hiçbirisi. Avrupa daha şeffaftı, el kitabı olarak düzenlenen ve sözüm ona boyacının sırlarını ifşa eden bu kitaplar, zanaatkarların ve halkın elinde dolaştı yüzyıllarca ve günümüze kadar ulaştı. Belki müzelerde Osmanlı ve İran sarayının eşsiz örnekleri sergileniyor olmasaydı ve bunlar tetkik edilmeseydi gereği gibi sanat tarihçilerince, zannedilecekti ki boyacılık mesleğinin piri Yahudi erbabı Avrupalı.

5. Bibliyografya

Segreti per Colori (15 th c.)

The Sereti per Colori (Renklerin Sırrı) XV. Yüzyıl ortalarına ait İtalyancaya (Latin) elyazması bir eserdir. Küçük hacimli, (yaklaşık 13 x 20 cm. boyutlarında) pamuk kağıt üzerine yazılmış bu eser, Bologna'da Salvatore Manastırı'nda R. R. Canoni ci Regolari Kütüphanesi'nde 165 numarada muhafaza edilmektedir. Bu eserin Latince metni ve İngilizce çevrisi, Mary Merrifield tarafından hazırlanan ve 1849'da basılan "Original Treatises on the Arts of Painting" (Boyama Sanatı Üzerine Orijinal İncelemeler) adlı akademik çalışmanın esasını teşkil etmektedir. Bu eserin çalışmamıza kaynak teşkil eden VIII. Bölümü (kumaş boyama, deri ve güderi renklendirme üzerine) bazı ilavelerle birlikte <http://www.elizabethancostume.net/dyes/secreti.htm>, (21.08.2008) adresinde sunulmaktadır.

The Allerley Mackel: A dyeing and textile cleaning manual from 1532

XVI. yüzyıla ait boya ve boyama tariflerini içeren ve döneminde oldukça popüler olan bu eser, Mart 1532'de Peter Jordanim tarafından Almanya'nın batısında yer alan Mainz şehrinde basılmıştır. Sidney Edelstein tarafından 1964 yılında The Journal of Technology & Cultere, (Vol. V, No. 3) adlı dergide "Allerley Mackel" ismiyle yayınlanan eser, 2005 yılında Drea Leed tarafından Sidney Edestein'e atfen bazı açıklayıcı bilgiler de ilave edilerek aynı isim altında İngilizceye çevrilmiştir. Makalenin, Drea Leed tarafından yapılan çevirisinin tamamına aşağıdaki adresten ulaşılabilir:

<http://www.elizabethancostume.net/dyes/allerley.html>, (21.08.2008).

Cleaning & Dyeing Recipes from The Secetes of the Reverend Maister Alexis of Piemont (1580)

Eser Fransızcadan İngilizceye Willyam Warde tarafından çevrildi ve Jhon Kyngston tarafından 1580'de Jhon Wight için basıldı. Bu tarifler kitabın İngiltere'de Milli Sanat Kütüphanesi'nde (the National Art Library) bulunan nüshasının çevirisi yapılmak suretiyle alınmıştır. Kitap XVI. yüzyılın en iyi satan eseri *the Secetes of Alexis of Piemont*'un (Piedmontlu Alexis'in Sırları) çeşitli bölümlerinin bir araya getirilmesinden müteşekkildir. Kitabın orijinali İtalya'da Ruscell tarafından basılmış ve çabucak Fransızca, Almanca ve İngilizceye çevrilmiştir. Çalışmamıza kaynak teşkil eden İngilizceye nüsha kumaş temizleme ve boyama; deri boyama ve diğer materyallere ilişkin pek çok boyama tarifini içermekte olup aşağıdaki adresten ulaşılabilir.

<http://www.elizabethancostume.net/dyes/alexis.html> (21.08.2008).

A Profitable Booke (1586-1605)

Bu kitap, şimdi Londra'da Milli Sanat Kütüphanesi'nde (the National Art Library) bulunan 1605 baskı bir kopyasından "A Profitable Booke" adıyla

İngilizceye çevrilmiştir. Kitabın asıl orijinal nüshası 1586'da basılmıştır. Kitapta yer alan tariflerin çoğu XVI. yüzyılın başlarına ait bir boyama, temizleme ve diğer ev kullanımına ilişkin ipuçlarını içeren Felemenkçe *T Bouck va Wondre*'den harfi harfine çevrisi yapılarak alınmıştır. Çalışmamıza kaynat teşkil eden, İngilizceye çevirisi Drea Leed tarafından yapılmış nüshaya aşağıdaki adresten ulaşılabilmektedir:

<http://www.elizabethancostume.net/dyes/profitable.html>, (21.08.2008).

“A Lesson to Dye For An Integrated Sciene-History-Art Unit On Plant Dyes”,
The Bakken Library and Museum,
<http://www.thebakken.org/education/scimathmn/plant-dyes/dyes2.htm>, 22.06.2008.

“Dye used in the Elizabethan Era”, <http://www.elizabethan-era.org.uk/dye.htm>, 09.06.2008.

“Madder”, *Wikipedia, The Free Encyclopedia*,
<http://en.wikipedia.org/wiki/Madder>, 21.06.2008.

“Safran”, *Ana Britannica Ansiklpedisi*, c. 27, İstanbul 1994.

“Woad”, *Wikipedia, The Free Encyclopedia*,
http://en.wikipedia.org/wiki/Woad#History_of_woad_cultivation, 21.06.08.

A Complete Dictionary of Dry Goods, (Editor: George S. Cole), Washinton 1892.

AKAN, Meral; “Bazı Bitkiler ile Renklendirilmiş İlmelik Yün Halı İpliklerinde Oluşan Mukavemet Farklarının Tespiti Üzerine Bir Araştırma”, *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayısı: 21.

AKGÜNDÜZ, Ahmet; *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 2, İstanbul 1990.

ARMSTRONG, Wayne P.; “Logwood and Brazilwood: Trees That Spawned 2 Nations”, (Modified from: *Pacific Horticulture* 53: 38-43), Spring 1992,
<http://waynesword.palomar.edu/ecoph4.htm>, 10.06.2008.

ASLANAPA, Oktay –DURUL, Yusuf; *Selçuklu Halıları, Başlangıçtan XVI. yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Halı Sanatı*, ...1973.

BAKER, Amy; “Common Medieval Pigments”, November 2004,
<http://www.ischool.utexas.edu/~cochineal/html-paper/a-baker-04-pigments.html>, 28.04.2008.

BAKIR, Abdulhalik; “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayisi”, *Belleten*, c. LXIV, S. 241 (Aralık 2000) Ankara 2001, s. 749-826.

BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara 2005.

BECKMANN, John; *History of Inventions, Discoveries and Origins*, (Translated from German: JOHNSTON, William), London 1846.

DÖLEN, Emre; *Tekstil Tarihi*, İstanbul 1992.

DRUGİNG, Susan C. ; “Dye History from 2600BC to the 20th Century” Washington 1982, www.straw.com/sig/dyehist.html, 27.05.2008.

GHERMANDI, Elisabetta; “Lasifer Laka-Laccifer Lacca-Cocus Lacca-Laksha”, January 2003. <http://www.easygrowing.org/documents/EG-LasiferLaka.pdf>, 05.06.2008.

HAGE, Rushika; “Cochineal”,

<http://bell.lib.umn.edu/Products/cochineal.html>, 09.06.2008.

LANING, Chris; “Orchil, the poor person’s purple”,

<http://www.ravensgard.org/gerekr/Orchil.html>, 12.06.2008.

LEIX, Alfred; “Dyes of the Middle Ages”, Ciba Review 1: Medieval Dyeing Basle, September 1937,

<http://www.elizabethancostume.net/cibas/ciba1.html#scotland>, 03.06.2007.

LOPEZ, Robert Sabatino; “Silk Industry in the Byzantine Empire”, *Speculum*, c. 20, no. 1, (Jan. 1945), s. 1-42.

MATTSON, Anne; “Indigo in the Early Modern World”,

<http://bell.lib.umn.edu/Products/Indigo.html>, 14.08.2008.

MEZ, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, İslam’ın Rönesansı*, (çev. ŞABAN, Salih) İstanbul 2000.

MOECKLY, Steven; “The History of the Dye Industry”, *Chemistry* 297, (15 October 1998),

<http://www.jergym.hiedu.cz/~canovm/mechanic/pravidl2/gries/g.htm>, 03.06.2008.

MOHR, John Luter; “On the Natural Coloring Matter, Braziling and Its Use in Microscopical Technique”, <http://www.smsi.org/publications/mn5001-2.shtml>, 15.08.2008.

OKAYGÜN, İtır –YARAŞ, Füsün; *Doğal Boyalarda Yün Boya Uygulaması ve Geleneksel Yöntemler*, İstanbul 1983.

PODHAYNY, Richard M.; “History, Shellfish, Royalty, and the Color Purple”, Jul 1, 2002,

http://pffc-online.com/mag/paper_history_shellfish_royalty/, 12.06.2008.

ROBİNSON, Stuart; *A History of Dyed Textiles*, Cambridge 1969.

SANDBERG, Gösta; *Indigo Textiles Technique and History*, New York 1999.

SHAZADEH, Roxâne Fârabî; “Lac Dye in Medieval Persia”,

<http://www.elizabethancostume.net/dyes/>, 27.03.07.

Siobhan nicDhuinnshleibhe, “A Brief History of Dyestuffs & Dyeing”
Runestone Collegium, (19 February 2000),

<http://kws.atlantia.sca.org/dyeing.html>, 04.05.2007.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, c. II, Ankara 1995.

1920 TELAFER AYAKLANMASI

1920 Telafer Riot

Şennur ŞENEL* Asra SAYHOOD**

ÖZET

Makalemizde, I.Dünya Savaşı'nın sonucuna bağlı olarak İngiltere'nin, 20. yüzyılın başlarında Irak'ta kurduğu manda yönetimine karşı Irak halkının direnişinin sembolü haline gelen Telafer ayaklanması ele alınmaktadır.

Söz konusu edilen ayaklanma, Irak'ta işgalci İngiliz askeri yönetiminin, İngiltere çıkarlarını üstün ve birincil nitelikte görerek, ülke ve halk çıkarlarını geri plana atması neticesinde 4 Haziran 1920'de Telafer coğrafyasında meydana gelmiş ve kayıtlara "*Telafer Devrimi*" veya "*Kaçakça İsyanı*" adı ile geçen direniştir. İsyanın merkezi olan Telafer'in, Anadolu'ya yakınlığı, Ankara Hükümeti ile vatanperver Irak halkının ilişkileri ve gördükleri destek bağlamında önem arz etmektedir. Yabancı işgaline karşı yapılan bu ayaklanma ile bölgedeki Türkmen ve Arap aşiretlerinin tümü tek vücut haline gelmiş ve ortak hareket etmiştir. Bu itibarla Telafer ayaklanması, bölgenin tüm farklılıklarına rağmen sosyal, etnik ve siyasi anlamda birliğini ifade etmesi açısından son derece dikkate değer bir direniştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İngiltere, Ortadoğu, Irak, Telafer.

ABSTRACT

In our article the Telafer riot is tackled which is the symbol of the resistance of Iraq's people against the mandatory rule set up by England as a result of World War I at the beginning of the 20th century. One of the riots broken out in the area of Telafer on the 4th of June 1920 is called "The Revolution of Telafer" or "Kacakça Riot". This riot broke out due to the invader British military administration which gave priority to the benefits of Britain and ignored the interests of the inhabitants and country. Telafer, which was the center of the riot, has become the connection point between the resisters against the British invasion and Ankara government because of its closeness to Anatolia. Turkoman and Arab tribes living in the region have formed a unity and acted together with this riot against the invasion of the foreign forces. For that reason, Telafer riot is a resistance which is worth paying special attention as it expresses the social, ethnic and political unity in spite of all the differences of the region.

Key Words: Ottoman State, England, Middle East, Iraq, Telafer

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak., Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
el.mek.: sennur@gazi.edu.tr

** G.Ü.Sos.Bil.Enst.Yüksek Lisans öğrencisi

Giriş

Genel olarak bakıldığında Irak coğrafyasının demografik yapısı tarihi süreç boyunca çok değişmemiştir: Araplar, Türkler, Kürtler, Asuriler, Yahudiler, Sünni ve Şii Müslüman gruplar, aynı coğrafyayı yer yer karışık yer yer de kendi içinde homojen yapılar oluşturarak paylaşmışlardır¹. Mesela, Irak'ın güneyinde çoğunlukla kabile reisleri ile Kerbela ve Necef'deki müctehidlerin liderliğinde Şiiler ve yarı göçebe çiftçiler bulunurken; kuzeyinde daha ziyade Türk ve Kürtler yaşamaktadır. Mesela Kerkük şehrinin tamamı Türk olduğu gibi, Zaho'dan Bedre'ye kadar uzanan çizgide değişik yerlerde Türkler yerleşiktir. Batı ve Kuzeybatı taraflarında göçebe Sünni Arap nüfus bulunmaktadır².

Demografik yapının sürekliliği kadar 20.yüzyılın başlarına kadar siyasi anlamda da istikrar söz konusudur. Bu istikrarın temel sebebi, Osmanlı hâkimiyetidir. Ancak ticari ve iktisadi olduğu kadar siyasi dengeler bakımından düşünüldüğünde son dört asırda bu coğrafyada iki devlet, oynadıkları rol itibarıyla ön plana çıkmaktadır. Bunlardan biri hiç şüphesiz bölgede asırlar boyu hâkimiyetini tesis etmiş olan Osmanlı devletidir. Siyasi ve iktisadi anlamda etkin rol oynayan ikinci devlet ise İngiltere'dir. İngiltere'nin bölgedeki varlığı ve çıkarları, coğrafi keşifler ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan sömürge yarışı sürecine uzanmaktadır. Bu itibarla İngiltere'nin Irak'a önem vermesinin temel üç sebebi vardır: Bunlardan ilki, İngiltere'yi Hindistan'a bağlayan yolun Irak'tan geçiyor olmasıdır. İkinci neden ise Rusya'nın Osmanlı ve İran'a yayılma tehlikesi ve böylece İngiltere'nin menfaatleriyle çatışan bir durumun ortaya çıkacak olması ihtimalidir. Üçüncüsü ise meselenin iktisadi boyutu olarak petroldür. Bununla birlikte İngiltere, uzun bir süre bölgede denge siyaseti yürütmüş³ ve Osmanlı devleti ile ilişkilerini Rusya ve İspanya faktörlerini göz önünde tutarak dostane münasebetler şeklinde sürdürmeye özen göstermiştir. Bu bağlamda ilk Osmanlı-İngiliz ticari ve siyasi ilişkileri dostane bir şekilde XVI. yüzyılda başlamış ve XIX. yüzyıla kadar bu şekilde devam etmiştir.

XIX.yüzyıl boyunca yaşanan siyasi ve askeri gelişmeler Osmanlı devletinin zayıfladığını çok net bir şekilde ortaya koyunca, İngiltere, uzun süredir Osmanlı lehine sürdürdüğü denge politikasını değiştirmiştir.

¹ Mesut Özcan, *Sorunlu Miras Irak*, I. Basım, İstanbul, Küre Yay., 2003, s.7.

² Ali Ahmetbeyoğlu, Hayrullah Cengiz, Yahya Başkan, *Irak Dosyası I*, İstanbul, Tarih ve Tabiat TATAV Yay., 2003, s. 3.

³ Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi 1908-1918*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1982, s. 49;54.

Özellikle 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonucundaki gelişmeler, Ortadoğu’da İngiltere’nin daha etkin bir politika izlemesine sebep olacaktır.

Bu sürecin devamı olarak I.Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin yenilgisi Ortadoğu’da İngiltere’ye, büyük bir hareket serbestliği fırsatını doğurmuştur⁴. Öyle ki, İngiltere’nin de dâhil olduğu devletler ittifakı, savaş öncesinde olduğu gibi savaş devam ederken bile kendi aralarında, gözettikleri menfaatler çerçevesinde paylaşım planları yapmışlardı. Bu planlardan özellikle Sykes-Picot Antlaşması⁵ Irak topraklarını ilgilendirmekte idi.

Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altında olan Telafer ise, 1917 yılı sonuna kadar Telafer Bucağı’nın merkeziydi. Telafer, Sincar ilçesine; Sincar ilçesi de Musul iline bağlıydı. Telafer’in büyük bir belde olması nedeniyle Osmanlı Devleti, bucak merkezi olmasına karar verdi ve Telafer için Sincar Kaymakamı Muhittin Bey’i gönderdi⁶.

Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşında yenilgisiyle, 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi imzalandı. Mütareke hükümlerine göre bölgede bulunan bütün kuvvetlerin yerlerinde kalmaları gerekirken İngiliz kuvvetleri buna uymayarak ilerlemeye devam ettiler. Bu arada Ali İhsan Paşa, merkezden gelen talimata uyarak, ordu karargâhı ile birlikte Nusaybin’e doğru çekilmiş ve böylece bölgeyi 10 Kasım’da İngilizlere terk etmek zorunda kalmıştı. Bu hadiseden sonra bölgede İngiliz varlığına karşı direniş hareketleri başlamıştır. İşte bunlardan biri ve en etkili olanı, Telafer bölgesinde yaşanan ve Kaçakça İsyanı⁷ olarak da adlandırılan ayaklanmadır.

⁴ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 243.

⁵ İngiltere, 21 Ekim 1915’de, Şerif Hüseyin-McMahon yazışmasından Fransa’yı haberdar ederek, Asya Türkiye’si hakkında İngiltere ve Fransa’nın çıkarlarını görüşmesini önerdi. İngiltere adına Sir Marc Sykes ile Fransa adına Charles François Georges-Picot arasında yapılan görüşmelerden sonra Şubat 1916’da Arap vilayetlerinin bölüşülmesi konusunda antlaşmaya vardılar. Fransa, Suriye’de, Akka’dan itibaren kuzeye doğru bütün kıyı şeridini, Musul’u, Adana ve Mersin’i alacaktı. İngiltere, Güney Irak’taki Kerkük dâhil, Basra-Bağdat arasındaki bölgeyi alacak, ayrıca Akka-Kerkük çizgisinin güneyinde kurulacak Arap devlet veya devletçikleri İngiliz nüfuzu altında olacaktı. Rusya ise; Erzurum, Van, Bitlis vilayetleri ile Muş, Siirt arasında kalan bölge ile Trabzon’un batısında sonradan tespit edilecek bir noktaya kadar Karadeniz kıyılarını alacaktı.

⁶ Muhittin Bey, Osmanlı döneminin Telafer’deki ilk ve son kaymakamıdır. Muhittin Bey’in kaymakamlığı, Musul’un İngilizler tarafından işgal edilmesine kadar devam etmiştir. Bkz. Abuşi El-Talleferli, a.g.e., s. 14.

⁷ Bu ayaklanma halk arasında “Kaça kaç” olarak bilinip ve yaygın olarak kullanıldığından bazı literatürde halk diline uygun olarak bu şekilde kullanılmıştır.

1. Ayaklanma Öncesi Durum

İşgalle birlikte Irak'ta, gerek İngiltere'nin önayak olduğu, gerekse otorite boşluğundan kaynaklanan muhtelif gelişmeler yaşandı. Bunlardan biri 17 Kasım 1918'de Şeyh Mahmud adlı şahsın, yerleşiklerinin büyük çoğunluğu Türk olan Süleymaniye, Kerkük, Tuzhurmatu, Kifri, Zaho, Bana, Revanduz, Dohuk, Nebiyunus, Erbil, Altinköprü ve Sina'yı nüfuz sahası içine alan bölgede, İngiliz himayesinde "Kürt Emirliği" kurma çabasıdır. Ancak bir süre sonra Şeyh Mahmud, İngiltere'nin kontrolü dışındaki hareketleri nedeniyle sürgüne gönderilmiştir⁸.

Bu arada Musul valisi olarak atanan Albay Leachman, Telafer'de İngiliz yönetimini etkin kılmak ve aynı zamanda bölgede İngiltere yönetimine karşı sempati oluşturmak için Osmanlı'nın bu arazileri terk etmesinden sonra işsiz kalan Türkleri istihdam etmeye başladı. 1918 yılının Ekim ayı bitmeden ilçelerde kendisine yardımcıları tayin etti. Mesela, Telafer'de askeri hâkim yardımcısı olarak Abdulhamid El-Debboni'yi görevlendirdi ve El-Debboni'ye halef olarak Hasan Faik'i belirledi⁹.

Şeyh Mahmud hadisesi gibi işgalle birlikte İngiltere hükümetine paralel ve onların isteği doğrultusunda gerçekleşen gelişmelere mukabil ve bunlara tezat teşkil eder şekilde başka oluşum ve gelişmeler de gündeme gelmiştir. Nitekim Osmanlı devletinin I.Dünya savaşında mağlup olmasından sonra Suriye'de kurulan Faysal Hükümeti'nin bölgedeki gelişmeler üzerinde önemli rolü olacaktır. Bu hükümette yer alan çok sayıdaki Irak'lı'nın yaptıkları çalışmalarla Irak'ın İngiliz işgalinden kurtarılması için mücadele veren milliyetçi hareketler desteklenmiştir¹⁰.

Şam'da Arap Hükümeti tesis edilince Suriye, bağımsızlık hareketlerinin odağı ve merkezi haline geldi. *El-Ahd Cemiyeti* aktif hale gelerek¹¹

⁸ Ejder Açıkkapu, "Irak Devleti Tarihi (Saddam Hüseyin Dönemine Kadar)", Basılmamış Yüksek lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2000, s. 43.

⁹ Daha sonra bu görev, İngiliz subaylar tarafından yürütüldü. 9 Mayıs 1921 tarihinde Telafer'e ilk defa bir Iraklı kaymakam olarak İbrahim Bekir Efendi atandı. Bkz. İsmail Kahtan Abuşi El-Talleferli, *Sawrat Telafer 1920 ve El-Harekât El-Vataniye El-Uhra fi Mintukat El-Cezira*, Bagdad, Matbaat El-Ezhar, 1969, s. 25

¹⁰ Abdullah Feyaz, *El-Sawra El-Irakiye El-Kubra Sene 1920*, El-Tabaa 2., Bagdad, Matbaat Dar El- Salam, 1957, s. 249.

¹¹ I. Dünya Savaşı başlamadan önce Irak'ta gizli siyasi parti ve dernekler ortaya çıkmaya başlamıştı. Mesela bu derneklerden biri *İslami Nahza (Kalkınma) Cemiyeti*'dir. Diğer gizli partiler arasında da *Irak Ahd Partisi* ve *İstiklal Partisi* bulunmaktaydı. Bkz. Abdul Razzak El-Hasani, *Sawrat El-Najaf Bade Maktal Hakimuha El-Kaptin Marshal*, El-Tabaa El-Rabia, Sayda, Matbaat El-İrfan, 1982, s. 24.

çalışmalarına yeniden başladı. Ancak bu dernek 1919 yılının ilk aylarında *Suriyeli Ahd* ve *Iraklı Ahd* adı altında iki kısma ayrıldı. Cemiyet, İngiliz ve Fransızları korkutacak ve güvenlik sistemlerini bozacak çeteler kurmaya başladı¹².

Bütün bu gelişmeleri takiben, İngilizlere karşı düzenlenen ilk direniş, 11 Ekim 1919 tarihinde Deyrizor'da, Ramazan Şeleş liderliğinde gerçekleşen harekettir¹³. Bu hareket bazı eserlerde "Deyrizor Ayaklanması" olarak ifade edilmiştir. Deyrizor ayaklanmasının Irak'ın tüm bölgelerine yayılması için Irak halkı ve Ahd Cemiyeti birlikte çalışmaya başladılar.

Bu arada Mevlut Muhlis Paşa, Deyrizor'a askeri hâkim olarak atandı ve 28 Şubat 1920'de Musul'daki *El-Ahd Cemiyetine* yazı yazarak İngilizlerin ülke vatandaşlarının haklarını tanımadıklarını ve ülkeden sadece silahlı bir ayaklanma ile çıkacaklarını ifade etti¹⁴. Ancak bu hadiselerden çok kısa bir süre sonra 25 Nisan 1920'de İtalya'da düzenlenen San Remo Konferansı'nda İngiltere, Fransa, İtalya ve ABD'nin aldığı kararla Irak, İngiltere'nin mandası altına alındı¹⁵. Tahmin edilen ancak istenmeyen bu kararla yani Irak'ın İngiliz mandası altına girmesiyle ülke kargaşaya sürüklendi. Bunlar kısa zamanda bağımsızlığı talep eden ve manda yönetimini reddeden gösterilere dönüştü. Bu arada basın da manda rejimine karşı sergilediği tavır sebebiyle sansüre uğradı.

Irak'taki milliyetçiler Bağdat'taki kahvehaneleri, teşkilatlanma ve halkı, İngiliz işgalcilerine karşı kışkırtma bağlamında etkin olarak kullandılar¹⁶; kuzeyde yaşayan Türkmenler de bu kıpırdanışa dâhil oldu¹⁷. Neced ve Kerbela'da bulunan Şii ulema "*gidenin Müslüman gelenin ise Gayrimüslim olduğu*" yönündeki fetvalarıyla milliyetçi direnişe destek oldular.

¹² Fuad Kazancı, *El-Irak fi El-Wesaik El-Britanya (1905–1930)*, Dar El-Mamun li'l-neşr, Bagdat, 1989, s.116;117.

¹³ Deyrizor hareketleri sırasında, Telafer Deyrizor'a taabi idi ve söz konusu direnişler Telafer ve El-Cezire bölgesinde gerçekleşmekteydi. Ismail Kahtan Abuşi El-Talleferli, *Sawrat Telafer 1920 ve El-Harekât'ul-Vataniye El-Uhra fi Minûkat El-Cezira*, Bagdad, Matbaat El-Ezhar, 1969, s.121.

¹⁴ Wamiz Jamal, Şafik Abdul Razzak, Ganim Mohammed Salih, *El-Tatawr El-Siyasi El-Muasır fi El-Irak*, Bagdad, Tarihsiz, s. 90.

¹⁵ Huseyin Jamil, *El-Irak Şahada Siyasiye 1908–1930*, London, Dar Allam li'l-tibaa, 1987, s. 19.

¹⁶ Henry Foster, *Neşat El-Irak El-Hadis*, Tercuma: Selim Taha El-Tikriti, El-Cuz El-Awal, Matbaat Dar El-Şwon El-Sakafiya, Bagdad, 1989, s.185.

¹⁷ Mustafa Jawad, *Mucez Tarih El-Turkman fi El-Irak*, El-Cuz El-Awal, Bagdad, Matbaat El-Marif, 1960, s. 135.

Bütün bu gelişmelerin zeminini, bölgedeki İngiliz askeri yönetiminin, İngiltere çıkarlarını üstün ve birincil nitelikte görerek, ülke ve halk çıkarlarını geri plana atması oluşturmuştur. Bunun neticesinde 4 Haziran 1920’de Telafer bölgesinde “*Telafer Devrimi*” veya “*Kaçakça İsyanı*” adı verilen direniş ortaya çıkmıştır¹⁸. İsyanın merkezi olan Telafer, Anadolu’ya yakınlığıyla Ankara Hükümeti ile İngiliz işgaline direnenler arasında bağlantı noktası olmuştur¹⁹. Böylece Telafer, bir anlamda Arap ve Türk milli kuvvetlerinin işgalcilere karşı ortak bir noktada birleşmelerinin mekânı haline gelmiştir²⁰.

2. Ayaklanmanın Başlaması ve Gelişmesi

Musul’un işgali sonrasında bir İngiliz heyeti Telafer’i Türk yönetiminden teslim almaya geldi. Kaymakam Muhittin Bey, Telafer’i teslim etmeyi reddetmişse de ateşkes belgesinin bir nüshası kendisine gösterilince yapacak bir şey kalmadığını anlamıştır. Aynı gün kaledeki Türk bayrağı indirilerek, İngiliz bayrağı asıldı ve İngiliz uçakları Telafer üzerinde uçtular²¹.

Bu arada İngiltere’nin Irak’la ilgili işgalci niyetleri çok net bir şekilde anlaşıldığından Musul’da bulunan *İlim Cemiyeti*’nde İngilizlere karşı olmak üzere gizli faaliyetler gerçekleştirme kararı alındı. Bu karar üzerine Suriye’de ikamet eden Iraklı liderlerle irtibata geçildi ve İngiltere’nin kendi hükümlerini destekleme yönünde, Irak halkından aldığı mazbatalara karşı mazbatalar hazırlandı²².

Iraklı liderlerin büyük çoğunluğu, Yasin El-Haşimi’nin başkanlığındaki *El-Ahd Cemiyetleri* arasında koordinasyon ve işbirliği sağlayarak direnişte ortak planlar geliştirmeyi amaçladılar. Bu arada Irak’taki *El-Ahd Cemiyeti*, *İlim Cemiyeti*’ne müracaatla isminin “*Iraklı Ahd Cemiyeti*” olarak değiştirilmesini teklif etti²³.

Böylece Irak’ta da şubeleri açılan *El-Ahd Cemiyeti* üyeleri, siyasi faaliyetlerine hız verdiler. Deyrizor, Şam Hükümeti yönetimi altına girdikten

¹⁸ İnsan Hakları Avrasya Federasyonu, *Kerkük İnsan Hakları Raporu*, Ankara, Türk Dünyası İnsan Hakları Deneği, 11 Mart 2007, s. 25.

¹⁹ Betül Turan, “Irak’ta Türkmenlerin Var Olma Mücadelesi”, *Global Strateji Dergisi*, Say.13, Yıl. 4, 2008, s. 84.

²⁰ Qassam KH. El-Jumailly, İzzet Öztoprak, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919–1923)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999, s. 1921.

²¹ Ümit Özdağ, *Telafer Bir Türk Kentinin Amerikan Ordusu ve Peşmergelere Karşı Savaşı*, Ankara, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, 2008, s. 12.

²² Abuşi El-Talleferli, a.g.e., s. 53.

²³ Abuşi El-Talleferli, a.g.e., s. 54.

sonra *El-Ahd Cemiyeti*, Londra'ya karşı, açık bir şekilde muhalif tavır koydu²⁴. Cemiyetin üyeleri arasında Şam Hükümeti'nin de desteğiyle Musul'a saldırıp işgal etme düşüncesi doğdu. Bir kısım grup üyesi Suriye-Irak sınırına doğru yönelmiş ve Habur nehri üzerinde yerleşmişler ve *Kuzey Irak Ordusu* adında bir ordu oluşturmak üzere aşiretleri toplamaya başlamışlardır²⁵. Ayaklanmanın liderliği, Cemil El-Medfei'ye verilmişti. İsyancılar, Iraklılardan ve subaylardan oluşmaktaydı; bu kişiler Suriye'deki görev ve mevkilerinden vazgeçerek Deyrizor'daki faaliyetlere katılmışlardır²⁶.

Bu arada Irak'ın kuzeyindeki milli unsurlarla daha kolay ilişki kurmak, olaylara daha yakın olabilmek ve milli direnişe başlamak için *Irak El-Ahd Cemiyeti* genel merkezini Şam'dan Irak sınırına yakın olan Deyrizor'a taşımaya karar verdi²⁷.

Öte yandan Telafer ve Musul'da aşiretlerin teşkilatlanmasını sağlamak ve buradaki duruma müdahale etmek üzere *Milli Heyet* adında bir komite kuruldu. *Milli Heyet* ile *El-Ahd Cemiyeti*'nin Musul ve Bağdat şubeleri arasında yoğun haberleşme sağlandı; 1920 senesinin Mayıs sonlarında Musul şubesi, Bağdat şubesine yazı yazarak silah temini ve Şırkat'taki ayaklanma için Mardin'de Muhammed Emin El-Ömeri ile görüşüklerini ve Musul ahalisinin ayaklanmaya destek vermeye hazır olduklarını belirtiyordu²⁸.

Ayaklanmanın ilk hazırlıkları, 22 Mayıs 1920 tarihinde, Albay Cemil El-Medfei liderliğinde Deyrizor'da yapıldı. Bu harekete *Bakara* ve *Akidat* aşiretleri de katıldı ve üzerinde "*Ya İstiklal Ya Ölüm*" ibaresi içeren büyük bir devrim bayrağı açıldı²⁹. Cemil El-Medfei, bu arada bir taraftan Habur üzerindeki El-Fedagami köyüne yerleşmiş olarak isyanı sevk ve idare etmek üzere aşiretlerle irtibat kurmuş³⁰ diğer taraftan hem Telafer'deki Derk kuvvetlerinin (polis kuvveti) lideri Cemil Halil ile kesintisiz haberleşmiş ve aynı zamanda Telafer'in önde gelen diğer liderleriyle de görüşmüştür. Ayaklanmanın Ayin El-Gazal üzerinden geleceği düşünülürken, Sincar Dağı'nın kuzeyinde başlatılmıştır. İsyancılar, 2 Haziran 1920 tarihinde Telafer'den bir saat uzaklıktaki Hanzire mevkiine ulaştı. Ayaklanmanın çok

²⁴ Ümit Özdağ, a.g.e., s.13.

²⁵ Ümit Özdağ, a.g.e., s. 14.

²⁶ Abuşi El-Talleferli, a.g.e., s. 151.

²⁷ Abuşi El-Talleferli, a.g.e., s. 143.

²⁸ Abuşi El-Talleferli, a.g.e., s. 158.

²⁹ Abuşi, El-Talleferli, a.g.e., s.100-106.

³⁰ Ümit Özdağ, a.g.e., s. 14.

hızlı ilerlemesinden dolayı İngilizler de saldırının hangi yönden geleceğini tahmin bile edememişlerdir. Aynı gün Telafer'e girilmeden önce aşiret reislerinin talebi üzerine, ayaklanmaya verilecek desteğin durumunu öğrenmek amacıyla Hanzire mevkiinde Cemil El-Medfei başkanlığında aşiret reisleri ile Milli Subaylar Heyeti arasında bir toplantı gerçekleşti. Toplantıda Telafer'in durumu hakkında bilgi vermek üzere, Telafer hakkında geniş malumat sahibi ve İngiliz askerî hâkim yardımcılığı görevini yürütmüş olan Abdülhamid El-Debboni çağırıldı³¹. Diğer yandan aşiret reislerinin Telafer ve etrafındaki Türkmen aşiretleriyle irtibatları devam etmiştir. Dolayısıyla Telafer ahalisi ve aşiret reisleri, ayaklanmaya iştirak etmiş olarak ayaklanmayı bütün Irak'a teşmil etmişlerdir. Ayaklanma esnasında isyancılar, Telafer'i Musul ve Sincar'a bağlayan tüm telefon tellerini keserek Musul'u Telafer'den ayırdılar. Bu sayede Musul'daki İngiliz güçlerinin Telafer'e gelmesi geciktirildi³². İsyancılar Telafer Kalesine saldırdıysa da İngilizlerin böyle bir hareketi önceden tahmin etmeleri ve gerekli tüm önlemleri almaları sebebiyle başarısız oldular³³. Bunun üzerine Abdülhamid El-Debboni ve Cemil Halil, halkı ayaklandırmak için gerekli hazırlıkları yapmak üzere Kıbık köyüne doğru giderken, Ciheyş Aşireti reislerinden Şeyh Selmo El-Ocan ile silahlı ve atlı adamları bunlara katıldı ve Kıbık'a gidip aşiret mensuplarıyla bir organizasyon yaptılar³⁴.

Irak'ın Kuzey ordusu temsilcilerinden Muhammed Ali Said, 3 Haziran günü öğleden sonra, Telafer Okulu'nun çatısına el bombası atarak üç İngiliz askerini öldürdü³⁵. 4 Haziran'da ise Teğmen Muhammed Ali El-Hac Hüseyin Enne'albud, İngiliz Polis Müdürü Yüzbaşı Steward'ı öldürerek Telafer'i ele geçirmeye yardımcı oldu³⁶.

İngilizler, Telafer'i geri almak için buraya askerî araç ve zırhlı kruvazörlerini gönderdiler ancak bu çabaları sonuçsuz kaldı. Daha sonra

³¹ Abuşi El-Talleferli, a.g.e., s. 177.

³² Habib Hürmüzlü, "Türkmen Şehri Telafer ve Yabancı İşgaline Karşı Irak'ta İlk Ayaklanma", *Ortadoğu Analiz*, (Aylık uluslararası ilişkiler Dergisi), C.1, S.5, ORSAM, Ankara, 2009, s.34.

³³ Abuşi El-Talleferli, a.g.e., s. 203.

³⁴ Abuşi El-Talleferli, a.g.e., s. 205.

³⁵ Ümit Özdağ, a.g.e., s. 18.

³⁶ Kahtan El-Talleferli, a. g.e., s.218.

* 19 Mart 1919 tarihinden itibaren Telafer'i yönetmek amacıyla Micar Bimo, Telafer'e siyasi hâkim olarak atandı. O zamanlarda da Telafer'de iki daire inşa etti; birisi iki katlı bina hükümet sarayı olarak, bu bina da 1952 senesinde yıkıldı ve ikincisi ise özellikle siyasi hâkimlerin oturmaları için inşa edilmişti, işte bu ikinci binanın üzerinde 1920 senesinin devriminde üç İngiliz askeri öldürüldü. Mohammed Yunus El-Seyid Wehab, *Tarih Telafer Kadima ve Hadisa*, Cuz El-Awal, Musul, Matbaat El-Cumhuriya, 1967, s. 274.

askerî lider Cemil El-Medfei, hükümet binasının üzerinden İngiliz bayrağının indirilmesini ve yerine Arap bayrağının dikilmesini sağladı. Telafer'in isyancıların eline geçmesi İngilizleri şok etti. Çünkü bu eylemle isyancıların doğrudan Musul'a gidebilmelerinin önü açılmış oluyordu³⁷. Keza Musul'da da ayaklanmanın gerçekleşmesi için El-Medfei ile El-Ahd Cemiyeti'nin Musul temsilcisi Rauf El-Gulami arasında görüşmeler yapıldı ve bu görüşmelerde Musul'a bir veya iki gün sonra girileceği belirtildi³⁸.

Musul'daki İngiliz garnizonunun ulaşım ve yardım yollarını kesmek amacıyla, 5 Haziran 1920 tarihinde bazı isyancılar, İngiliz komuta bölgelerine gönderildi. El-Medfei aynı zamanda İngiliz kuvvetleriyle çatışmaya girmek ve emniyetlerini sarsmak için Mahmud Edip El-Bağdadi liderliğinde başka bir grubu Musul'a gönderdi. Bu grup da İngiliz kuvvetlerini mağlup edip Dicle nehrini geçerek Telkiyef bölgesine ulaştı. Ebu Hamit aşiretinden başka bir grup, Yunus Bliyybil liderliğinde Musul'daki El-Gazal askeri karargâhına saldırdı. Başka bir müfreze ise Hamam El-Alil yakınında İngiliz güçleriyle çatıştı³⁹.

El-Medfei komutasındaki Arap kuvvetleri Telafer'de üç gün kaldıktan sonra 7 Haziran sabahı Musul'a hareket etti. Bu arada İngiliz kuvvetleri, El-Medfei'nin Telafer'deki yavaş hareketinden yararlanarak gereken savunma tedbirlerini aldı. Bir taraftan şehrin önde gelenlerine, kargaşa çıkardıklarında şehri vuracaklarını söyleyerek tehdit ettiler ve ahalinin elinde bulunan her türlü silahı teslim etmelerini emrettiler; diğer taraftan da Musul'un çevresini dikenli tellerle örerek kontrol dışı şehre giriş çıkışları yasakladılar⁴⁰. Buna mukabil 8 Haziran 1920 sabahı, Telafer'in Nuvem, Debbune, Abu Mariye, Ayin El-Bayda ve El-Mezra köylerinin aşiretleri ve isyancıları Musul'a hareket ettiler. El-Medfei liderliğindeki ana kuvvet ise Abu Kedro köyüne (Nuvem köyüne bir buçuk saat uzaklığında) ulaştı.

Yüzbaşı Cawn idaresindeki İngiliz askeri gücü, karşılarında kalabalık aşiret güçlerini görünce şaşırmışlarsa da Halil El-Yasavi adındaki bir casusun, aşiretleri topla vurma önerisine uyarak karadan ve havadan bombardımana geçerek yalınkılıç ve hançerlerle savaşa gelen aşiret güçlerini yaklaşık bir saat süren çarpışmada hezimete uğrattı. Böylece İngiliz kuvvetleri, Telafer'e kadar ilerlemeye başladılar⁴¹.

³⁷ Abuşi El-Talleferli, a.g.e., s. 259.

³⁸ Abuşi El-Talleferli, a.g.e., s. 261.

³⁹ Abuşi El-Talleferli, a.g.e., s. 269.

⁴⁰ Aynı yer.

⁴¹ Abuşi El-Talleferli, a.g.e., s. 29.

3. İngilizlerin Ayaklanması Bastırması

Abu Kedro savaşıdan sonra aşiretler dağıldı. Telafer ve Telafer'e yakın köyler ahalisi kendi evlerine dönmüşlerse de İngilizlerin tekrar şehre girecekleri ve kendilerinden intikam alacakları endişesiyle Telafer'den El-Suvidiye'ye yöneldiler⁴². O yüzden bazı liderler Şeyh İbrahim dağına sığınmak zorunda kalmışlar ve oradan da Deyrizor'a iltica etmişlerdir. Öte taraftan Cemil El-Medfei liderliğindeki güçler, El-Hinzire kuvvetlerinin kendilerine yardıma geleceklerini ümit ederek çatışmaya devam ettiler. Ancak bu kuvvetlerin gelişinden ümit kestiklerinde İngiliz kuvvetlerinden kaçarak Şeyh İbrahim dağına sığındılar. Daha sonra El-Cezire bölgesine inip Deyrizor'dan gelen kuvvetlere iltihak ettiler⁴³.

Bu arada Telafer'e giren İngiliz kuvvetleri işgalle birlikte bölgeyi yakıp yağmaladığı gibi Muhammed Rauf El-Gulami'yi ve cemiyet üyelerinden 300 kişiyi tutuklayıp zindanlara attılar. Bu şekilde İngiliz kuvvetleri Telafer'i kontrol altına aldıktan sonra siyasi hâkimin yardımcısı El-Debboni'nin evini karargâh olarak kullandılar. Telafer'deki İngiliz güçlerini diğer bir grupla değiştirip görevli memurları memuriyetleri başına çağırdılar. Daha sonra El-Suvidiye'ye iltica eden Telafer ahalisi ve aşiretlerine uçakla broşür atarak evlerine dönebileceklerini ve güvende olacaklarını bildirdiler⁴⁴. Bu davranışın sebebi, İngilizlerin Telafer ahalisini sevdiklerinden değil; boş bir şehrin yönetiminin zor olmasındandı.

Cemil El-Medfei ve grubu Deyrizor'a döndükten kısa süre sonra Şam'a gitti. Ali Cevdet Eyyubi ise İngilizlere Karşı Milli Harekât Komitesinin idaresine getirildi. El-Ahd cemiyetinin Musul şubesi, Ali Cevdet Eyyubi'ye yazı göndererek, İngilizlere karşı harekâtı sürdürmesini, onlara Musul civarında veya Musul-Bağdat yolu üzerinde saldırmasını istedi. Ali Cevdet de bu öneriyi destekleyip Mahmut El-Senevî liderliğinde bir silahlı kuvvet gönderdi, bu kuvvetin hedefinde, El-Şirkat veya Bağdat-Musul yolundaki herhangi bir İngiliz karargâhına saldırmak vardı. Bu silahlı kuvvet, Irak sınırını geçtikten sonra Ayn'e-l Şababit bölgesine yerleşti. Daha sonra mücahitler ile İngilizler arasında çarpışmalar gerçekleşti ve İngilizler bu çarpışmalar sonucunda silah ve mühimmatlarını da bırakarak Musul'a doğru çekilmek zorunda bırakılırken mücahitler de Deyrizor'a çekildiler⁴⁵.

⁴² Abuşi El-Talleferli, a.g.e., s. 29.

⁴³ Ümit Özdağ, a.g.e., s. 19.

⁴⁴ Abuşi El-Talleferli, a.g.e., s. 330-339.

⁴⁵ Ümit Özdağ, a.g.e., s. 20.

Öte yandan İngilizler, aşiret reislerini kendi taraflarına çekmek için cüz'î bir meblağ karşılığında onları affetmeye başlamışlardı. İngiliz tarafına geçmekte direnen ve sadece 200 atlıdan oluşan bir grup, isyanı devam ettirdiler. Bu grup Musa-Reş Kalesi ve Karaçoğ bölgesinde faaliyet göstermiştir. Direnişçiler, Şirkat, El-Kayara bölgesi, Telkiyef, Dohuk ve Zaho yolu, Kamışlı, Halep ve diğerleri arasındaki yolları kestiler. Bu durum İngilizleri güvenlik açısından rahatsız etti. Bu sebeple Yüzbaşı Cawn, uçaklarla isyancı Türkmen güçlerine saldırdı⁴⁶. Direnen Türkmen güçleri arasında başında Abdurrahman Efendi ve Muhammed El-Hac-Kadir'in olduğu Türkmen aşiretleri ile Naif Paşa oğlu Mesto komutasındaki Miran aşiretlerinden bir grup bulunuyordu. Ayrıca bir Türk bölüğü de isyancılara destek vermekteydi. İki kuvvet Karaçoğ bölgesinde Kirbalat yakınında karşılaştı ve burada İngiliz güçleri isyancı güçlere karşı başarısız oldu. Bu çatışmadan sonra İngilizler, isyanı bastırmak için kuvvet kullanmak yerine isyancıları kazanmayı çalıştı. Ancak Türkmen isyancılar, teslim olmayı reddederek evlerine döndüler. Bir yıl süren ayaklanma hareketi 1921 yılı yaz ayları başında sona erdi⁴⁷.

Bütün bu olanlara rağmen Telafer ayaklanması, bölgede yerleşik aşiretlerin ve bölge halkının geniş katılımıyla işgalci İngilizlere ciddi sıkıntılar çıkarmıştı. Ayaklanmaya katılan aşiretlerin en büyükleri Seyitler, İlhanlılar ve Ferhatlılar aşiretleridir⁴⁸. Bu tavırlarıyla isyancılar, bölgelerinde yabancı kontrolünü istemediklerini çok açık olarak ortaya koymuşlardır⁴⁹. Böylece Türkmen halkı, İngiliz işgaline karşı, kendi aralarındaki bütün ihtilafları bir tarafa bırakıp bir bütün olarak Irak'ın kuzeyinden güneyine; ve imkânlarının son noktasına kadar mücadele edebildiklerini ispatlamışlardır.

Sonuç

Telafer ayaklanması, Irak'daki büyük ayaklanmanın ilk kıvılcımıdır. 30 Haziran 1920 tarihinde Irak'ta genel bir halk ayaklanması başladı. Bu ayaklanma daha sonra "*Tavre't-el-İşrîn Ayaklanması* " (Yirmi Devrimi) olarak adlandırılacaktır. Ayaklanma Rumeysse Kasabasında çıkmış, Irak'ın birçok bölgesine yayılmıştır. Irak tarihinin dönüm noktalarından olan bu ayaklanmaya Telafer'deki Türkmenler ile Arap aşiretleri omuz omuza katılmışlardır. İngilizler, Irak'ın her tarafına yayılan halk ayaklanmasını durduramamış ve sonunda İngiliz işgal kuvvetleri direnişçilerle görüşmek ve

⁴⁶ Ümit Özdağ, aynı yer.

⁴⁷ Jawad, a.g.e., s. 135.

⁴⁸ Ümit Özdağ, a.g.e., s. 20-22.

⁴⁹ Gertrude L.Bell, *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, (Çev. Vedii İlmen), I.Basım, İstanbul, Yaba Yayınları,2004, s.261.

diyaloga girmek zorunda kalmıştır. Hatta Faysal'ın kral olarak seçilmesinde, 1920 Necef ve Telafer ayaklanması, en önemli sebeptir. Ayaklanma sonrasında Telafer, güçlü birliklerle işgal edildi. Sivil yönetim tekrar kuruldu ve ayaklanmaya katılanlar sert bir şekilde cezalandırıldı. Ayaklananların bu kadar kolay dağıtılması, Musul'daki işgale karşı hareketlenmeyi de dağıttı.

Bu ayaklanma askeri alanda başarısız olmasına rağmen siyasi alanda başarılı olup Irak sorununu uluslararası düzeye taşımıştır. Bu ayaklanma sayesinde İngiliz hükümeti Irak'a yönelik siyasetini değiştirmek zorunda kalmıştır. Mayıs 1918'de Irak'ta Sir Percy Cox başkanlığında Sivil Yönetim adında bir idare kurmuşlardı. Daha sonra İngilizler Irak'ta bir krallık rejimi kurma yönündeki niyetlerini açıklamışlar ve krallık için Şerif Hüseyin'in oğlu, Emir Faysal'ı aday olarak göstermişlerdi. Irak'ta yapılan referandumda Türkmen nüfus, Emir Faysal aleyhine oy kullanmıştır.

Telafer ayaklanması, Türkmenlerin işgal güçlerine karşı verilen ilk büyük direniştir. İngilizler, manda idaresi döneminde Irak'taki diğer halk gibi Türklere karşı baskı politikası izlemiş ve 1920 Ayaklanmasından sonra baskı ve kötü muameleler zamanla soykırıma dönüşmüştür. Ayaklanmanın ortaya çıkmasında bir takım millî ve dinî sebeplerle birlikte İngilizlerin uyguladıkları şiddet politikalarının rolü olduğu dikkatlerden kaçmamalıdır.

Kaynakça

Abuşî El-Talleferli, İsmail Kahtan, *Sawrat Telafer 1920 ve El-Harekât El-Vataniye El-Uhra fi Mintakat El-Cezira*, Bagdad, Matbaat El-Ezhar, 1969.

Açıkkapu, Ejder, "Irak Devleti Tarihi (Saddam Hüseyin Dönemine Kadar)", Basılmamış Yüksek lisans Tezi, Fırat Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2000

Ahmetbeyoğlu, Ali-Hayrullah Cengiz-Yahya Başkan, *Irak Dosyası I*, İstanbul, Tarih ve Tabiat TATAV Yay., 2003.

Aydın, Sinan, "Türkiye'nin Irak Politikası ve Bu Sürecin Türkmenlere Etkileri", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, İstanbul, 2003.

Çetinkaya, Sevgi, "Musul Sorunu", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1989.

Çim, Nurgül, "Basında Mondros Mütarekesi", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2002.

Duman, Selçuk, "Irak 1908-1923", Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2003.

El-Hasani, Abdul Razzak, *Sawrat El-Najaf Bade Maktal Hakimuha El-Kaptin Marshal*, El-Tabaa El-Rabia, Sayda, Matbaat El-İrfan, 1982.

El-Jumaily, Qassam KH.- İzzet Öztoprak, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919–1923)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.

El-Seyid Wehab, Mohammed Yunus, *Tarih Telafer Kadima ve Hadisa*, Cuz El-Awal, Musul, Matbaat El-Cumhuriya, 1967.

Feyaz, Abdullah, *El-Sawra El-Irakiye El-Kubra Sene 1920*, El-Tabaa 2., Bagdad, Matbaat Dar El- Salam, 1957.

Foster, Henry, *Neşat El-Irak El-Hadis*, Tercume: Selim Taha El-Tikriti, El-Cuz El-Evvel, Matbaat Dar El- Şwon El-Sakafiya, Bagdad, 1989.

Hürmüzlü, Habib, “Türkmen Şehri Telafer ve Yabancı İşgaline Karşı Irak’ta İlk Ayaklanma”, *Ortadoğu Analiz*, (Aylık uluslar arası ilişkiler Dergisi), C.1, S.5, ORSAM, Ankara, 2009

İmamzade, Meryem, *Irak Dosyası*, I. Basım, İstanbul, Akabe Yay., 1986.

İnsan Hakları Avrasya Federasyonu, *Kerkük İnsan Hakları Raporu*, Ankara, Türk Dünyası İnsan Hakları Derneği, 11 Mart 2007.

Jamal, Wamiz- Şafik Abdul Razzak, Ganim Mohammed Salih, *El-Tatawr El-Siyasi El-Muasır fi El-Irak*, Bagdad, Tarihsiz, s. 90.

Jamil, Huseyin, *El-Irak Şahada Siyasiye 1908–1930*, London, Dar Allam li’l-tibaa, 1987.

Jawad, Mustafa, *Mucez Tarih El-Turkman fi El-Irak*, El-Cuz El-Awal, Bagdad, Matbaat El-Marif, 1960.

Kazancı, Fuad, *El-Irak fi El-Wesaik El-Britanya (1905–1930)*, Dar El-Mamun li’l-Neşr, Bagdat, 1989.

Koçak, Arif, *Türk -Arap İlişkileri*, Ankara, Genkur. Basımevi, 1976.

Kürkçüoğlu, Ömer, *Osmanlı Devleti’ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi 1908-1918*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1982.

L.Bell, Gertrude, *Mezopotamya’da 1915–1920 Sivil Yönetimi*, Çeviren: Vedii İlmen, I.Basım, İstanbul, Yaba Yayınları, 2004.

Marufoğlu, Sinan, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, İstanbul, Eren Yay., 1998, s. 25.

Özcan, Mesut, *Sorunlu Miras Irak*, I. Basım, İstanbul, Küre Yay., 2003.

Özdağ Ümit, *Telafer Bir Türk Kentinin Amerikan Ordusu ve Peşmergelere Karşı Savaşı*, Ankara, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, 2008.

Saatçi, Suphi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak’ta Türk Varlığı*, İstanbul, 1996.

Turan, Betül , “Irak’ta Türkmenlerin Var Olma Mücadelesi”, *Global Strateji Dergisi*, Say.13, Yıl. 4, 2008.

HARPUT'TA AMERİKAN MİSYONUNA KARŞI ERMENİLERİN TEPKİSİNİ GÖSTEREN 1895 TARİHLİ BİR BELGE

*The Document with Date of 1895 Containing the Reaction of
Armenians to Mission in Harput*

Ünal TAŞKIN¹

ÖZET

XV. Yüzyılda Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren yabancı okullar, XIX. Yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyasının belli bölgelerinde misyoner istasyonları kurarak etkinliklerini arttırmışlardır. Bu misyoner istasyonlarının en önemlilerinden biri de Harput'ta teşkilatlandırılmıştır. Harput'ta yabancı okullar arasında en etkin olanı şüphesiz Amerikan okullarıdır. Misyoner okullarının zararlı etkileri zamanla görülmüş, hatta yerli Hristiyan ahaliden bile tepkiler almaya başlamıştır. Bu makalede Harput Ermeni ahalisinin, Amerikan okullarının faaliyetlerine karşı ortaya çıkan tepkisi incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Yabancı Okullar, Harput, Amerikan Okulları, Ermeniler

ABSTRACT

Foreign schools operating on Ottoman's land since XV. century increased its efficiency in some certain regions of Ottoman geography by establishing new mission stations since XIX century. One of the most important mission stations was also organized in Harput. Of these schools the most active one was American schools beyond doubt. The damages of foreign school was realized in time and they got negative reactions even from the local Christian people. This article examines the negative reactions of Armenian people against the activities of American schools.

Keywords: Foreign schools, Harput, American schools , Armenians

Osmanlı ülkesinde XVIII. yüzyıldan önce yabancı okul olarak sadece Katolik okulları bulunuyordu. Bunlar Papa ve Fransa'nın destek ve himayesiyle açılmış olan okullardı. 1536 yılında Fransa'ya kapitülasyonlar adıyla verilen ilk imtiyazların ürünü olan bu okullar, devletin zayıflamasına paralel olarak diğer batı ülkelerine de verilen imtiyazlar sayesinde sayı ve çeşit bakımından hızla artmışlardır. Kapitülasyonlar, yabancılara Osmanlı ülkesinde rahatça seyahat etme, ticaret, din, adalet, siyaset, eğitim, kültür ve konsolosluk konularında imtiyazlar tanıyordu. Bu imtiyazlar gereğince,

¹ Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, unaltaskin@hotmail.com

yabancı devletlerden Fransa ve İtalya, Katolik Hristiyanları; Almanya, Katolik ve Protestan Hristiyanları; İngiltere ve Amerika, Protestan Hristiyanları; Rusya, Ortodoks Hristiyanları himaye etme hakkını elde etmişlerdi.

Adı geçen devletlerin ve kiliselerin desteğinde Osmanlı ülkesinin her tarafına yayılan Hristiyan misyonerlerin üç çeşit çalışma yolları vardı ve belki de bunlardan en önemlisi okullar ve kültür kurumları oluşturmaktı². Bu amaçla faaliyetlerini sürdüren misyoner teşkilatlar, Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü yerlerde, özellikle Islahat Fermanı'nın ilanı ile beraber, okullar açmışlardır. Ek olarak hükümet tarafından bu dönemde, *öğretim biçimi ve öğretmenlerinin seçimi* padişahın seçeceği üyelerden oluşan *muhtelit* bir maarif meclisinin kontrolü ve denetimi altında olmak kaydıyla bütün mekteplerin kapılarının gayrimüslimlere açılmasına da izin verilmiştir. Bu durum kanunlarda böyle olmasına rağmen azınlıkların mekteplerine ve programlarına karışılmadığı bir vakıdır.

Azınlık ve yabancı mektepler Meşrutiyet Devri'nde önemli gelişmeler sağlamışlardır. Bu mektepler hükümetlerin kontrolünden uzak oldukları için serbestçe çoğalabilmekteydiler. Rüştiyelere ise 1867'de ilk kez gayrimüslimler alınmaya başlanmıştır. Islahat Fermanı'nda kendilerine tanınan *istedikleri her okula girme* hakkını, 93 Harbi'nden sonra kötüye kullandıkları için askerî okullar gayrimüslimlere kapatılmıştır. Diğer okullar için böyle bir kısıtlama söz konusu değildir. 1886'da Rum cemaatinden bir paşanın başkanlığında "*mekâtib-i gayrimüslime ve ecnebiye müfettişliği*" kurulmuştur. Bu müfettişlik kurumu, gayrimüslimlerin okullarını denetlemekle görevliydi³.

Harput, Doğu Anadolu'ya açılmak için, yabancı devlet misyonerleri tarafından önemli bir merkez olarak görülmektedir. Misyonerlerin neden Harput üzerinde yoğunlaştıklarının sebebi araştırılırsa, pek çok cevap bulmak mümkündür. Bunlardan ilki, İslam âlimlerinin çok olduğu bir bölgede başarıya ulaşmak, çevreyi rahatça kontrol altına almak anlamına geliyordu. Diğer önemli sebep ise, Hristiyan inancına göre İncil'de cennet diye geçen yerin Harput olduğuna inanmalarıydı⁴.

² Ersoy Taşdemirci, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.10, Kayseri, 2001, s. 24

³ Hayrettin Arıcı, *XIX. Yüzyılda Trabzon Vilayetinde Eğitim (Vilayet Salnamelerine Göre)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Erzurum, 2006, s. 96-97

⁴ Ergünöz Akçora, "Tanzimattan Milli Mücadeleye Harput'ta Ermeniler ve Faliyetleri (1839-1922)", *Dünü ve Bugünüyle Harput Tarih-Edebiyat-Şiir-Folklor I*, Elazığ, 1999, s.139

1820'den beri Osmanlı topraklarında faaliyetlerine devam eden Amerikan Board Misyonerleri, 1850 yılında yaptıkları yıllık toplantıda, Harput ve çevresinin Erzurum misyoner istasyonunca izlenmesi kararı akabinde bölgeyi yakın takibe almışlardır. Bu çalışmalardan hareketle, Harput'a gelen ilk misyoner George W. Dunmore ve eşi olmuştur. Dunmore'un merkeze gönderdiği "*Harput ovası, Türkiye'de gördüğüm en zengin ve en çok umut vadeden ova*" şeklindeki rapor, Harput'a yeni misyonerlerin gelmesini sağlayan bir açıklama özelliğini taşır⁵. Böylelikle 1852 yılı itibarıyla Harput'ta ilk misyoner istasyonu kurulmuştur⁶. 1857 yılından itibaren Crosby H. Wheeler, O. P. Allen ve Barnum'un Harput'a gelmesiyle beraber misyon, Hristiyanların yaşadığı Şehroz Mahallesi'nde birkaç bina satın alarak faaliyetlerine başlamıştır. Wheeler ve Barnum ömürlerinin sonuna kadar Harput'ta kalmış ve ölümlerinden sonra misyonerlerin *Selvi Pınarı* dedikleri yazlıklarının bahçesine gömülmüşlerdir. Wheeler, Barnum ve onlara yardımcı olan Allen, otuz yedi yıl boyunca Harput'ta kalmışlardır. Misyonerlik tarihinde bunun başka bir örneği olmadığının misyonerler tarafından belirtilmesi⁷, Harput'a nasıl bir önem verdiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

American Board of Commissioner for Foreign Mission (ABCFM) kuruluşu⁸, 1876 yılında Ermenilerin *Yeprad* dediği, *Ermeni Koleji*'ni

⁵ Erdal Açıkse, "Amerika'dan Harput'a Harput'tan Amerika'ya Göç", *Dünü ve Bugünüyle Harput Tarih-Edebiyat-Şiir-Folklor I*, Elazığ, 1999, s. 145

⁶ İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ankara, 1990, s. 128

⁷ E. Açıkse, *a.g.m.*, s. 146

⁸ ABCFM, ABD'deki Protestan misyoner örgütlerinin en kıdemlisi ve de en büyüklerinden birisidir. ABCFM, Kalvinci geleneği temsil eden, XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyılda İngiltere ve Amerika'nın doğusunda filizlenen Puritan akımın önemli temsilcilerden Congregationalistlerce 1810 yılında Boston'da kurulmuştur. Tüm Protestan misyoner örgütleri içinde gelir ve misyoner sayısı yönünden ABD'de %30-35'lik bir paya sahiptir. ABCFM'nin, iyi belirlenmiş katı bir örgütsel sistemi vardır. Bu sisteme zaman zaman ABD içinde bile itirazlar olmuş ve ABCFM, "Anayasal yönetim içinde bir tür usule aykırı yönetim yaratmakla" suçlanmıştır. ABCFM'nin tüzüğüne göre amacı, "dinsizler arasında Hristiyanlığı yaymak"tı. ABCFM Osmanlı topraklarında yerli kiliseler ile iyi ilişkiler kurmuşlar ve "İncil Hristiyanlığını" vurgulamışlardır. ABCFM misyonerleri Bağımsız Ermenistan düşüncesine sempati ile bakarken büyük bir bölümü de Anadolu'da federal bir çözümden yana olmuşlardır. Hatta Türkiye, misyoner Everett P. Wheeler'in "Türkler bizi istemeyebilir, ama orası sadece Türklerin değil" sözleri bakış açılarını göstermesi bakımından önemlidir. ABCFM'nin 1890 tarihli raporuna göre 1819'da kurulan Batı Türkiye Misyonunun 71 misyoneri, 33 kilisesi, 2967 üyesi; 1836'da kurulan Doğu Türkiye Misyonunun 47 misyoneri, 40 kilisesi ve 2686 üyesi; 1847'de kurulan İç Bölgeler Misyonunun 28 misyoneri, 33 kilisesi ve 4188 üyesi; 1858'de kurulan Avrupa Türkiye Misyonunun 23 misyoneri, 9 kilisesi ve 682 üyesi bulunmaktadır. ABCFM Osmanlı'nın son zamanlarında Kalvinciliğin sosyal değerlerini

kurmuştur. Kolej, 140 000 dolar Amerika'dan, 40 000 dolar da yerli Ermenilerden toplanarak açılmıştır. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin isteği üzerine kolejın adı *Fırat Koleji* olarak değiştirilmiştir⁹. Anadolu'nun diğer bölgelerinde açılan Amerikan okullarında olduğu gibi, bu okulun da açılmasının temel amacı Ermenileri Protestan mezhebine kazandırmak ve ticari ilişkileri geliştirmektir. Bu ikinci amaç, yani ticari ilişkilerin geliştirilmesi Amerikan okullarını diğer yabancı okullardan ayıran en belirgin özelliğdir. Okulun önemli ayrıcalıklarından birisi de, okula Amerika'dan gönderilen eşyalardan gümrük vergisi alınmamasıydı¹⁰.

İlk açıldığı yıllarda, ilk ve hazırlık kısımlarından oluşan kolej, daha sonra gelişerek rüştiye ve alt bölümlere sahip bir kurum hüviyeti kazanmıştır. Amerika Konsolosluğu raporlarına göre, 1895 olaylarından sonra yeniden yapılan¹¹ binalar içinde en muhteşemi genç kızlar için inşa edilmiş olanıdır. Bu bina beş katlı ve otuz üç odalıdır¹².

Okulda, ayrıca halıcılık, marangozluk, demircilik, kunduracılık, biçki-dikiş gibi bölgenin ihtiyaçlarını karşılayacak mesleki eğitimlerin yanı sıra sağlık hizmetleri de verilmekteydi¹³. Çeşitli atölyeleri ile laboratuvarlarındaki malzeme ve aletler zamanına göre oldukça modern olan okulun sahip olduğu malzemeler arasında teleskop, sismograf cihazı gibi aletler de bulunmaktaydı. Ayrıca okulun zengin bir kütüphanesi¹⁴ ve kolejın bütün baskı işlerinin yürütüldüğü bir de matbaası bulunuyordu. Bunların yanı sıra okulda, haftalık bir gazete ile on beş günde bir yayınlanan bir de dergi¹⁵ çıkarılmaktaydı¹⁶.

bırakarak sivil toplumcu bir yönelime ulaşmaya gayret etmişlerdir. Hatta hizmetlerinde Müslüman çoğunluğa hitap etmeye başlamışlardır. (bkz. Ömer Topcu, *Protestanların Türkiye'deki Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul, 2006, s. 21-22)

⁹ E. Akçora, *a.g.m.*, s. 138

¹⁰ Halil AYTEKİN-Nuri YAVUZ, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Elazığ İli Eğitim Sistemi", *Dünya ve Bugünüyle Harput Tarih-Edebiyat-Şiir-Folklor I*, Elazığ, 1999, s. 207

¹¹ Amerikan mektebi yeniden yapılırken, tamir ruhsatı genişletme olmaksızın yapılması yönündedir. (bkz. BOA, DH. MKT. 2343/42 10/M/1318)

¹² Sevda ÖZKAYA, *Amerikan Konsolosluklarının Raporlarına Göre Doğu Anadolu Bölgesinin Siyasi-Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2001, s. 24

¹³ Kolejın kendi bünyesinde hastane açmasıyla ilgili yazışmalar için bkz. BOA, Y.A.RES. 149/22 08/B/1325; BOA, İ.AZN 83/1327M-08 05/M/1327

¹⁴ Fırat Koleji Kütüphanesine ait birkaç kitaba Elazığ İl Halk Kütüphanesi'nde rastlamak mümkündür. Kitapların iç kapağında, tasnif numaralarına ve Kolejın ismine tesadüf edilir.

¹⁵ Amerikalıların Anadolu'daki en önemli yayınlarından biri olan *Harput News*, çift sütun üzerine dört sayfa yayınlanan İngilizce bir dergidir. (bkz. Zafer ÇAKMAK, "Elazığ Basın

Okulun kurulduğu ilk yıllarda gerek Müslüman gerek Hristiyan ahaliden tepki alması ilginçtir. Bizzat Harput Ermeni ahalisinin okulun faaliyetleri ile ilgili rahatsızlıklarını dile getirerek, okulun kapanması için şikâyetle bulunmaları¹⁷, Hristiyan ahalinin durumunu anlatması bakımından kayda değerdir. Ermeni ahalinin şikâyetlerini içeren belge, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Yıldız tasnifi içerisinde yer alan Mabeyn Başkitâbet Katalogu'nda, 34 dosya ve 28 gömlek numarasıyla kayıtlıdır. Dosya içerisinde evrakın konulduğu zarf mühürlü bir şekilde bulunmaktadır. Zarfın arka yüzünde Hariciye ve Ma'arif Nezâretleri paşalarına *netice-i mütalaaları* için gönderildiği kaydı vardır. Belge 6 Teşrin-i Sâni 1311 (18 Kasım 1895) tarihinde çekilmiş bir telgraf olup, anlaşıldığı kadarıyla 2 Cemaziye'l-ahir/8 Teşrin-i Sâni 1311 (20 Kasım 1895) tarihinde işleme tabi tutulmuştur. Telgrafın çekildiği tarih özellikle dikkat çekmektedir. Zira, Harput ve çevresinde 26 Ekim 1895 tarihinde başlayan Ermeni isyanından hemen sonra çekildiği anlaşılan telgraf, olayların hemen başındaki durumu tespit etmesi bakımından öneme haizdir¹⁸. Telgraf, Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbetine, Sadârete, Hâriciye Nezâretine ve Ermeni Patrikliğine çekilmiş olup, yazının hemen devamında Ermeni ahalinin isimleri sıralanmıştır.

Belgede Ermeni çocuklarının ifsad edilmeleri “....ba'zı Ermeni evladını *fikren ve mesleken doğru yoldan şaşırub...*” şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca ahalî, Amerikalı misyonerlerin memlekette bulunmalarını sakıncalı gördüklerini beyan etmişler, belge diliyle, “...Amerikalı misyonerlerin memleketimizde *ikâmeti sa'adet ve selâmet-i 'umûmiyeyi ihlâl ideceğinden...*” şeklinde görüş belirtmişlerdir. Ayrıca belgede, Amerikan misyoner istasyonunun geleceği ile ilgili “....te'sis-i mekteb husûsunda *anların mu'âvenetine ihtiyâc olmadığından lütfen ve 'inâyeten buradan bir an evvel kaldırılmalarını ihtirâm ideriz...*” şeklinde bir kanaatin oluştuğunu görmek de mümkündür.

Sonuç olarak, yukarıda bahsedilen belgeden anlaşıldığı kadarıyla, Harput Ermeni ahalisinin, Osmanlı yönetiminden herhangi bir rahatsızlığı yoktur. Aksine misyonerlerin, Ermeni çocuklarını ifsat ettikleri vurgulanmıştır. Belgelerde değinilen önemli gördüğümüz noktalardan biri de, Ermeni toplumunun “... devlet-i 'Aliyenin altı yüz senelik himâye-i

Tarihi Hakkında Bir Değerlendirme”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Tarih-Edebiyat-Şiir-Folklor I*, Elazığ, 1999, s. 269)

¹⁶ 1967 Elazığ İl Yıllığı, s. 126

¹⁷ BOA, Y.PRK.BŞK 34/28 03/C/1311

¹⁸ Alınan bütün tedbirlere rağmen olaylar, 1896 yılının sonuna kadar devam etmiş, Türklerden 498, Ermenilerden 754 kişi ölmüş, her iki taraftan sırasıyla 174 ve 187 kişi ise yaralanmıştır. (bkz. E. Akçora, *a.g.m.*, s. 140)

celilesi..."nde olduğunun belirtilmiş olmasıdır. Osmanlı tebaası olmaktan rahatsızlık duymayan Ermeniler'in, başka unsurlar tarafından nasıl etki altına alındığına işaret etmesi bakımından oldukça önemli olan bu belgeden hareketle, Osmanlı arşivlerinin dikkatli tetkiki sonucunda aklımızdaki birçok sorunun cevap bulacağı kanaatindeyiz.

EKLER

Mâbeyn-i Hümayûn Cenâb-ı Mülûkâne Baş Kitâbet Celilesine

Cânib-i Sami-i Sadaretpenâhiye

Hâriciye Nezâret-i Celilesine

Ermeni Patrikliği Cânib-i Valâsına

Otuz kırk seneden berü Harput'a gelüb güya insaniyete hidmet için te'sis itdikleri mekâtibde ba'zı Ermeni evlâdını fikren ve mesleken doğru yoldan şaşırub Devlet-i 'Alîyye'nin altı yüz senelik himâye-i celilesine küfrân-ı ni'met diye la'net idileceği ba'zı ahvâlin bir takım serseriler tarafından südüruna sebebiyet vermiş Amerikalı misyonerlerin memleketimizde ikâmeti sa'adet ve selâmet-i 'umûmiyeyi ihlâl ideceğinden ve her millet için sâye-i şâhânedeki mektebler mevcûd olduğu lede'l-icâb yine te'sis-i mekteb husûsunda anların mu'âvenetine ihtiyâc olmadığından lutfen ve 'inâyeten buradan bir an evvel kaldırılmalarını istîrham ideriz. (6 Teşrin-i Sâni 1311)

Vartikyan Sarkis Gökçekliyan Kocabaş Minasyan Sarkis Tarakçıyan Agob Hanikyan Mardiros Terdizyan Haçar Zozyan Sahak Zalumyan Kivork Zalumyan Kasbar Zartaryan Rubin Martunyan Kirkor Nu'man Damadı İlya Na'lbandyman Manuk İstanbuliyan Hamparsum Ağayan Karabet Artin Tüfenkciyan Filibosyan Ohannes Tüfenkciyan Nişan Mazgirdlioğlu Mikirdic Kastıyan Kirkor Karasofî Mahallesi Kocabaş Vekili Karabet Dirbağdasaryan Barsamyan Malkun Gökçekyan Aragil Agob Vartikyan Kirkor Dikiciyan Ha'faryan Bogos Heci Kirkoryan Norsis Barsamyan Bağdasa Astusus veledi İlya Aleksıyan Taşzade Sevyan Astun Canuzyan Akob Hamparsumoğlu Mikirdic Kalpakyan Bogos Şimili Agob İrmuoğlu Artin Timurcu Simonoğlu İstapan Supadoğlu Kirkor Kocabaş Barsum Barsamoğlu Sarkis Barsumoğlu Artin Kılını Karabetoğlu Artin Çukalıyan Mihail Ma'denli Ohannesoğlu İstapan Berberyan Akob Manacuroğlu Manuk Kuyumcu Kevidoğlu Karabet Tutyan Mikirdic Kuyumcuyan Mardiros Tomcanyanoğlu Bedros İtmekcioğlu Kirkor Tevriz Agob Terzi Karabet Yorgancı Artin Kasaboğlu Bağdasar Manukyan Sahak Küçedoğlu Bedros Ma'denli Karabetoğlu Soğman

[illegible]

ASRISAADET'İN DİNAMİK DÜŞÜNCE HAYATINDAN UZAKLAŞMA YA DA YERYÜZÜ CENNETİNDEN ÇIKIŞ*

Sabahattin KÜÇÜK¹

Bütün dinlerde görüldüğü üzere, doğuşu ile birlikte İslâmiyet'in de – bütün zorluklara rağmen– sıfır noktadan hızla yükselişe geçtiği bilinen bir gerçektir. İslâmiyet'in bu çıkış durumu, zahirî ve batınî yapısıyla evrensel bir özellik taşır. Bu saf ve evrensel gerçek özellikleri, İslâmiyet'in iman, islâm ve ihsan üçlüsünün birlikte işlerlik kazanmasının sonucu gerçekleşmiştir. Bunun en güzel ve tek pratik alanı, bireysel ve toplumsal anlamda Asrısaaadet'te vuku bulmuştur.

Dinlerdeki yükseliş motiflerinin temelinde, beşerî benliğin, doğal olarak mutluluğu ve bu mutlulukta kalıcılığı istemesi söz konusudur ki bu da saf Akıl'dır; insan da mahiyeti gereği bu kaynağa ulaşmak ister. Evrensel öznelliğe ya da akla ait olan dinî formların kaynağına inebilmek şartıyla insan, prensipte ve pratikte saf Akl'a ulaşabilir. İnsan ancak Akıl'da bütünüyle kendisini bulabilir. Ampirik benlik, fenomenlerle beslenirken, aklî benlik onları ortadan kaldırarak Öz'e ulaşmaya çalışır. Aslolan bu iki düzey arasındaki dengedir. İşte Hz. Peygamber ve sahabesi; iman, İslâm ve ihsan üçlüsü üzerine kurulan İslâmiyet anlayışı ile yani zahirî vahiy ile batınî vahiy birlikte değerlendirerek saf Akl'a ulaşmanın, maddî ve arızî dünyadan aslî vatana sezgisel yükselişin deneyimlerini yaşamışlardır. Bu ebedî mutluluğu yaşama ve Yaratıcı ile temas kurma o dönemde bir “yeryüzü cenneti” vücuda getirmiştir. Asrısaaadet'in dinamik düşünce hayatı; ilâhî gücün idraki, doğru bilgi (gnosis) ve doğru yaşama biçiminde özetlenebilir. Bu düşünce yapısı bireye, bireyselleşme ve özgürleşme özellikleri kazandırmıştır. İlahî gücün idraki ve fizikötesi varlıklarla ilişki kurmak, bütün dinlerin temel prensibidir. Bu ilişki İslâmiyet ve diğer semavî dinlerde “vahiy” ile kurulur. Bu yeryüzü cennetinde tek bir özne, tek bir nesne ve tek bir mutluluk vardır. Bu üç kutup Mutlak'ta birleşir. Kutupların birleşimi özdeşliği ifade eder. Mutlak bilgi, özdeşliktir; doğru ve eksiksizlik ihtiva eden bilgi (sezgisel bilgi), bir katılım olarak özdeşliği gösterir.

Bunu eğer geometrik bir şekilde ifade edecek olursak, yeryüzü cenneti ile kutsal gökyüzü mekânı, çevrimin yükselen yayının iki ucuna bağlanır.

* Halep Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü tarafından 2-5 Mayıs 2006 tarihleri arasında düzenlenen "Uluslararası Hz. Peygamber ve Dört Halife Döneminde Bilad-ı Şam Sempozyumu"na sunulan tebliğdir.

¹ Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Yani dairenin yarıçapının alt ucu yeryüzü cennetine ve çevrimi² tamamlayan üst ucu da kutsal gökyüzü mekânına sabitlenmiştir.

Bu sezgisel cennet algılamasının ilk örnek motifini, Hz. Âdem'in cennetteki mutlu yaşayışı ile özdeşleştirebiliriz. Hz. Âdem, yaratıldıktan sonra konulduğu cennette kaldığı süre içerisinde, mekânsal olduğu kadar belki de daha çok ilahî feyiz ve rahmet tecellilerine mazhar olması bakımından sezgisel olarak yaşamıştır. Daha başka bir ifadeyle diyebiliriz ki o, saf Akl'ın kaynağında, kendi özüne uygun birlik ve bütünlük içinde bir hayat sürmüştür.

Din, saf ve evrensel hakikat cennetini getirir ama mutlaka bünyesinde “yasak meyve”nin lekesini de barındırır. Hz. Âdem ile Hz. Havva, “kozmetik tecessüse” meyletmiş yani Tanrı'nın iradesi dışında olan ve batını ışıktan bağımsız şeyleri bilmek ve denemek istemişlerdir. Onlar; yalın, sentetik ve simgesel bir eşya görüşüyle yetinmemiş, tecessüs ve arzuyla dolu olan bir anlayışın peşine düşmüşler, bu yüzden batını ebediliğin ters bir yansıması olan sonsuz ya da çıkmaz bir yola girmişlerdir. Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın yeryüzüne indirilişi çevrimin iniş yayı ile gösterilebilir. Onlar cennetten yeryüzüne, maneviyata zıt olan madde âlemine, birlik ve düzenden dağılma ve düzensizlik mekânına sürgün edilmişlerdir. Kısacası kozmostan kaosa sürüklenmişlerdir. Bu yol bir sürgün ve acılarla dolu bir yoldur.

Dünya hayatında görülen bütün yanlışların ve günahların izi, ilk hataya ve sonsuz bir şekilde yenilenen o yola (Hz. Âdem'in cennette yasak meyveye yaklaşması) kadar gider. Temelde Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın hatası, zahiri bir hareketten çok, kendilerini ilâhî merkezin dışına yerleştirip bilme ve isteme fiillerinde obje ile süjeyi birbirinden ayırarak pratikte kendilerini Tanrı'dan ayırmakta yatmaktadır; bu ayrım aslında hayalidir; çünkü son kademede Tanrı tek obje ve tek süjedir. İlk insan bunu yapmakla, aslî itaatsizlik hareketinde bulunmuştur. Zihnin yahut iradenin günahı hâlâ o ilk hatayı yansıtırken din ya da hikmet, yasak meyvenin bir sonucu olan bu düzensizlikler dünyasında yitirilmiş cenneti işaret eder ya da onu yeniden yaşatır. Şunu unutmamak gerekir ki batını gerçeğe zahiri vahyin tezahürleri ile ulaşamaz. Evrensel hakikate ulaşabilmede yol gösterici olan saf aklı perdeleyen zahiri vahyin etkisi, aynı zamanda, aslı cevherimiz olan ışığın huzmelerini de örter.

² Şurasını hatırlatmakta yarar vardır: Yeryüzünde, birlik cennetini yitirmek ve ona tekrar ulaşmak durumunu ifade eden küçük çevrim, Allah'tan gelip tekrar O'na ulaşmayı (İnnâ li'llahî ve innâ ileyhi raciûn) ifade eden büyük çevrimin bu dünyadaki sayısız tecrübeleri olarak düşünmek yerinde olur.

Yukarıda sözünü ettiğim üzere, ihsan eksenli iman ve islâm anlayışı sonucu yükseliş, tabîi olarak yerçekimi kanununa uygun bir biçimde doruk noktadan inişe ya da düşüşe geçmeye meyletmiştir. İhsan yani batınî vahiy imkânı, bize “düşüş”le yitirilen cenneti, bir başka ifadeyle semavî cennette Hz. Âdem’e rahmet olarak verilmiş “büyük sırlar”ı kazandırır. İlk düşüşle yitirilen büyük sırlar hazinesi, islâm’ın ilk dönemlerinde elde edilmiş olup “yeryüzü cenneti” bu dönemde tekrar yaşanmış ve buna bağlı olarak gerçekleşen “küçük sırlar” yani insanın kendisini gerçekleştirmesi -irfanın elde edilmesi ya da tahakkuk- sağlanmıştır.

Asrısaadet’ten sonra yaşanan inişe geçiş dönemi, iman ve islâmın eksen ve ruhu olan “ihsan”ın göz ardı edilmeye başlamasıyla tezahür eder. İhsan, Kur’an-ı Kerim’e göre bir Müslüman’ın en önemli vasıflarındandır. Hz. Peygamber, onu gönül temizliği olarak tanımlamış, kulun nefsanî ve ahlâkî kötülüklerden arınması olarak izah etmiştir. Kelâm ilmi, iman; fıkıh ilmi, İslâm’ı; tasavvuf da ihsanı ifade eder. Hz. Peygamber ve sahabe döneminde bu üçlü kavram birlikte işlerlik kazanmış, gerçek huzur ve mutluluğun cenneti yaşanmıştır. Çünkü İslâm ve iman zahir ve batını temsil ederken, ihsan hakikatin temsilcisidir. Zira ihsan, Hakk’ı bütün sıfatlarıyla sıfatlanmış bir surette sıfat perdesinin arkasında O’nu görmüşçesine ibadet etmek anlamını taşır. Ayrıca ihsan kavramı, dağılmış, parçalanmış ve ayrılmış bütün değerleri birlik ve bütünlüğe kavuşturan bir kavramdır.

İnişe geçişte bu birlik ve bütünlük yavaş yavaş çözülerek semavî birliğin, bir diğer ifadeyle göksellikten arza doğru inişin doğal bir sonucu olarak dağılma, parçalanma, ayrışma ve ötekileşme meydana gelmiştir. Arza doğru inişin, yani semavîliğin yitirilerek maddenin kesafet âlemine sürüklenişinin yani ruhanîliğin yitirilişliğinin mukadder olduğu bilinmelidir. Bunu insanlığın prototipi olan Hz. Âdem kıssasında görmüştük.

Bu durum, çevrimin doğal sonuçlarındandır. Yani çevrimin içerisinde taşıdığı imkânlardır. Bir başka deyişle şunu söyleyebiliriz:

Doğal ve mukadder olan düşüş, aslında yeni bir yükselişin imkânlarını da bünyesinde bulundurulur. Yeryüzünde cenneti tekrar görebilmek ya da onu tekrar tecrübe edebilmek için bu kaotik yapıya ihtiyaç vardır. Kozmik değer, bu kaosun içerisinde; birey ve toplum; dağılma, parçalanma ve kutuplaşma kaosundan birlik, bütünlük ve düzenlilik kozmosuna geçerek huzur ve mutluluğa ulaşabilme yeteneğine sahiptir.

Bütün dinlerde olduğu gibi, İslâmiyet’in doruk deneyiminin de semavîlikten arzîliğe yönelişi ya da inişi, yukarıda söylediğimiz gibi tabîi bir durumdur, hatta gereklidir. Düşüşün en büyük sonucu, maneviyatın

gerileyerek çelişkili ve bozulabilir hâle gelmesi değil, “kalp gözü”nün kapanması, batınî vahyin kaybedilmesi ve aklın bütünlüğünün bozulmasıdır.

Bireysel boyuttaki düşüşe paralel olarak dinî telâkki ve uygulamalar konusunda toplumsal boyutta da düşüş yaşanır. İnsanlar, ana ve saf kaynağından uzaklaştıkça, kendilerinin zihin ve muhayyileleri sayesinde “mana” ve “tabu”lar yaratarak, batınî anlamda islâm’ın tevhit anlayışına ters bir tutumla safiyet ve masumiyetlerini unuturlar; ruhen, zihnen ve fikren benliklerinden koparlar, kirlenirler. Bu durum, ana rahminden ayrılarak bu maddî âleme gelen bir çocuğun, ergenlik ve olgunluk dönemlerinden başlayarak zihinsel, ruhsal ve duygusal alanlarda dağılması ve ayrışması gibidir.

Dinî yükselişte varlık, bilinç ve mutlakın birlikteliği, yani bu kutupların tek bir değer olan Mutlak’ta birleşmesi söz konusu olurken inişteki dağılma, parçalanma ve ayrışma kavramları da “Mutlak’ın izafiyeti” hâlinde kendisini gösterir. Düşüşün en son safhası; yani iniş yayının ucu Mutlak’ın özne, nesne ve tecrübe hâlinde ayrışmasıdır. Tüm varlığımız hayalî bir tarzda bu üç unsurdan (özne, nesne, mutluluk) örülmüştür. Saf aklı tecrübe eden bilge birey, bu üç unsura dayanarak yaşar; ama onun yaşamı, tek nesne, özne ve mutluluk olan Gerçek’e dönüktür. Yine geometrik işaretle söyleyecek olursak, bu üstün birey, iniş yayının madde âlemine bağlanan ucundan hareketle yükselme yayının kutsal gökyüzünde sonuçlanan noktasına erişir. Yani geldiği yere, “birlik cenneti”ne kavuşur. Şuna işaret etmemiz gerekir ki, bu birlik cenneti, hâlâ dünyada iken sezgisel olarak idrak edilir. İşte bireysel düzeyde Asrısaadet’in dinamik düşünce hayatını yaşamamanın ve buna bağlı olarak semavî cenneti hatırlatan yeryüzü cennetini idrak etmenin anlamı budur.

Düşüş sürecinde, tekrar yükselişe geçiş için ortaya konulan teşebbüs ve gayretlerin varlığından da söz etmemiz gerekiyor. Bütün dinlerde olduğu gibi, İslâm’da da tekrar yükselişi gerçekleştirmek için bazı simgelerin kullanıldığını görmekteyiz. Kur’an-ı Kerim’de en güzel ve belirgin simge “ip (habl)” tir. “Esfel-i safilîn”in telâfisi bu iple olacaktır. Hz. Âdem ve O’nu izleyenler, yeryüzünden, geldikleri yere yani semavî cennete ulaşabilmek için bireysel ve toplumsal düzeyde Yaradan’ın emirlerine uymak “hablü’l-metin”e sıkıca sarılmak gibi süreçleri gerçekleştirmek zorundadırlar. Bu hususta Hz. Eyüp ile Hz. Yusuf kıssaları bizler için simgesel anlamda gayet

açıklayıcı örneklerdir.* Bu simge, insanların, Kur'an-ı Kerim'i iman-islâm-ihsan üçlüsü ile yani hem zahirî hem de batınî vecheleri ile anlamaları ve ona göre hareket etmelerini hatırlatmaktadır.

Kâinat, Kur'an-ı Kerim'e göre, kökü sağlam olan ve her dalının köklere doğru uzandığı bir ağaçla sembolize edilebilir. Bu ağaç, kozmik tezahürün hayli çok olan sembollerinden biridir. Yaratılışın prototipi olan bu Birlik simgesinden doğarak arza doğru iniş, kesret dünyasını oluşturmuş; yine bizzat ona/köke dönerek yükselişi tekrar tecrübe etme durumu, İslâm hat sanatının stilize edilmiş biçimleriyle ortaya konulmuş ve dünya ile kozmik ağaç simgeleri birleştirilmeye çalışılmıştır.

Bütün dinlerde ve semavî inanç sistemlerinde, semavî cennetten çıkarılma ve tekrar oraya dönüş, “hayat ağacı” simgesi ile anlatılmaya çalışılmıştır. Asıldan uzaklaştırılma olarak değerlendirilebilecek olan iniş potansiyeli, “kötünün bilgi ağacı” simgesi ile verilir. Bu durum zahirileştirici, ayırıcı, bölücü ve zıtlastırıcı özellikler taşır. “İyi bilgi ağacı” ise, yükseltici, birleştirici ve özgürleştirici özelliklere sahiptir. Bu da ihsan merkezli olan iman ve İslâmı olur. Aynı kökten olan bu iki ağaç simgesi, insanın yaşamında görülen birbirine zıt iyi ve kötüyü temsil eder. Düşüşün, insanın bedenî ihtiraslarında ya da şehvetinde aranmasından çok, kendisini ilâhî merkezin dışına yerleştirmesinde aranması daha doğru olacaktır. Yeryüzü cenneti diye nitelendirdiğimiz AsrısaaDET düşünce yapısından uzaklaşmanın sonuçları da bu çerçevede ele alınmalıdır.

Kültürel- ontolojik yapımıza baktığımızda, İslâmiyet'in doğuşu ve yükselişi ile doruk noktaya ulaşmış olan Hz. Peygamber ve sahabesinin düşünce yapısının, modernitenin en olgun ve mükemmel örneğini teşkil ettiğini görürüz. Daha sonraki zamanlarda -anlayış ve düşüncelerde sapmaların ve köktenci zihniyetin kendisini kuvvetle hissettirdiği dönemlerde- başkaldırıların ve çatışmaların ortaya çıktığı da bir vâkıdır. Yukarıda sözünü ettiğim kozmik ağaç simgesi göz önünde bulundurulursa, bu çatışmaların doğal karşılanması icap eder. Bu başkaldırı ve çatışmalar, özellikle edebî eserler (şiir, nesir vb.)'de bazen açıkta bazen de estetik yapının derinliklerinde görülür. Bu örnekler AsrısaaDET'teki mükemmel düşünce yapısına ve nihai hakikati ifade eden modern anlayış sistemine atıfta bulunmaktadır. Bu itibarla tarihî vesikalarımızı ve özellikle de edebî

* Adı anılanların dışında pek çok peygamberin hayatına dikkatle bakacak olursak, onların manevi olarak “düşmüş” bir insanın nasıl birliğe ve mutluluğa ulaşarak olgun ve bilge bir birey hâline geldiğini temsili biçimde ifade ettiklerini anlayabiliriz.

eserlerimizi bu yönden dikkatle okumak, yorumlamak ve değerlendirmek zorundayız.

Sözünü ettiğimiz konunun en güzel ve dikkate değer örneğini büyük Türk sufisi ve düşünürü Mevlâna Celaleddin-i Rumi vermiştir. Mutlak Gerçek'in ve birliğin sırlarını içeren Mesnevi'si ile ilhamını yine Kur'an-ı Kerim'in sonsuz feyzinden alan Divan-ı Kebir'i, içinde bulunduğu zengin bir geleneğin temsilcisi olarak İslâm'ın doğuş zamanındaki manevî atmosfere bir dönüş biçiminde değerlendirilebilir. Eserlerimizde bu "dönüş" kavramı çeşitli metaforlarla -özellikle şiirlerde- ifade edilmiştir.

Bugün Batı modernitesi, makineleşmiş görüntüsüyle, kendi dışındaki milletleri sadece tüketici ve taklitçi topluluklar hâline getirmiştir, öte yandan onların yaratıcı kimliğini ellerinden alarak sanatsal alanlarda (özellikle şiir alanında) evrensel söylemlerin yerine günlük hayatı yansıtırıcı nitelikte eserler veren basit modernliğe kapılmış bireyler hâline gelmelerine neden olmuştur.

Toplumların inanç ve değerleri, geniş ve şaşmaz gerçeği ifade eden metinler konumundadır. Kültür, bu metinleri yorumlayan ve nakleden, özelde şiir de bu değerleri müjdeleyen ve bilgi veren bir metin konumundadır. Kültürümüzdeki modernite, millî düşüncemizin hem bizatihi kendisi hem de geleneğimizin bilgi tarihselliğiyle olan diyalogu meselesidir. Şunu da belirtmekte yarar vardır: Çağımız insanlığının en büyük krizi, batınlığın sırlarla ilgili boyutunun yitirilmesi, dinin yüce yönlerinin kaybedilmesidir. Kültürel mirasımız olan eserlerimizi, Asrısaaet'in modernitesi ışığında okumak, yorumlamak ve ona göre hareket etmek; yeryüzü cennetine açılan birlik, bütünlük, huzur, sevgi ve mutluluk yolu olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Adonis, *Arap Poetikası* (çev.Emrullah İşler), İst.2004

Gündüz, Şinasi ve diğerleri, *Dinlerde Yükseliş Motifleri*, Konya 1996

Schuon, F., *İslâm ve Ezeli Hikmet* (çev.Şahabeddin Yalçın), İstanbul 1998

_____, *İslâm'ın Metafizik Boyutları*,

Yakıt, İsmail, *İslâm'ı Anlamak*, İst. 2005

Guénon, R., *Yatay ve Dikey Boyutların Sembolizmi* (çev.Fevzi Lütfi Topaçoğlu), İst.2001

_____, *Doğu Düşüncesi* (çev. Fevzi Lütfi Topaçoğlu), İst.1997

Nasr, S. Hüseyin, *İslâm Sanatı ve Manevîyatı*, 1992

ORTAÇAĞ BOYUNCA MISIR'IN TİCARET POLİTİKASI¹

Subhi Labib

Çeviren: Seyhun Şahin

Pirenne şunu söyler: “Dünya tarihinde, yedinci yüzyıldaki İslam’ın göz kamaştırıcı ve tüm dünyayı etkiler nitelikteki yükselişiyle kıyaslanabilecek bir olay daha yoktur.” Hz. Muhammed’in ölümünden (632) sonraki 80 yıl içinde İslam, Batı Türkistan’dan Atlantik Okyanusu’na kadar geniş bir alana yayıldı. Hristiyan âlemi, ki bu dönemde tüm Akdeniz kıyılarını kapsıyordu, Akdeniz’in kuzey kıyılarına hapsedildi. Bu deniz kıyılarının üç merkezinden biri olan ve Roma kültürünün odak noktası olmuş Mısır, şimdi İslam’a aitti. Pirenne, İslam’ın yükselmesi sonucunda Akdeniz’in kültürel, politik ve dinsel olarak Doğu ve Batı arasında bölünmüş olduğu konusundaki teorisinde haklı da olabilir. Ancak yine de ticaret konusunda durumun böyle olduğu söylenemez.

Ortaçağ dünyasının tarihinde Hindistan’ın batısına kadar yaşanan gerçekler, üç tane politik ve kültürel gücün karşılıklı ilişkileri ve meydan okumalarından ibarettir: Bunlar; İslam, Bizans ve Hristiyan âlemleridir. Tüm silahlı anlaşmazlıklar, kültürel ve dinsel farklılıklara rağmen bu üç güç arasındaki ticari ilişkiler asla kesintiye uğramadı. Eğer bu dönemki ticari faaliyetlerin doğru bir değerlendirmesini yapacak bir pozisyonunda olacaksak; öncelikle, biz barbar istilaları döneminden sonra yoğunlaşan ve (Geç Antikçağda başlayan büyük değiş-tokuş ekonomisinin parçalanması ve ziraî üretimin yenilenmesi sürecidir) Karolenjiyenler döneminden sonra devam eden Batı’daki gelişmeleri de göz önünde bulundurmamız zorundayız. Avrupa’nın köylü toplumunun tamamında ticari faaliyet görülmesi de bu durumdayken dahi ticaret, bunlar için ikinci derecede bir rol oynamadı. Batılı tüccarların yokluğunda Doğulu tüccarlar, onların yerlerini almasını bildiler. Arap kökenli olmayan kaynaklar, beşinci ve sekizinci yüzyıllar arasında Akdeniz ticari hayatında Suriyeli ve Grek tüccarların egemen olduklarının altını çizerek. Bu tüccarlar, Batı Avrupa’nın ihtiyaçlarını Doğu mallarıyla karşılıyorlardı. Fakat sadece Bizans kaynaklı mallarla değil Uzak-Doğununkilerle de bu isteklere cevap veriyorlardı: Baharatlar, yiyecekler, kaliteli kumaşlar ve papirüsler. Mısır, tespit edildiğine göre onuncu yüzyılda

¹ Bu makale’nin İngilizce orijinali; “Studies in the Economic History of the Middle East from rise of the İslam to present day, Ed. by M. A. COOK” adlı çalışmada 63-77. sayfalar arasında “Egyptian Commercial Policy in the Middle ages” adıyla (London) 1970 yılında yayınlanmıştır.

kâğıt üretimin yaygınlaşmasına kadar papirüs kâğıdının başlıca üreticisi oldu. Mısırlı tüccarlar tarafından Batıyla yapılan ticaretin nereye kadar uzandığını söylemek henüz mümkün değildir. Suriyeli ve Grek tüccarlar için Marsilya, sekizinci yüzyılda egemen pozisyonlarını kaybedinceye kadar en önemli Pazar olmuştu. Daha sonra, uzak mesafelerle yapılan ticarete onların yerini Yahudi tüccarlar aldı. Dokuzuncu yüzyıldaki tek Arap tanığımız olan ve İbn Hurdadbih'in Radaniyye (henüz tama olarak açıklanamayan bir terim) olarak başvurduğu kaynak, bize Batı Avrupa, Bizans, Mısır, Kızıldeniz ve Uzak-Doğu arasındaki ticareti yürüten Yahudi tüccarlar hakkında bilgi veriyor.

Bu arada diğer bir önemli nokta ise; Erken-Ortaçağlardaki ticari ilişkiler için Akdeniz'in önemini olduğundan daha fazla göstermemizdir. En azından, Batı Avrupa Akdeniz'de bir donanmaya sahip değildir, bundan başka Bizans ve İslam arasındaki bir türlü sonuçlanmayan savaşlar, düzenli bir ticarete de izin vermiyordu. Kaçınılmaz olarak sonuçta, Doğu ve Batı arasında ticari faaliyetlerde bir düşüş vardı ve sadece özellikle Avrupa'nın çağdaş kimselerine ve ruhanilerine lüks malları temin etmeye dayalı bir ticaret söz konusuydu. Gerçekte Batı, Doğu'dan ithal ettiği bu mallar karşılığında onlara, bütünüyle kâfir olan Slav topraklarından temin ettikleri köleleri veriyorlardı. Bu Slavlar, Doğu'nun İslam ülkelerinin (Yakındoğu ve İslam İspanya'sında) pazarlarında oldukça fazla talep edilen ticari unsurlar arasındaydılar. Baltık topraklarında bulunan sikkeler, Rusya nehirleri ve Baltık üzerinden yürütülen Doğu ve Batı arasında çok canlı bir ticari faaliyete işaret eder. Bu yolla Rusya ve Batı Avrupa'ya gelen en eski Arap sikkeleri, yedinci yüzyılın sonlarından on birinci yüzyılın başlangıcına tarihlendirilirler. İslam orijinli sikkelerin çoğunun, Irak'ın doğu bölgelerinden geldiği görülür. Mısır ve Batı İslam bölgelerinden gelenlere ise nadiren rastlanır. Rusların ve Bulgarların yanı sıra, Yahudi Redayyineler de, Doğu ve Avrupa arasındaki bu uzun yol boyunca aracı olarak aktif durumdadırlar. Bu seyahatler onları, şimdiki Almanya, Slav toprakları ve İdil'e, Hazarların başkentine, Hazar Denizi ve Ceyhun Nehri'nin etrafındaki yerlere ve Çin'e götürürdü. İslami ticari faaliyetler ağırlıklı olarak sadece Avrupa'ya uzanmaz, aynı zamanda Karadeniz bölgelerine, Bizans'a, Trabzon'a, Hazar kıyılarına ve Asya'nın içlerine doğru da uzanırdı. Buralar, Mısır'dan, Suriye'den, Irak'tan, İran'dan, Buhara'dan ve İslam dünyasının diğer bölgelerinden gelen doğulu tüccarların buluşma yeri idi.

Bu kısa serüven, İslam ticari faaliyetleri için karayollarının önemini gösterir. Bu yollar, Akdeniz'i baştanbaşa geçen rotalardan daha büyük bir rol oynadılar. Dahası, bunlardan başka Akdeniz kıyı şeritlerine öncülük eden,

İspanya'dan Afrika üzerinden Sudan ve Mısır'a ve buralardan Uzak-Doğu'ya doğru uzanan karayolları vardı.

Erken-Ortaçağlarda Mısır, henüz İslam ticareti için bir merkez pozisyonunda değildi ve esasen Asya'ya doğru olan bir ticari hareketliliğe sahipti. Bu Avrupa ve Bizans merkezli bir durum ortaya koymuyordu. Bu döneme bakıldığında; Bağdat ticari bir metropoldü ve Mısır'ın ticari hayatına gözlerden kaçmayacak bir şekilde etki etmeyi amaçlıyordu. Ancak onuncu yüzyılla birlikte Bağdad'ın bu durumu bozulmaya başladı. Hatta Basra (o zamanki dünyanın denizlere açılan kapısı ve Hint Okyanusuna açılan altın merkezi iken) dahi bu kötü kaderden kaçamadı. Bu yüzyıl içinde İslami ticaretin ağırlığı yavaş yavaş, Irak ve İran Körfezinden Mısır, Kızıldeniz, Arabistan Yarımadasının limanları ve Hint Okyanusu'na kaydırıldı. Tüccarlar bu durumu, Aden, Umman ve Mısır'a göç etmek için kendileri açısından avantajlı buldular. Bu sebeple tüccarların birçoğu Bağdat ve Irak'ı düzensizlik, emniyetsizlik ve yağma durumlarından dolayı bıraktılar ve Mısır'a döndüler. Her şeyden önce Mısır'ın Fustat şehri, yaşanan bu gelişmelerden faydalandı. Bu iç limana sadece İslam topraklarından gemiler gelmedi, aynı zamanda Bizans'tan, Bizans'ın Güney İtalya'daki topraklarından ve Doğu Akdeniz'den de gemiler buraya geldiler. El-Makdisî, kendi zamanında bu konuda baskın bir konuma sahip olan Bağdad'ın bu durumunun aynını Fustat'a atfetmiştir. Onuncu yüzyılda el-Kindî, Fadâil-Mısır adlı eserinde Mısır'a Allah tarafından madenlerin ve birçok avantajın bahşedilmiş olduğunu söylemiştir: Fustat, Mekke ve Medine içinde bir antrepo durumundaydı. San'a, Aden, Umman, Şir, Hindistan, Seylan, Çin ve diğer birçok yer için de bu özelliği geçerliydi. Parfümler, baharatlar, değerli taşlar ve çeşitli aletler Kulzum'a kadar deniz yoluyla gelirlerdi. Mısır, aynı zamanda Akdeniz'de de önemli limanlara sahipti. Mısır, Suriye için bir ticaret merkezi olduğu kadar Antakya, Bizans, Roma, Frank toprakları, Sicilya, Mağrip, Kıbrıs ve Rodos için de bu özelliğe sahipti. Bu bölgelerden köleler, ipek, brokar, sakız, mercan, amber, safran, kürkler, fındık, fıstık ve çeşitli metaller (demir, bakır, gümüş, kurşun ve kalay gibi) ve kereste gelirdi. Bu sebepledir ki el-Kindî, Mısır'ın o dönem için ticaret merkezi olduğunu öne sürmüştür. El-Kindî, Mısır'ın bu özelliğinin yanı sıra birer birer ele alarak Mısır ekonomisinde yer alan unsurların detaylı bir listesini sunmaktadır, özellikle de ziraat ve zanaat alanında.

969 yılına kadar Mısır, görünüşte Bağdad'daki Abbasi halifesine bağlı bir eyaletti. Fakat aslında 868'den beri çeşitli valilerin hanedanlarının egemenliğinde bağımsız olmuştu ve hem darü'l-islam hem de darü'l-harble

birlikte ticari ilişkilerini sürdürmüştü. Fatımilerin egemenliğinde (969–1171) Mısır, dünya çapında bir imparatorluğun merkezi oldu ve bu dönemde ticaret hacmi artış gösterdi. Gerek devlete ait olan donanma gerekse soylulara ve tüccarlara ait olan gemiler, Mısır'ın Akdeniz'deki ticari bağlantılarını güçlendirdiler. Bu bağlantılara tüm Sicilya ve onun kuzeyindeki bölgeleri de dâhil etmeliyiz. Kahire ve Bağdad arasındaki politik ve dinsel rekabete rağmen, iki büyük İslam devleti arasında ticari ilişkiler hiçbir şekilde kesilmedi. İbn Havkal'a göre; Mısır yıllık olarak Irak'a 20–30.000 dinar (yün, keten ve tüm cinsten kumaşlar) hacminde tekstil ürünleri gönderiyordu. Bu dönemde Mısırlı tüccarların ticari yörüngeleri, Buhara'ya kadar doğuya uzanıyordu. Fatımiler döneminin sonuna doğru Mısırlılar, Daru'l-Vekâleti'l-Kahire'yi Kahire'de ofis açmak veya orada düzenli ticari ilişkileri olan Suriye ve Iraklı tüccarlar için kurdular.

Doğulu tüccarların bu misafirperverliklerine karşın Mısır topraklarında ne Tolunoğulları ve İhşidiler zamanında ne de Fatımiler zamanında Bizanslı tüccarların daimi bir kolonisi yoktu. Ancak bu dönemde tüm Akdeniz için bereketli bir mevsim gibi hüküm sürdü. İslam, hiçbir zaman İslami kurallar ihlâl edilmediği sürece toprakları üzerinde Hristiyan tüccarlarla yapılan ticareti yasaklamadı. Arculf (aşağı yukarı, 670) kendi zamanında İskenderiye hapishanesinin duvarları içerisinde sayılamayacak kadar çok insanın barındığını söyler. Bu tutsakların çoğunun, Bizans ve onun sınırları içerisinde gelmiş kişiler olması muhtemeldir. Bizans'ın, Mısır ve Suriye sahillerine yapılacak seferleri yasaklamasına rağmen; 828'de Venedikli tüccarlar İskenderiye limanına girip demirlediler. Bu dönemde Venedik ile Mısır arasında düzenli bir ticaretin varlığını ispatlayacak bir delilin olmamasına rağmen, bu olay Venediklilerin buraya arada sırada uğradıkları anlamına da gelmez. Onuncu yüzyılda Frank tüccarlar, kayaklarımızda belirtildiği üzere, henüz Kahire'ye kadar ilerlememişlerdi. Onların Cidde ve Kızıldeniz'e girip girememeye hakkına, Yahudi Redaniyye gibi, sahip olup olmadıklarını bilmiyoruz. On birinci yüzyılda Frank tüccarlar, hevesli bir şekilde Mısırla olan ticari ilişkilerini güçlendirip genişletmek için çaba gösterdiler. On ikinci yüzyılda Mısırla yapılan ticarete karşı ilgileri öyle arttı ki, meselâ, 1154'te (Fatımi Halifesi ez-Zahir'in zamanında) Pisa, Mısırla içinde başka unsurlarda bulunan ve Kahire'de bir Funduk (İskenderiye'deki funduklarına ilâve olarak) verilen bir anlaşma imzaladı. Ancak Pisalıların elde etmiş oldukları bu ayrıcalık, Haçlı seferlerine verdikleri destek nedeniyle kaybedildi. 1173'te Pisalılar, Mısır'ın yeni hâkimi olan Selahaddin'den yeni bir imtiyaz almayı başardılar. Ve bu yeni imtiyaz, onların Mısır'daki bundan sonraki durumları için bir temel oluşturdu. Ancak bu imtiyazla sadece İskenderiye'ye hapsolundular ve onlara Kahire'de bir

funduk edinmeleri için izin verilmediği gibi, Selahaddin tarafından daru'l-Harb'ten bir başka güce de bu imtiyaz verilmedi. Bu yolla Selahaddin, Batılı tüccarları iç bölgelerdeki ve Kahire'deki tüm ticari faaliyetlerden uzak tutmayı amaçladı. Bununla birlikte Selahaddin, aynı zamanda İslam'ın başkahramanı olarak, gelecek üç yüzyıl boyunca koruyucu ticari politikaların da temel prensiplerini ortaya koymuş oldu. Reynald de Chatillon'un emrindeki Haçlıların, Selahaddin'in nüfuzundaki Kızıldeniz bölgesine girme teşebbüsü, sadece kutsal toprakları korumak amaçlı değildi, aynı zamanda henüz sahip oldukları doğunun zenginliklerini de koruma amacını taşıyordu. Abbasi halifesine gönderilen bir mektupta Selahaddin, eğer Franklar Kızıldeniz'de bazı noktaları ele geçirirlerse, Suriye'nin tehlikede olabileceğine dikkat çekerek, İslami ticaretin karşılaşacağı tehlikelerden söz etmişti. Bu durum, sadece Mekke ve Medine'ye giden hacıları tehdit etmeyecekti, aynı zamanda özellikle Aden'deki Kârimileri de tehdit edecekti. Ancak Selahaddin aynı mektupta, Batılı Hristiyan tüccarlarla yapılan ticaretin İslam'a birçok avantaj sağladığını, bu ticaretin sadece asgari olarak stratejik malları temin edilmesi boyutunda olmadığını da ekleyerek belirtti. Yine de eğer onları Suriye'den kovmak cihat ise o halde onları Kızıldeniz ve Hint Okyanusuna ulaşmalarını engellemek de kutsal bir görevdi.

Selahaddin'in bu kâfirleri Kızıldeniz ve bununla alâkalı olarak Batı ve Uzak-Doğu arasındaki en önemli ticaret yolundan uzakta tutmak girişimi, adını ilk defa on birinci yüzyılda duyduğumuz ve İslami tüccarlar topluluğunda özel bir yer kazanacak olan Müslüman Karimi tüccarlarının yükselişini destekledi. Geniş eksenli bu tüccarlar arasında Kârimiler, içinde bulundukları guruplardan girişim ve yetenekleriyle ayrıldıkları gibi, hatırı sayılır bir biçimdeki finansal faaliyetleriyle de hem Doğunun önemli pazarlarında zenginlik hem de politika sahasında nüfuz elde ettiler. On kinci yüzyıldan sonra, Kârimiler ve Franklar, aşama aşama Doğu ve Batı arasındaki tüm ticarete egemen duruma geldiler. Bununla da yetinmeyerek Bizans, Eyyubî ve Memluklu devletlerindeki Hristiyan ve Yahudi tüccarlarının yerlerini ele geçirdiler. Bizans imparatorlarına yapmış oldukları askeri hizmetlerden dolayı elde edilen imtiyazlar sayesinde İtalyanlar, nerdeyse tamamen Grek tüccarları bu alanda geride bırakmakta başarılı oldular. Bu sırada Selahaddin'in de Müslüman Kârimileri desteklemesi, Mısırlı Yahudi ve Kopt tüccarlarının sonu anlamına geliyordu.

Selahaddin'in döneminden sonra Haçlıların başarısızlığa uğramasını, sadece politik ve askeri durumlarına bağlayarak açıklayamayız. Bunlara ilâve olarak ekonomik ve ticari faktörleri de eklemeliyiz. İslâm ordusuna

köle ve ithal silahların sağlanması, Eyyubîlerin ve Memlûkluların Haçlılara karşı koyuşlarını kuvvetlendirdiği gibi; Batı Akdeniz limanları ile İskenderiye arasındaki canlı ticaret de sultanların hazinesini dolduruyordu. Papalar tarafından yayımlanan yasakların bu bağlantıları kesmek veya aksatmak için bir yararı yoktu. Ne İskenderiye ile sürdürülen ticareti boykot etmek için gösterilen Hristiyan âlemin gayretleri ne de Merkezi Asya üzerinden sürdürülen Uzak-Doğu ticareti İskenderiye'nin hegemonyasını sarsmakta başarılı olamadı. Suriye'deki Frank hâkimiyeti, 1291'de sonlandırılırken yeni düşmanlar olarak İran'daki Moğollar, Haçlıların yerini aldılar. Ancak bir tüccar olan Abdülmecit es-Sellami'nin gayretleriyle 1295'te İslam olan Moğollarla nihâî bir barış antlaşması yapıldı (1323). 1322'de Mısır ordusu, Ayas (Ayasluğ) Ermeni limanını ele geçirip tahrip etti ve Mısır Ayas'ın (Ayasluğ'un) Hristiyan limanını felç etmek adına İskenderiye'ninkiyle karşılaştırılabilir bir öneme sahip olan Lazkiye limanının inşası projesinden vazgeçebildi. 1375'te küçük Ermeni krallığı sonunda yok edildi ve 78 yıl sonra Constantinople de Osmanlıların oldu. On beşinci yüzyılın sonuyla birlikte Karadeniz de Osmanlı egemenliğine girdi. Böylece nerdeyse Doğuya giden tüm ticaret yolları Müslümanların elindeydi ve Frank tüccarlar, Müslüman yöneticilerin iyi niyetlerine ve işbirliği tekliflerine muhtaç olmuşlardı.

Uluslar arası ticarette Mısır'ın konumunun bu kadar değerli olması, sadece kuzey bölgeleri için güvenli olmasından kaynaklanmıyordu. On birinci yüzyıl öncesine kadar Fatımilerin gücü yeterince iyi durumdaydı ve Güney Mezopotamya'daki kargaşa ve İran Körfezi'nde artan güvensizlik, Mısır limanlarına ve ticaretine büyük bir avantaj sağladı. Mısır'da Avrupa'yla olan ticaretin artışı, sistematik olarak Fatımilerin yoğun gemi inşa faaliyetleriyle ve Kızıldeniz'deki nüfuzunu arttırmasıyla teşvik edildi. Bunun sonuncunda bu gayretler, Mısır limanlarını uluslar arası deniz ticaretinde lider bir ticaret merkezi durumuna getirdi. Şimdi en önemli ticaret merkezleri Bağdad ve Basra arasında değil Kahire ve İskenderiye arasındaydı. İran Körfezi'ndeki Hürmüz'ün sonralar önemli bir ticaret merkezine dönüşmesi gibi aynı şekilde bu gelişmeler, Aden'in pozisyonun sarsılmazlığını da ispat etti. İbn el-Mucavir, Aden'de büyük servetler kazanan Mısırlı, İranlı, Hadramavtlı, Magodişulu, Zaylâlı ve Habeşistanlı tüccarlardan söz eder. Onların malları, Çin'den, Hindistan'dan, Etiyopya'dan, Yakın-Doğu ve Hint Okyanusunun diğer bölgelerinden gelmekteydi. Ticari birliklerin ortaklık şekilleri, aile şirketi ve şövalyelerin sermaye ortaklığı boyutunda idi. Bu konuya örnek olarak; Çin'de kırk yılını geçirmiş bir Arap tüccar olan Ebu'l-Abbâs el-Hicâzî'nin biyografisini bilmekteyiz. Hint Okyanusunda bir fırtınada kaybetmiş olduğu on iki parça

gemiden oluşan bir ticari donanmaya sahipti. Bu fırtınadan sadece bir gemi kurtulup Mısır'a ulaşmayı başarmıştı ve getirdiği bol çeşitli yük (porselen ve aloe ağacının da dâhil olduğu) derhal satıldı. Ebul'-Abbas, kısa süre içinde tekrar büyük bir servet kazandı ve Çin, Habeşistan, Seylan ve Endonezya adalarından mallar ithal etti. Uzun iş hayatı boyunca evlendiği yedi kadından yedi ayrı oğlunu tüm bu bölgelere gönderdi. Onun bu çocukları, yabancı diller ve pazarlama teknikleri üzerinde uzmanlaştılar. Doğu Akdeniz, Mağrip ve Frank mallarının dönüştürdüğü kazançlarını anlayarak Mısır'daki babalarına mallar gönderdiler.

Eyyubîlerin Kızıldeniz bölgesinde, özellikle de Yemendeki ticari politikası, Fatımilerinkinden daha yoğun bir görünüm çizdi. Fiskal sistem ve Yemen limanları geliştirildi ve Yemen yöneticileri Eyyubîlerin bir şubesi gibi onların güvencesinde şahane Funduklar ve kayseriyyeler kurdular. Eyyubîler'den sonra Resulîler, teorik olarak Memluklu sultanlarının vekili olarak Yemen'de hüküm sürdüler. Fakat Yemen ve Mısır arasında şu sebepleri takip eden olaylardan dolayı sürekli olarak anlaşmazlıklar meydana geldi: Birçok Resulî yöneticinin hâkimiyetlerini Hicaz'a kadar genişletme teşebbüsleri, Mısır'a ödemeleri gereken vergileri ödememeleri, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu arasında ticari sefer yaparken Yemen limanına giren tüccarlara kötü davranmaları ve onları sömürmeleri. Bu anlaşmazlıklarda Kârimiler iki yönetim arasında arabuluculuk yaptılar. Bu sorunların çözülmesi onların pek de çıkarlarına değildi. Çünkü Kârimiler her iki ülkenin hükümetlerine borç verdiler ve her iki hükümet arasında arabuluculuk görevlisi olarak rol amaları sayesinde güç ve prestij elde ettiler. Bunlar, Memluklu sultanlarına Yemen'in yöneticilerine karşı şikâyetlerini bildirmek için başvurdular. Buna bir örnek olarak; Çin ve Mısır arasındaki ticareti sürdüren Kârimilerden 1314'te Yemenli Yöneticilerin kendilerinden yasadışı olarak vergi talep etmeleri gösterilebilir. Memluklular döneminde Mısır, Yemen'i tamamen fethetmek gücüne sahip değildi. Ayrıca bunu Mısır'ın hiçbir zaman amaçlamadığı gibi, güney sularında bir Mısır deniz hâkimiyeti kurmaya ihtiyacı olmalıydı; çünkü Hint Okyanusuna işleyen gemilerin kapasitesi (kıymeti) daima artıyordu. Fakat Hiçbir ülke veya hanedan bunun üzerine bir deniz egemenliği kurmak için girişimde bulunmadı. Bu yalnızca Portekizliler tarafından Hindistan deniz yolunun keşfinden sonra Batının deniz gücüyle birlikte aniden ortaya çıktı. Mısır ve Yemen'in Hint Okyanusundaki çıkarlarının çatışmasına bir örnek olarak kaynaklarımızda görünen Seylan ticareti üzerinde Yemen ve Mısır arasındaki rekabeti gösterebiliriz. 1283'te Kahire'ye ulaşan bir Seylan ticari delegasyon heyeti, Seylan Kralının sarayında Yemen ve Seylan arasında yapılmak üzere bir pakt teklif eden bir Yemenli görevliden söz etti. Bu

delegasyon, Kralın Mısır'a gönderilmek üzere; mücevher, inci, fil, çeşitli tekstil ürünleri, Brezilya kestanesi ağacı, ağaç kabuğu ve diğer çeşitli mallarla yüklü 20 gemiye sahip olduğunu ifade etti. Bu bağlamda Mısır sultanı da, aynı şekilde kendi hesabına Seylan'daki mallarını engaje etmekten memnun olacaktı. Kaynaklar, bize sultanın bu davete nasıl bir üslupla cevap verip vermediğini anlatmıyor. Ancak biz biliyoruz ki; Mısır bu yolla onun Kızıldeniz üzerindeki özerkliğini ve Hint Okyanusunda çıkarlarının devlet için bir donanma kurmaya gerek olmadığını ve bir pasaport sistemin oluşturulmasının gerekliliğini tasdik etti. Mısır sultanının koruma davetinin güvencesi altında geçiş hakkına sahip olan her tüccar, hayatı ve malları için Kızıldeniz boyunca tehlikesiz güvenli bir seyahat için garanti altına alınıyordu. Bu geçişler, Mısır pazarlarının daha çok tercih edildiğine işaret eder. Tüccarlar, tereddütsüz olarak Doğu mallarını istedikleri miktarda ithal edebileceklerine, zenginleşebileceklerine ve yerleşimcilerin İslam'ın koruması altına alınacaklarına dair temin edildiler. Güven altına almanın bu bölümü, Mısır'ın yoğun ihracat inisiyatifine ışık tutar: ithal edilen büyük miktardaki baharat ve diğer mallar Kârimi tüccarlar tarafından tekrar ihraç ediliyordu. Güven altına alma, Mısır'ın fiskal yetkilileri tarafından yabancı tüccarlara iyi davranılması gibi ilave bir vaadi de kapsıyordu. Bir noktada yine bu belgede köle ticaretinden de söz ediyor. Köle ithal etmek, sadece Akdeniz boyunca değil Kızıldeniz ve Merkezi Asya'da da iyi karşılık buluyordu. Mısır'da Köle tüccarlarına daha yüksek bir değerde kâr ve vergide indirim sözü de verilmişti. Mısır sultanı İslam'ın savunulması için Memluk (köle) ithalinin en büyük erdem olduğunu düşünüyordu. Oluşturulan bu geçiş sistemi, Ortaçağın sonuna kadar yürürlükte kaldı. Güney denizlerin topraklarından gelen görevliler sadece Mısır sarayını ziyaret etmediler bunun yanı sıra Yemen sarayını da ziyaret ettiler. Çin ve Etiyopya imparatorları ve Hindistan prensleri tarafından gönderilen hediyelerin amacı Yemen'deki ve Hint Okyanusu'ndaki bu ülkelerin çıkarlarının artışı ve devamını sağlamaktı. Çeşitli kaynaklar, Memluklu sultanları ve Çin imparatorlarının ikili ilişkilerde belirgin bir çıkar sağlamakta olduklarına işaret ederler. Ancak Mısır ve Hindistan arasında olduğu gibi Ortaçağda bu iki güç arasında daimi bir direkt ilişki meydana gelmemiştir. Geç-Ortaçağda uluslar arası ticarete yeni bir Pazar Mısır'a açıldı: Batı Sudan bölgesi. Vadi al-Allaki'nin altın madenleri tüketildi, fakat Mali'de Mısır kat kat daha değerli bir altın kaynağını korudu. Bu pazarda Kuzey Afrika'nın karavan tacirleri değil, Yakın-Doğu'nun toptancı İslam tüccarları aktif idi. İbn Haldun, bilgi dolu bir paragrafında, bu ticaretin önemine dikkat çekmektedir. Yine İbn Haldun, 1353 (Hicri 754) yılında Mısır'dan mallarla yüklenmiş 12.000 devenin Sudan'a vardığını ifade

ediyor. Bu durum, görünüşe göre her yıl gerçekleşiyordu. İbn Battutaya göre; Takadda şehrinin yerli halkının tek meşguliyeti, Mısır'a yapılan ticaretti. Tüccarlar Sudan'dan altın tozu ithal edip bunu kendi ülkelerinde para olarak bastırıyorlardı. Sudan, tüccarlar için geniş bir bölge üzerinde güven ve huzurun hüküm sürdüğü ve zengin altın üretiminin yapıldığı, inanılmaz düşük fiyatların olduğu bir yer olarak oldukça cazip bir yerdi. Hatta öyle ki, kendi topraklarında ölen bir beyaz (Arap) tüccarın mallarına dokunmayacak kadar dürüst bir halkı vardı.

Mısır'ın ticari politikası, yönetimi, doğal çevresi ve teknolojik başarı seviyesi, ticari faaliyetlerin temelini oluşturdu. Çöl ticaret yolları sıkı bir şekilde Arapların ellerindeyken, deniz ticareti teknik nedenlerle tüm insanlar için sınırlandırılmıştı. Akdeniz'de seyahat belirli bir zaman dilimine sıkıştırılmıştı: Erken-Ortaçağ'da Grek ve Roma zamanlarında olduğu gibi, bu deniz kışın seyahate uygun değildi. Bu mevsimde, Arapların deyimiyle, kapalıydı. Venedikliler, Cenovalılar ve Akdeniz'in diğer Frank halkları, İslam limanlarına tek bir sefer yapmaktan memnun olmak zorundaydılar. Pusulanın icadından sonra-daha fazla titizlikle henüz bilinen rötüşlerinden önce, ilkel pusula- Venedikliler ve Cenovalılar yılda iki sefer yapabildiler. Bu gelişme, on üçüncü yüzyılın sonunda veya on dördüncü yüzyılın başlangıcında ortaya çıktı ve Geç-Ortaçağ'da deniz seyahatlerinin ritmini kökten değiştirdi.

Hint Okyanusundaki denizcilik faaliyetlerine Muson Rüzgârları hâkim idi. Nisan ayından Ekim ayına kadar Güney-batı Muson rüzgârı, Asya'nın güney kıyıları ve Hint okyanusunun büyük bir bölümünde eser. Gemiler buna göre sefer çıkarlardı. Geç-Ortaçağın denizcilik ile ilgili kaynakları, Hint Okyanusu ile Uzak-Doğu arasındaki seyahatleri ile Aden ve Doğu Afrika kıyılarının onların korkularının çoğunu yok etmeleri sayesinde denizcilerin uzun seyir tecrübeleri elde ettiklerine işaret eder.

Mısır yönetimi, Mısır, Suriye ve Kızıldeniz arasındaki çöl yollarının güvenli olmasına olan ilgisi sınırlamamıştı. Mısır'daki anayollar, isyan ve hanedan değişikliklerinin olduğu zamanlar hariç, seyahat eden tüccarlara güvenlik ve göreceli bir rahatlık sunmuştur. Mısır'da anayollar boyunca dizili hanlar için devletin girişimleri ve büyük masrafları vardı. El-Makrizî, oldukça ilgi çekici bir paragrafında Mısır'da seyahat etmenin son derece güvenli olduğunu altını çizerek Sultan en-Nasır Muhammed İbn Kalavun ve onun halefleri devrinde seyahat edenlerin Kahire'den Asvan'a seyahatleri boyunca erzak stoklamalarına gerek olmadığını çünkü her şehir ve bölgede kendileri ve hayvanları için yiyecek temin edecekleri ve konaklayabilecek-

leri bir yerin olduğunu belirtiyor. Hatta bir kadın dahi hiçbir tehlikeye maruz kalmada kolayca seyahat edebilirdi.

Kahire'de ticaret yapmaları yasaklanmış olduğundan Franklar kendilerini Akdeniz'deki ticari limanlarla (İskenderiye gibi) sınırlandırmak zorunda kaldılar. Böylece İskenderiye, Kahire'nin Yakın-Doğu ticaretinde olduğu gibi Akdeniz ticari mevsiminde Mısır'ın ticaret merkezi durumuna geldi. İç bölgelerdeki fuarlar bir iki hafta sürerken İskenderiye'nin ticaret sezonu iki aydan fazla sürüyordu. Müslümanlar veya diğer yerliler İskenderiye ve Dimyat gibi limanlarda yerleştikleri yerlerde kalacak bir yeri işgal etmekte serbest idiler, tıpkı iç bölgelerde de yaptıkları gibi. Yabancılar ise bir sözleşme karşılığında ülkeleri için tayin edilmiş olan fundukların içinde bir yer tutmak zorundaydılar. Tudelâlı Benjamin, İskenderiye'de kalışından bahsederek; Yemenlilerin, Iraklıların, Suriyelilerin, Bizanslıların, Türklerin ve Batılı Hristiyan toplulukların her birinin yaşadıkları meskenlerin bulunduğu, işlerini sürdürdükleri ve mallarını stokladıkları ve kendi tasarruflarında olan bir funduklarının olduğunu söylüyor. Bu funduklar, Mısır toprağında Devlet topraklarının dışında yabancılar için bir yerleşim yeri değildi, fakat daha sonra bunların bakım ve devamlarından sorumlu olarak bu binalara hükümet tarafından tasarruf hakları verilerek yabancı tüccarlar yerleştirildi. Buna ilave olarak devlet, onları kendi takdir yetkisiyle de kapatmak hakkını korumuştur. 1416 yılındaki bir sözleşmeden Venedikli ve Frank tüccarların kendi funduklarının dışında da dükkân kiralamalarına da izin verildiği görülmektedir. Bu belgede yerel bir memur, Venedik konsülünden Venedik Funduğunun yanında yer alan dükkânların yıllık kirası olarak 600 florin kabul etmiş olduğunu doğruluyor. Mısır hükümeti aynı zamanda tüccar şehir devletlerine, örnek olarak Venedik, Cenova, Pisa, Barselona ve Marsilya'ya kendi yargı haklarıyla konsüler görevlerini sürdürme haklarına da izin veriyordu. Bunlara ticaret yapma özgürlüğü garanti edilmişti ve sultanların batılı tüccar şehir devletleriyle yaptığı bu anlaşmada haciz hakları yoktu. Yine de sultanlar, devlet tekelinde olan ve Frank tüccarlarca ithal edilen mallar için ödeme yapmaya gayret ettiler (mesela şap gibi maddeler için). Mallara el koymak kanunlar tarafından yasaklanmıştı. Bireysel sorumluluk ilkesi, birinin işlediği suça bir başkasının cevap vermek zorunda olmaması gerektiğini garanti etmişti. Batan veya zarar gören bir gemi için sahibine verilen mal kurtarma hakkı, gerçekte geminin kendisine, sultan tarafından dost milletlere garanti edilmişti. Geri dönüşüm hakkı olarak adlandırılabilir bu kanun vasıtasıyla Mısır topraklarında ölen bir tüccarın mal varlığı onun soyundan birinin üzerine devredilir ve böylece malları sağlama bağlanırdı. Frank tüccarların kendilerine karşı sultanın bir adamı (bir tüccar veya başka meslekten biri)

tarafından bir iddiada bulunsa bile Mısır limanlarından ayrılmaları engellenmezdi. Yine de bir Frank sultanın veya sultanın bir memurunun emriyle tutuklanabilirdi. Yönetimin iyi olduğu zamanlarda bir kadı, bir Franka karşı yapılan kuşku dolu bir eylem için makamına çağrıldığı görülmemişti.

Mısır pazarının detaylı olarak anlatıldığı ve içinde fundukların, Kayseriye, Vakâların tümünü ve ticari yerleşimleri burada sıralamak için sayfalar yeterli gelmeyecektir. Burada sadece Mısır'ın bu konuda sahip olduğu üstün özellikleri sıralamakla yetineceğiz. Kasabalar ile şehirlerarasındaki alışverişin ana vasıtası olan gündelik pazarların yanı sıra, bir de haftalık pazarlar vardı. Yıllık olarak kurulan pazarlar ve panayırlar, daha uzak mesafeler için alış veriş yapmayı sağladığı gibi ülkenin tüm bölgeleri üzerinde de zirai üretimin artmasını ve ticaretin güçlenmesini sağladı. Bu büyük yıllık pazarlar sık sık gidilen dini şenliklerin yapıldığı zamana denk getirilirdi ve genellikle büyük deniz ve karayollarının kavşak noktalarında kurulurlardı. İslam'ın iki büyük bayramının yanı sıra, İslam açısından önemli sayılan kişilerin doğum tarihleri de Mısır'da düzenli ticaret için birer neden oluyorlardı. Hac mevsiminde ise en önemli panayır Mısır'da değil Kutsal topraklarda kurulurdu; çünkü İslam dini, kutsal vazifeleri yerine getirdikten sonra ticarete izin veriyor hatta teşvik ediyordu. İbn Cübeyir, “ hacıların oluşturduğu bu kalabalıkta dünya üzerinde var olan bir malın bu sırada Mekke'de olmamasına imkân yoktur” diye yazıyor. Bu gelişmeye bağlı olarak, İslam dünyasında Mekke pazarlamanın ve alışverişin en önemli merkeziydi.

Ortaçağ ticareti için Mısırın, büyük bir önem taşımasından dolayı Fundukların yerleşim yeri olduğu gibi stok malların toptan değişim yeri olması nedeniyle de ticari kurum ve pazarların ilgi odağı oldu. Bu yapılar şehirlerin genel görünümüne hakim durumdaydılar. Örnek olarak Kahire, Mısır ve Suriye arasındaki alışveriş için kurulmuş olan ve Haçlı seferlerinin sonuna kadar devam eden dört funduğa sahipti. Bunlardan biri sadece Suriye'den yağ ithal etmek için kurulmuştu. Kaynaklara göre; on dördüncü yüzyılda yaşayan bir yağ taciri, yağ ithal etmek için 20.000 gümüş dirhem harcamıştı. Suriye'den ithal ettiği diğer mallar için ise 90.000'nin üzerinde bir miktar harcamıştı. Kahire'de Daru'l-Tuffah, Mısır ve Suriye'nin toptancı meyve tüccarları, elma, armut, ayva ve benzeri meyvelerden oluşan malları meyve pazarlarında sattıktan sonra kalan malları Kuşun Funduğuna depoladılar. El-Anber Funduğu sadece amber üzerinde yoğunlaşmıştı. Burada sadece Baltık'tan gelen değil aynı zaman da Mısır pazarlarında hazır bulunanları da depolanıyordu. Amber –şimdi olduğu gibi- o vakitlerde

erkeklerin kullandığı çok popüler bir süs ürünüydü. Mısır ürünlerine ilave olarak, Çin, Hindistan, Afrika, batı ve doğu Akdeniz orijinli mallar da Kahire funduğunda satılırdı. Kahire'nin kürk pazarı, on dördüncü yüzyılın sonuna doğru kadın modasında bu ürünlerin çok fazla talep edilmesinden dolayı hızla büyüdü. Valiler ve eyalet yöneticileri, bu ticaretten kazanç elde ediyorlardı. Böylece biz de Kahire pazarında satılmak üzere gri sincap kürkünden yapılmış 300.000 giysiyi satın alan bir vali ve tüccarın varlığından haberdar oluyoruz.

Reynald de Chatillon'un Kızıldeniz üzerine yaptığı seferin başarısız olmasından nerdeyse bir yıl sonra, Selahaddin'in kuzeni ve Mısır'daki vekili olan Taki el- Ömer, Fustat'ta Nil üzerinden Kârimi tacirleri karaya çıkış olanağı sağlayacak ünlü bir funduk inşa etti (Funduk el-Kârim). Kısa süre sonra Hint Okyanusu'ndan Akdeniz'e kadar ana ticaret yolları üzerinde özellikle İskenderiye, Kuş, Aden, Ta'izz, Zabid, Galofika, Bir'ul-Rubahiyye, Mekke ve Medine, Cidde'de Kârimi Fundukları birden bire ortaya çıktı. Suku'l- Attârin veya al-Buhar öyle sanıyorum ki İskenderiye'deki Kârimi ticaretinin merkezi oldu.

Venedik gibi Mısır da, kendi ürünlerini ihraç etmektense dışarıdan gelen hazır durumdaki malları ve hammaddelerin transit ticaretinde aracı bir durumda bulunuyordu. Biber, İskenderiye'deki Venediklilere bunu satan Kârimilerin ticaretinde en önemli paya sahipti. Ümitburunu'nun keşfinden önce, son olarak 1.150.000 pound miktarında biber ithal edildi. Aynı dönemde, köle ticareti de büyük bir öneme sahipti. Slavların din değiştirmesinden sonra, Mısır'a ithal edilen köleler artık Asya ve Afrika'nın birçok bölgesinden getirilmeye başladı. Bu kölelerin bir kısmı da kuzey Avrupa ve Baltık'tan getiriliyordu. Geç-Ortaçağ'da Mısır devleti, bu ticaretin genişletilmesine çok önem veriyordu. Ana ihraç bölgesi olarak Karadeniz bölgesi geriye kaldı. Bu durum, Mısır'ı Bizans ve Haliç'le bağlantılı olarak daha yakınına çeken tarihi eski dönemlere dayanan bir çekim gücüydü. El-Zahir Baybars ile Michael Palailogos arasında Mısır'a her yıl iki gemi köle yüklü olarak Karadeniz'in Bosporus limanı üzerinden gidilmesi konusunda anlaşmaya varıldı. Doğal olarak bu kadar köle Mısır limanları ve ordusunun ihtiyaçlarını karşılamadı. On beşinci yüzyılın ortalarına doğru, yıllık olarak Karadeniz limanlarından İskenderiye'ye yol alan gemilerin miktarı (Tuna ve Kefe üzerinden) ortalama olarak 2000 olarak tahmin edildi. Kölelere ilave olarak demir, bakır, altın, gümüş, silah, hububat ve tekstil ürünleri batılı tüccarlar tarafından Mısır'a getirilirdi. Doğu'dan gelen gemiler, Hindistan üzerinden, baharatlar, çeşitli ilaçlar, değerli taşlar, inciler, fildişi, porselenler, boya maddeleri, ağaç kabukları,

müslin ve pamuklu tekstil ürünleri getirirlerdi. Bu gemiler dönüşte geldikleri yerlere; altın, gümüş, bakır, civa, mercan, gül suyu, keten, ipek, keçe, tafta ve benzeri mallarla dönerlerdi. İç ve dış pazarlara sunulan başlıca Mısır kaynaklı ürünler ise; tekstil ürünleri, şeker, kâğıt, deri, hububat, keten ve diğer zirai ürünler, çeşitli yiyecek maddeleri, tuzlanmış balık da dâhil olmak üzere farklı türlerden balık, kümes hayvanları, tuz, yağ, hurma, halı ve metal eşyalardan oluşuyordu.

Kahire'deki hapishanede tutuklu olan Franklar, yerel pazarlarda sattıkları şarap üretiyorlardı. Asıl binası 1343'te yıkıldığında hükümet onlara yeni hapishanelerinde de şarap yapmalarına izin verdi. Hükümetin bu göstermiş olduğu toleransı için geçerli bir sebebi vardı ki; bu yıllık olarak 40.000 dinar gibi hiç de azımsanamayacak bir rakamın vergi olarak ödemeleriydi. Özellikle ihracat açısından domuz yetiştiriciliği de hatırı sayılır bir şekilde öneme sahipti.

Yönetim sadece dini şartlara göre değil, aynı zamanda devletin çıkarlarına, pazarların potansiyellerine ve ticari politikasına uygun olarak vergilerin miktarını belirlerdi. Bu sadece Frank veya Bizanslı tüccarlara uygulanmıyordu aynı zamanda yerli, Akdeniz, Kızıldeniz ve çöl üzerinden gelen doğulu tüccarlara da uygulanıyordu. Oldukça titiz bir şekilde defter tutulması sayesinde gümrük yetkilileri ve merkezi yönetim ithalat ve ihracatın yanı sıra bunların kaynaklarının ve sahiplerinin durumunu görme şansını yakaladılar. Hatta gemi sahipleri ve tüccarlar ihracat gümrük resimlerini ödeyemediklerinde bu miktarlar borç olarak gümrük kayıt defterlerine not edilirdi. Bu kayıtların bir kopya suretini alırlardı ve gelecek yıl bu borçlarını ödemek zorunda kalırlardı.

El-Makdisî'den Mısır'da haçlılardan önce de gümrük resimlerinin yüksek olduğunu öğreniyoruz. Haçlılar zamanında mallar oldukça yüksek bir seviyede vergilendirilmişti. Öyle ki dört geminin taşıdığı mallar üzerinden yapılan vergilendirmenin değeri bir geminin taşımış olduğu yükün toplam değerine eşitti. Dini şartlara göre Frank tüccarların ödemesi gereken gümrük resmi %20 idi. Ancak yine de pratikte bazı ürünler için Akdeniz'deki dost Avrupalı tüccar milletler için bu rakam %10'na indirilirdi. Bu bakımdan Frank tüccarlar, yerli İslam tüccarlardan daha iyi bir konumda bulunuyorlardı.

Dâhili ticaretten dolayı, Mısır'ın Akdeniz kıyılarında, Delta'da ve Nil vadisindeki çeşitli büyüklükteki şehirler, önemli derecede gelişme gösterdiler. Aynı zamanda yetiştirmiş oldukları ürünler ve ileri bir derecede olan el sanatı ürünleri sayesinde dış ticaretten de paylarını aldılar. Bu nokta,

devletin ticaret politikasının temellerinden biri olarak Fiskal sistemle karşılaşılır. Bir şehre girişte her tüccar, sermayesindeki her 200 dirhem için beş dirhem zekât vermek zorundaydı. Bu ödemeyi yaptıktan sonra bu şehirde ticaret yapmakta özgürdü. Eğer ticari sebeplerden dolayı dört defa şehirden ayrılırsa bu şehre tekrar girişinde aynı miktarı ödemek zorundaydı. Bunun yanı sıra fiskal sistemin yılda sadece 10 ay sürdüğünü de hatırlatmalıyız. Kârimilerin de oldukça özel ticari rolleri olmasına rağmen onlar da bazı şartlara bağımlıydılar. İşlerini sürdürdükleri her şehirde yıllık olarak zekât ödemek zorundaydılar. Son analizimizde geniş çapta üzerinde durduğumuz fiskal rejimin yanı sıra pazarlar ve tüm şehir ticareti üzerinde bir dizi vergiden oluşan ve (bir ay temel alınarak hesaplanan) el-malü'l-Hilâlî adıyla bilinen bir vergi de mevcuttu. Roma döneminde olduğu gibi vergiler iltizam edildi. Finansal yetkililer sık sık hükümet borçlarını ödeyebilmek için bazı gelir kaynaklarını ve vergileri bu borçların ödenmesine tahsis ettiler. Nadiren olmasa da Hilâlî vergiler bu yolla tahsil edildiler. Bu tahsisler, suftajas olarak biliniyorlardı ve kaynaklarımızın bize bu konuda çok az bilgi vermelerine rağmen İslami Orta-Doğuda sık sık kullanıldılar. Çiftçilerin istekleri, bazı sermaye sahiplerinin kar hâdlerini en yüksek seviyeye çıkarmak istemeleri ve yöneticilerin içinde bulundukları daimi finansal dar boğazlar, sömürüyü teşvik ettiği gibi ülke ekonomisine de aşırı bir yük getiriyordu. Bu konuya ilişkin olarak elimizde bol bol deliller vardır. İlk olarak Fatımiler olmak üzere sonraki yöneticiler de fiskal sistemde reform yapmak istedilerse de alınan sonuçlar kısa süreli oldu. Bunun nedeni, fiskal sistemde ele alınan reformların kararlılık arz etmemesiydi. Bağımsız şehir yetkilileri ve yasal loncalar olmaksızın şehrin ileri gelenlerinin ve tüccarların fiskal borçlarını net bir şekilde belirlemek imkânsızdı.

Politik ve ticari-politik sebeplerden dolayı Mısır hükümeti, özel durumlarda tüccarlara (buna yabancı tüccarları da dâhil ederek) vergilerden muafiyet imtiyazı verirdi. Bu sayede bunlar fiskal yetkililer tarafından sömürülemezlerdi. Bir örnek olarak, tüccar olan Abdülmecit el-Sellami, Mısır ve İran'daki Moğollar arasında barış sağlamak amacıyla göstermiş olduğu gayretlerden dolayı bir ödüle layık bulundu (1323). Görevini tamamladıktan sonra Mısır'a döndüğünde Sultan onu misafir etti ve ona yıllık olarak vergiden muaf 50.000 dirhemlik bir ticaret yapma izni belgesi verdi. Elde ettiği daha fazla imtiyazlarla sattığı mallar üzerinden vergi vermek zorunda kalmadı. Devletin geliri açısından tüccarların ithal etmiş oldukları bazı mallara da gümrük resmi muafiyeti verildi. Bu haklardan yararlananlar arasında İslam dünyasının korunması ve ordunun bakımı için önemli bir bağış yapan köle tüccarları da vardı. El-Kalkaşandî, bir köle tacirinin sultana sattığı kölelerin değerinde bu ülkede yasaklanmış olmadığı

sürece mal alıp satabileceğini, değiştirip ithalat veya ihracat yapabileceğini ifade ediyor. El- Kalkaşandî sayesinde saygın bir tüccar olan Muhammed ibn Muzâlik'e verilen böyle bir imtiyazdan haberdar oluyoruz. Bu adı geçen tüccar Suriye ve Mısır arasındaki tüm fiskal vergilerden muaf tutuldu. Bu kaynakta ilgi çekici bir listede vergi istasyonlarının adı veriliyor: Şam, Halep, Trablusşam, Hama, Safed, Gazze, Hıms, Ba'lbek ve Hayfa. Bu tüccar 200.000 dirheme kadar ticari faaliyetlerinde vergiden muaf tutulmuştu. Sultan geçici vergi muafiyetini sadece tüccarlara vermemişti aynı zamanda ekonomik veya politik krizler neticesinde vergi borçlarını ödeyemeyen tüm şehir ve köylere de muafiyet vermişti.

İslam yönetimi altında Mısır, merkezi bir yer olarak yönetilen, içinde tüccarların, üyelerini korumak ve onlara yardım etmek için organize olunmuş loncaların bulunduğu ancak ne üretimde ne de satışta bir tekel oluşturmamayan bir ülkeydi. Kahire ise; sosyal temeli İslam olan ve düşünüldüğünde İslam inancının kalesi durumunda bulunan, yöneticilerin saltanat merkezi ve idare edilen bölgenin merkezi konumunda olan bir şehirdi. Sadece erken dönem İslami yöneticileri değil aynı zamanda Fatımi halifeleri, Eyyubî ve Memluklu sultanları da ticari faaliyetlerdeki haklarını elde tutabilmek, devlet tekellerini yaratabilmek ve para sıkıntılarını gidermek için bu şehrin üzerinde durdular. Ortaçağ Mısır'ında ticaret ve devletin politik faaliyeti müştereken özel değildi. Yöneticiler, ticari faaliyetlerde bulunarak mal alıp sattılar ve depolarını yerli ve yabancı mallarla doldurdular. İlk aklıma gelen örnek olarak Fatımi halifeleri, aynı zamanda kendi dönemlerinin en büyük tüccar, üretici ve tüketicileri konumundaydılar. Yüksek rütbeli memurlar da tıpkı yöneticileri gibi tespit olunan fiyatlarda iş hayatında ticari faaliyetlerde bulunuyorlardı. Vergi yükümlülüğünden kurtulmak nadir bir durum değildi. Mısır'ın Ortaçağ tarihi, tarh (indirime zorlama) örneklerinin tekrarlandığını ve süregelen zaman boyunca bu örneklerin sayılarının arttığını gösteriyor. On beşinci yüzyıla gelindiğinde bu örnekler kötü sonlandılar.

Gelişen ticaret para döngüsünde bir artış meydana getirdi. Bu durum, en önemli sonuçlarından biri olarak fiyatlarda artış meydana getirmekle beraber birçok yeni problemler de ortaya çıkardı. On dördüncü yüzyılın sonlarına doğru Mısır ve Suriye, Irak ve İran kadar Moğol saldırılarından ızdırap çekmedikleri için para sistemlerindeki bozulmadan güçlkle haberdar oldular. Bu vakit kâr hadlerinin artırılmasından dolayı fiyatlar yükselmeye başladı. Mısır, dengeli ticari yapısı nedeniyle on beşinci yüzyılda bu yükselen enflasyon tehlikesinden uzak kalabildi. Bu yüzyıl boyunca yaşanan ekonomideki kötü durum fiyatlardaki artışlardan da rahatlıkla anlaşılabilir.

Bu yüzyılın ortalarına doğru üretilen maddelerin fiyatları %500 artarken ekmeğin fiyatında ise %66'lık bir artış yaşandı. Bu durum nedeniyle eskiden Doğu Akdeniz'de sabit fiyatlar sebebiyle yüksek karlar elde den Mısır ve Venedikliler, bu kazançlarını kaybettiler. Aynı zamanda Mısır'ın bağımsız ekonomi politikası, bu kritik dönemde fiyatlardaki artışlarla baş edemedi. On beşinci yüzyıl boyunca, Osmanlılar güçlerini Yakın-Doğu ve Balkanlar'da birleştirme gayreti içindeydiler. Osmanlılar bunu sağlarken Venedik ve Cenova'nın durumlarını iyileştirmelerine katkıda bulundukları gibi aynı zamanda Mısır'ın durumunun da düzelmesine katkıda bulundular. Bunun dışında bu dönemde "kötü Franklar", Portekiz'den baharatların yetiştigi topraklara giden yeni bir yolu keşfetmek için oldukça istekliydiler. Mısır artık "Mali ve Bilâd el Takrur"dan Sudan altınlarının ana alıcısı durumunda değildi. Bunun başlıca nedeni; Frank tüccarlarının bu pazarlara girmiş olmalarıydı. Mısır'ın para pazarı Venedik, Cenova ve Katalanlılara bağımlı olmuştu ve bu bağımlı olduğu milletlere de altın, gümüş ve bakırın başlıca temin edicisi Franklar olmuştu. Ancak yine de bu külçe halindeki altınların büyük bir kısmı güneyde bulunan pazarlara ihraç ediliyordu ki bu yerlerin başında Batıdaki Hristiyan ve Doğu'daki İslam dünyasının ihtiyaçlarının önemli bir kısmının karşılandığı Hindistan geliyordu. Memluklu Devleti, on beşinci yüzyılda Bizans'ın asla başaramadığı Roma'nın üçüncü yüzyılda ulaşmış olduğu ekonomik sınırlara eş değer büyüklükteki bir ekonomik boyuta vardı. Ancak artık Mısır'ın altın çağı sona ermişti. 1429 yılında Sultan Baybars, yüksek askeri giderleri karşılamak amacıyla her zaman için ekonomik anlamda güvenilir bir kaynak olması sebebiyle biber ticaretini tekeline aldı. Zaman zaman tüccarlar, sultanları içinde bulundukları darboğazdan kurtulmaları için verdikleri finansal desteklerin ardından bazen paralarını yavaş yavaş geri almak durumunda bırakıldılar. Jean Threud (1512), bu tarihlerde Kahire'de sermayesi iki milyon altın sikkeden daha fazla olan iki yüz civarında tüccarın var olduğunu ve bunların sultan ve onun memurlarından korktukları için bu durumlarını gizlediklerini ifade ediyor. Diğer açıdan yaşanan gelişmeler, Avrupalı ve Yakın-Doğulu tüccarlar için kötü bir durum arz ediyordu. Bu durum, on beşinci yüzyılda tüm dünyayı etkileyen ve Mısır nüfusunun üçte birini yok eden veba salgınıyla ortaya çıktı; akabinde üretim ve ziraatın hızlı bir şekilde çöküşüyle devam etti ve devletin ticareti tekeline almasıyla son buldu. On altıncı yüzyılın başlangıcının sonlarına doğru Dünya Tarihindeki büyük değişim, Mısır'ın kaderine büyük bir etki yaptı. Bu dönemde Mısır, aynı anda iki düşmanla yüzleşmek zorunda kaldı: Hint Okyanusu'nda Portekizliler, Yakın-Doğu'da Osmanlılar. Mısır'ın geleneksel ticari politikası için nihaî bir anda Osmanlılar, ateşli silahlarla donatılmış iki binden fazla Mısırlının yer aldığı

savaşta onların karşısında durdu. Ancak Osmanlıların asıl endişesi, Mısır'dan almış oldukları Kızıldeniz üzerindeki egemenlik hakları nedeniyle Portekizlilere karşı savaşıyordu. İtalyanlar ve özellikle Venedikliler, on altıncı yüzyıldaki dünyanın ekonomik ve politik durumundaki değişiklikler nedeniyle sultanla yakın bir işbirliği içine olmak istiyorlardı. Ancak Memlûklular, kendilerine karşı yapılan fetihlerin üzerinde durmaksızın sermaye oluşturma yoluna gittiler. Kendilerini doğu ve batı arasındaki kısaçtan kurtaran İtalyan ticaret komünleriyle yakın askeri ve politik bir ortaklık üzerinde durdular.

Mısır, 1517'de Osmanlı İmparatorluğu'nun bir eyaleti oldu. Burada Osmanlıların, doğu ve Batı arasında Mısır'ın belirlediği tekeli transit ticareti sürdürmeye çalışması dikkate değerdir. Üstelik bu tekelin Portekizlilerce henüz kırılmış olmasına rağmen. Bundan başka, Mısır'ın dâhili ticareti uzunca bir zaman boyunca Batılılara kapatıldı ve Kızıldeniz'deki ticari faaliyetler de Batılılara yasaklanmaya devam edildi.

POPULATION OF SAFAD IN THE FIRST HALF OF 16TH CENTURY DUE TO STATE REGISTER RECORD BOOKS

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK*

Introduction

Safad was ruled by Ottomans after Marj-i Dabiq Victory of Yavuz Sultan Selim in 1516. After the conquest of whole region by Ottomans, a public census was made. The first census at the region was made between 1518-1529.

Up to now, very important studies are made regarding to this region. It will be better to take an attention to the studies of Bernard Lewis¹ and Wolf-Dieter Hütteroth-Kamal Abdulfattah². Since they have a general view belonging to the late 16th century, we have taken advantage of both works especially for reading area names.

The state register record books which we have examined in this communiqué directly belong to Safad and recorded as *Mufasssal Tahrir Daftars* of 1518-1519 (record no.427) and of 1536 (record no.300) in Prime Ministry Archive (Istanbul). We have examined the population of Safad, including city center, sub-districts and villages.

1. Administrative Division

After domination of Safad by Ottomans as a result of Merc-i Dabik War in 1516, its administration was given under the command of Mustansiroğlu by Emperor Yavuz Sultan Selim³. But city command was conferred to Janberdi Gazali -a Mamluk regent who served to Ottomans after Ridaniya War- with Gazza and Jerusalem districts by 1517⁴. After the command of Damascus district was conferred to Gazali by 1518, that Mamluk

* Fırat University Science & Arts Faculty History Department Elazığ/TURKEY

¹ Bernard Lewis-Amnon Kohen, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton, 1978

² Wolf-Dieter Hütteroth-Kamal Abdulfattah; *Historical Geography of Palestine Transjordan and Southern Syria in Late 16th. Century*, Erlangen, 1977

³ Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevârih II*, İstanbul, 1279, p. 342; Müneccimbaşı Ahmed, *Sahâifü'l-Ahbâr III*, İstanbul, 1285, p. 463.

⁴ Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin I*, İstanbul, 1264, p. 403

commander had became the prime-principal of Damascus state (or Arab state in other words) which is a wide land⁵.

After the death of Emperor Yavuz Sultan Selim, Emperor Qanuni Sultan Süleyman ascended the throne in 1520. Then Janberdi Gazali had siezed the opportunity to re-build the Memluk domination in Syria and Egypt by leading a huge rebellion and declaring his emperiority under name “Malik Ashraf”⁶. Not only the rebellion was suppressed in a short time but also Gazali was arrested and executed. After that, the command of Damascus state was conferred to Anatolian prime-principal Ayas Pacha and Safad, Gazza and Jerusalem districts were seperated from damascus district and each was dominated as independent districts⁷. Command of Safad was conferred to Chavush Sinan Bey⁸.

By 1527, Safad and Nablus used to be one district and this administrative area used to be under command of Hadji Bey⁹. By 1545, Safad and Nablus was considered as seperate independent districts and the command of Safad was conferred to Bahram Bey¹⁰. Safad District was under the control of Hasan Bey by 1550¹¹, and of Mehmed Bey¹² by 1565.

Safad district finally was seperated from Damascus in 1614 and became an independent state with Sayda and Beirut¹³. But it is stated that those districts have been out of state status and have inserted to Damascus state under name of “Safad-Sayda-Beirut District” some time later. This district have been under command of Ali Bey, son of Fahrettin –son of a Durzi one of leaders Ma‘an by 1631¹⁴. But after Fahrettin’s rebellion, Mustafa Bey had

⁵ Enver Çakar, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı”, (Administrative Division of Damascus Prime-principality in XVI. Century) *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* XII/1 (Elazığ, 2003), p. 356

⁶ Refer to Feridun Emecen, “Canbirdi Gazali”, *TDVİA VII* for further information regarding Gazali Rebellion.

⁷ Enver Çakar, same article, p. 358

⁸ Enver Çakar, same article, p. 359

⁹ Enver Çakar, same article, p. 359

¹⁰ Enver Çakar, same article, p. 360

¹¹ Feridun Emecen-İlhan Şahin, “Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Eyalet Tevcih Defteri I”, *Belgeler-Türk Tarih Belgeleri Dergisi* XIX/23 (Ankara, 1999), p. 72-73

¹² *6 Numaralı Mühimme Defteri, Tıpkıbasım*, p. 536, hüküm: 1165

¹³ Enver Çakar, same article, p. 363

¹⁴ Enver Çakar, “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şam Eyaleti İdarî Taksimat-Eyalet Yöneticileri” (Damascus State by the First Half of XVIIth. Century (Administrative Division-Sub-district commanders), *Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi* I/2 (Elazığ, 2003), p. 48

conferred the command of Safad by 1633. Afterwards former Erzurum prime-principal Mehmed Pasha (1637), former Egypt prime-principal Zulfikâr Pasha (1640) has gained command of Safad as arpalık¹⁵.

1. Safad Population by 1518

1.1. Safad City

Taking Safad city as center, first census comprised of Jîra, Tibnîn (known as Bilâd-ı Banî Bashâra or as Jibâl-i Âmilî), Sûr, Shaqîf, Akkâ and Tabariya sub-districts. In 1536 census, Sûr had been seperated from Safad and other sub-districts had been included to Safad.

In that period, Safad used to have 6 quarters named *Akrâd*, *Savâvîn*, *Abu Tâ*, *Safvân* (Jâmiu'l-Ahmar in other name and will be mentioned by that name in 1536), *Handak* and *Sûq*.

Jewish population had been recorded with name *Yahûdiyân-ı Mutsa'raba* quarter. Jews in this quarter had been recorded by groups under name of *Jamaat-i Afranj*, *Tayla* (Italy) and *Qanâdiya*. Safad quarters and population records are as follows¹⁶.

Table 1: Safad center population by years 1518-1519

QUARTERS

Quarter Name	Household	Bachelor	Imam and Preacher	Cavalry Soldier	Blind
Akrâd	105	26	5	13	
Savâvîn	174	7	6		4
<i>Castle Soldiers</i>	20				
Abu Tâ	135	7	6		3
<i>Castle Soldiers</i>	6				
Safvân/Jâmiu'l-Ahmar	136		5		2
<i>Castle Soldiers</i>	21				
Handak	41		1		
Sûq	42		3		
TOTAL	680	40	26	13	9

¹⁵ Enver Çakar, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şam Eyaleti (İdarî Taksimat-Eyalet Yöneticileri)" same article.

¹⁶ Quarter names are indicated with bold letters and sub-group and communities are indicated with italic letters.

Jewish Communities

Quarter Name	Household	Bachelor
Jews Mutsa'raba	130	
<i>Afranc</i>	48	
<i>Tayla</i>	21	
<i>Qanâdiya</i>	33	
TOTAL	232	

As seen above, there have been 912 households, 40 bachelors, 26 imams and preachers, 13 cavalry soldiers and 9 blind people (680 Muslims and 232 Jews) in Safad at mentioned years. Safad seemed to be a small village at first impression.

Approximate population of city center used to be (by multiplying each household with coefficient 5) $912 \times 5 = 4.560 + 40 + (26 + 13 \times 5) + 195 + 9 = 4.804$. When exempted people and soldiers are added, Safad population can be spelled as 5.000. In the first half of the century, population would increase.

We do not comment on the population quantity as a fast population increase or overpopulation. In accordance with our opinion there has been a considerable hidden population which couldn't be counted for the reason that this was the first census. By the mid-century, when the authority was stricter, hidden population have also been counted and recorded and thus actual population numbers have been reached.

It is also seen that a remarkable Jewish population have migrated to Safad and other districts from several areas of the world by the mid-century.

When the records evaluated by households, 680 of the 912 households used to be Muslims and other 232 used to be Jews. That means 74,5% of the household population used to be Muslims and 25,4% used to be Jews. When bachelors, imams and others are added, this ratio differs for the account of Muslims.

There used to be a remarkable Akrad population in Safad. Akrad used to be the first quarter of Safad and included 105 households, 26 bachelors, 5 imams and preachers and 13 cavalry soldiers. From that view, by population ratio Akrad can be accepted as the fourth quarter of Safad.

Population which is recorded as *Ajnâd-ı Qal'a* (*Cavalry Soldiers*) in Muslim quarters is also remarkable. *Ajnâd-ı Qal'a* can be translated as "castle soldiers". They used to be a private soldier unit before Ottoman conquest and after the conquest their status have been protected by Ottoman

Government which became retired private soldier unit.¹⁷ *Samiri*'s, which is mentioned by Lewis and Hütteroth were not living in Safad in that period.

1.2. Rural Population of Safad by 1518

The population of the rural areas given in appendixes above also mentioned sub-districts population.

There had been a remarkable *Akrad* and *Turkoman* population not only in Safad district but also in whole Palestine area. There used to be *Turkoman-ı Huseyin Arab*¹⁸ and *Qabaylı* and *Qabâyishe* *Akrad* communities at Jira sub-district. There used to be *Taybogha Turkoman community* of 53 households in Telfehâta village of Shaqif sub-district.

Jewish population of the rural areas used to be 122 households and Christian population used to be 61 households. Jews used to be located in the villages of Jira, Akkâ and Tabariya. Christians used to be located in villages of Jira, Tibnîn and Tabariya which can be seen in below table.

Table 2: Population by the view of religions in 1518-1519

Sub-district	Muslims		Jews		Christians		Total	
	H	B	H	B	H	B	H	B
Jira	987	75	33	-	42	-	1.062	75
Tibnîn	789	80	-	-	11	-	800	80
Shaqif	226	20	-	-	-	-	226	20
Sûr	160	39	-	-	-	-	160	39
Akkâ	805	76	33	-	-	-	838	76
Tabariya	927	21	56	-	8	-	991	21
TOTAL	3.894	311	122	-	61	-	4.077	311

H: Household, **B:** Bachalors

From that point of view, general population of Safad and ratio in 1518-1519 is as seen below.

Table 3: General Population in Safad at 1518-1519

Tablo 3/1: Center

	Household	Bachelor	Imam	Cavalry soldier	Blind
Muslim	680	40	26	13	9
Jewish	232				
TOTAL	912	40	26	13	9

¹⁷ Hütteroth-quoted from Lewis, *ibid.*, p. 41

¹⁸ Communities are mentioned under name of the Kethudas.

Table 3/2: General Sub-total of sub-districts

Sub-districts	Household	Bachelor	Imam
Jira	1.062	75	14
Tibnîn	800	80	15
Sûr	160	39	5
Shaqîf	226	20	0
Akkâ	838	76	5
Tabariya	991	21	9
TOTAL	4.077	311	48

General population table of district is as seen below.

Table 3/3: General Population of Safad District at 1518-1519

	Household	Bachelor	Imam and preacher	Cavalry soldier	Blind
City center	912	40	26	13	9
Sub-districts	4.077	311	48		
TOTAL	4.989	351	74	13	9

As obvious in the table, there have been approximately 5.000 households and 350 bachelors in Safad in the first quarter of 16th century. 912 households (18,28%) used to be located in city center and the rest 4.077 households (81,72%) used to be located at the rural areas. When imam-preachers and cavalry soldiers are assumed as household and multiplied with coefficient 5, population can be calculated as 24.925. When bachelors and exempted people are added, we can assume Safad district population as 25.000.

Taking into consideration by the view of households, religious dissocation is as follows: 354 Jewish households -232 located in city center and 122 located in rural areas- and 61 Christian households; total 415 non-Muslim households. As there used to be 4.989 households in district, 4.574 of them used to be Muslim households. So, ratio of Muslims to general population used to be 91,69% and non-Muslim ratio used to be 8,31%.

2. Safad Population at 1536

As mentioned above, record book belonging to this date is more detailed. Whole population and economic records have been noted down with utmost care. It is also mentioned that there had been a remarkable increase of population.

Depending on the resumé of the book records, there have been 282 villages, 295 arables, 14.844 Avârid households¹⁹, 1.921 bachalors and 32 lands. Exempted population used to be 307 households.

Total income of the district used to be 2.702.457 coins, 1.536.506 coins of which belong to Sultan' Total of Jewish and Christian's taxes (jizya) used to be 124.480 coins. There used to be 6 zaamet owners and total 110 cavalry soldiers.

2.1. Safad City at 1536

There used to be 7 quarters; *Savâvîn*, *Handak*, *Gharaviyye*, *Jâmiu'l-Ahmar*, *Akrâd*, *Alûta* and *Sûq*. *Akrâd* and *Jund-i Qal'a* have been mentioned separately. *Akrâd* people used to be also located in *Savâvîn* quarter besides their self-named quarter. *Jund-i Qal'a* people used to be located in *Savâvîn*, *Akrâd* and *Alûta* quarters.

Another group in the city used to be the Jews. In that period, Jews population increased and they were differentiated inside the group. By means of the community names within Jews, it can be found out where they migrated from. As seen in below table, Jews have migrated from Portugal; Spanish areas Qurtuba, Qastilya, Aragon, Qatalan, Morocco, Hungary, Poland, Sicily, Italy and Germany. It seems that Jews and Muslims used to live in different quarters in the city. Because there is no Jewish population in mentioned 7 quarters above. But, Jews, Christians and Muslims used to live together in the villages.

Safad central population table is given below.

Table 4: Quarters of Safad at 1536

Quarter name	Household	Bachelor	Imam	Muezzin	Muqassah	Blind	Lunatic
Savavîn	385	30	8	8	2		
Akrâd	14	1					
Castle soldiers	26	3					
Handak	27	1					
Garaviyye	40	4					
Jâmi'u'l-Ahmar	157	39	2	9	1	1	
Castle soldiers	37						

¹⁹ It is determined by our calculation that this figure is incorrect.

Akrâd	153	71	2	2		1	
Castle soldiers	12						
Aluta	183	63	2	5		1	
Castle soldiers	9	1					
Sûq	50	9	2	13			1
TOTAL	1.093	222	16	37	3	3	1

Table 4/1 Jewish Communities²⁰

<i>Quarter name</i>	<i>Households</i>	<i>Bachalors</i>
Portugal	146	15
Qurtubiyya	35	7
Qastaliyya	182	11
Mutsa'rab	100	8
Maghâriba	38	7
Aragon ma'a (with) Qatalan	51	3
Majar	12	-
Polya	21	1
Qalavariyya	24	-
Silisiya	67	4
Talyan	29	-
Alaman	24	1
TOTAL	729	57

As seen in the tables, there had been 1.822 households 1.093 Muslim households and 792 Jewish households. There used to be no Christians in the city center. 222 of Muslim population used to be bachalors, 16 imams, 37 muezzins, 3 muqassahs, 3 blinds and 1 lunatic. There used to be 57 bachalors among Jews.

There used to be 2.156 households total including 1.179 Muslim, 904 Jewish, 5 Samiri and 68 castle soldier households by the end of 16th century. Bachelor population used to be 186 among Muslims, 93 among Jews and 5 among castle soldiers²¹. Thus, there had been a remarkable increase by the end of the century.

Depending on this figure, approximate population of the city (with coefficient 5 per household) can be calculated as follows.

²⁰ For the reason that Jews used to pay 1075 golden coins (40 coins per 1075 household) to the government, they have willingly accepted to pay 100 households more and requested Sultan's decision and accepted to pay 1,175 golden coins. (refer to *Tapu 300*, p. 36)

²¹ Hütteroth-Abdulfattah, *ibid*, p. 52

$$1093+729 \times 5 = 9,110$$

$$222+57 = 279$$

$$16+37 \times 5 = 265$$

Total 9.654

When soldiers and exempted people are added, city population is considered about 10.000 people. This means a 100% increase when compared to year 1518.

2.2. Population of Sub-districts and villages of Safad at 1536

There is no remarkable difference in administrative division of year 1518. The only important point was that Sur sub-district had been separated from Safad. Sub-districts of Safad used to be Jıra, Tibnîn, Shaqîf, Akkâ and Tabariya. There used to be 265 villages; 50 of Jıra, 75 of Tibnîn, 38 of Shaqîf, 61 of Akkâ and 41 of Tabariya²². Detailed population tables of these sub-districts and villages are given in appendixes.

In that view, total population of Safad's sub-districts and villages used to be 12.371 households, 1.841 bachalors, 71 imams and muazzins and 78 blinds, lunatics and muqassahs.

In Halil Sahillioğlu's opinion; population of Safad in 1548 used to be as follows: 13.957 households and 1.686 bachalor Muslims, 1.192 households and 92 bachalor Jews, 183 households and 18 bachalor Christians and 5 household Samiris in general district population²³.

Turkoman, Akrâd and Arab population living in the area have been recorded with community names. Turkoman communities used to be *Turkmân-ı Huseyin*, *Jammâsin*. Akrad communities used to be *Qabaylı*, *Hasanka*, *Mahâmin*, *Qabâlishe*, *Ashâkira*, *Havâlida*. Arab communities used to be *Kalbiyyîn*, *Hârîsa*, *Shumar*, *Sharqa*. Castle soldiers (Ajnâd-ı Qal'a) used to be present. Dissociation of these communities in rural areas used to be as follows:

²² Though sub-total of the villages are mentioned as 282 in the resumé, we believe that there is a calculative error.

²³ Halil Sahillioğlu; "Nisbeti 'Aded-i Sikkânî'l-Mudun ilâ Mecmû'î 'Adedi's-Sikkân fi Ba'zî'l-Vilâyâtî'l-Arabiyye fi'l-Hukmî'l-Osmânî" *Min-Tarihi'l- Aktâri'l-Arabiyye fi'l-'Ahdi'l-Osmanî*, İstanbul, 2000, p. 84

Table 5: Dissociation of communities to city center and sub-districts

	<i>Turkoman</i>		<i>Akrâd</i>		<i>Arab</i>		<i>Castle Soldiers</i>	
	<i>H.hold</i>	<i>Bc.lors</i>	<i>H.hold</i>	<i>Bc.lors</i>	<i>H.hold</i>	<i>Bc.lors</i>	<i>H.hold</i>	<i>Bc.lors</i>
Safad	-	-	237	71	-	-	84	3
Jira	22	3			105	5	7	
Tibnîn	-	-	-	-	-	-	-	-
Shaqif	-	-	-	-	-	-	-	-
Akkâ	18				12			
Tabariya	-	-	71	10	-	-	11	-
Total	40	3	308	81	117	5	102	3

Jewish population in rural areas used to be 256 households, 12 bachalors and 2 lunatics and used to be located in Bîre, Ayn Zaytun, Ulmân, Kafar Anân villages of Jirâ, Bukay'a, Kafar Jasif, Kâbul villages of Akkâ, and Kafar Kana village of Tabariya. Christian population used to be located in Marûnu'n-Nasârâ village of Tibnîn, Kûskân and İklil villages of Akkâ, and Nâsira village of Tabariya and their population used to be 84 households and 10 bachalors. As can be found out from the table and village lists in appendix, Muslims, Jews and Christian people used to live together in the villages. There used to be no independent Jewish or Christian villages. Religious dissociation rural area population is given in below table for comparison:

Table 6: Religious Dissociation in Sub-districts

<i>Sub-district</i>	<i>Muslims</i>		<i>Jews</i>		<i>Christians</i>		<i>Total</i>	
	<i>H.hold</i>	<i>Bc.lor</i>	<i>H.hold</i>	<i>Bc.lor</i>	<i>H.hold</i>	<i>Bc.lor</i>	<i>H.hold</i>	<i>Bc.lor</i>
Jira	2.121	460	93	2	-	-	2.214	462
Tibnîn	3.411	563	-	-	46	10	3.457	573
Shaqif	1.303	135	-	-	-	-	1.303	135
Akkâ	2.697	444	98	-	21	-	2.816	444
Tabariya	2.472	233	65	10	17	-	2.554	243
TOTAL	12.004	1.835	256	12	84	10	12.344	1.857

General population of district is as follows

Table 7: Population of District

	<i>City</i>				<i>Sub-districts</i>				<i>Total</i>			
	<i>H.</i>	<i>B</i>	<i>I</i>	<i>O</i>	<i>H</i>	<i>B</i>	<i>I</i>	<i>O</i>	<i>H</i>	<i>B</i>	<i>I</i>	<i>O*</i>
Muslim	1.093	222	53	7	12.004	1.857	71	36	13.097	2.079	124	43
Jewish	729	57			256	12		2	985	69	-	2
Christian	-	-	-	-	84	10		-	84	10	-	-
Total	1.822	279	53	7	12.344	1.879	71	38	14.166	2.158	124	45

H: Houshold, **B:** Bachalor, **I:** Imam, **O:** Other

Due to this table, there used to be 14.166 households, 2.158 bachalors, 124 imam-muazzins and 45 blinds, lunatics etc. 13.097 households Muslim, 985 households Jew and 84 households de Christian. Bachalor population of Muslims used to be 2.079, Jews 69 and Christians 10.

We can reach the approximate figures by assuming each household with coefficient 5:

$$\begin{array}{rcl}
 14.166 \times 5 & = & 70.830 \\
 2.158 & = & 2.158 \\
 124 \times 5 & = & 620 \\
 45 & = & \underline{45} \\
 \text{Total} & : & 73.653
 \end{array}$$

Due to this calculation, the total population of Safad district can be assumed as 74.000 by the first half of 16th century. Hütteroth has mentioned general population of Safad by the end of 16th century as 82.570 by using the same method²⁴. It seems acceptable that the population was around 74.000 by the mid-century. This means an increase of 300% when compared to 25.000 people population defined in 1518-1519. But it is obvious that this is not an increase caused by birth. The reason of that increase is that the population of which could not be recorded by the beginning of the century due to lack of authority can be recorded at the second census²⁵.

When taken into consideration by means of households, Muslims constitute 92,45% of the population with 13.097 households, Jews constitute 6,95 of population with 985 households and Christians constitute 0,59% of population with 84 households. Annual jizyas of Jews and Christians used to be 70-80 coins per individual²⁶.

* Blinds, lunatics, muqassahs, zâviyedâr cünd-i kal'a status is intended.

²⁴ Hütteroth-Abdulfattah; *ibid*, p. 43

²⁵ Fernand Braudel, points that the population increases to double or triple in Mediterranean basins by the end of 16th century. But we believe that he missed the point because the central authorities were not full filled in Mediterranean basins by the first half of 16th century. Reformation struggles in Europe and Conquest of Ottomans to Europe and East Mediterranean were valid. It is not possible to make an excellent census in this conflict atmosphere. More dependable census results could be given after the mid-century when the lack of authority is eliminated.

²⁶ For example, while the jizya of Jews in Shafâ'amr village was 70 coins (refer to land register book 427, p. 113), the jizya of Jews in Nasira village was 80 coins (refer to land

A remarkable part of the population used to live in rural areas. As Jirâ, Tibnîn, Shakîf, Akkâ and Tabariya seems to be villages, However, we take Safad into consideration as a city. The population out of Safad has been evaluated as village population. When households, bachalors, imams, muazzins and exempted people are assumed as total 87,23% of the population is located in rural areas and 12,78% is populated into the city center. These figures seem parallel to the qualities of agriculture communities before industrialization.

Some villages have been desolated by the high taxes or by the high costs of the passangers when the village is located near main roads. Qa'qa'abiye village of Shaqif, for example, used to be desolated. Bet as the villages used to be derbent it is considered that restoration and settling works would have been advantageous, these villages have been handed over to Hadji Veli (one of the cavalry soldiers) by Misrî-zâda Mehmed who Emin of Havass-ı Humâyun of Safad and ten carriages of wheat, five carriages of barley and 2.250 coins instead of other taxes would have been paid by him per year in return and this have been recorded to Daftar-i Jadîd (new land register book) But there is not such several examples. Jish/Jesh villages of Jira; Sannâcîl, Satin and Ma'raka villages of Tibnîn has such kind of status. As Jubb-u Jusuf village of Jira is located near main road, this village had been exempted from avârid tax.

It is likely to say that the most privileged social group of districtused to were soldiers. They are *Mirliva* (district principal), *zaamet* and *timar* owners. Because these groups used to have remarkable economic sources. *Jund-i Qal'a* (Castle Soldiers) population, who have protected their traditional soldier status is important within the area. Because this social class is not only located in Safad but also located in the whole area. In reference to the records of their names, "*previous castle soldiers*", it is obvious that they had been in soldier status before Ottoman dominance (Seljuqids, Ayyubi and Mamlouk eras) and Ottoman government has confirmed and accepted their status. They used to be located in city center and in villages.

There also used to be Turkoman, Akrâd and Arab communities in the district. They used to live a nomadic life. They used to pay the 'oşr (öşür) to cavalry soldiers principal (sahib-i arz), and pay the taxes to Amin

As seen in the tables, there had been a foundation tradition at Safad. Lots of villages and mukataa were foundations. Furthermore, most of these

register book 427, p. 143). The jizya of Christians in Raniya village was 70 coins. (refer to land register book 427, p. 141)

foundations are family foundations. For example, family foundations such as *Sultan Ghavri, Muhammed Nasıraddin, Hoshkadem, Malik Muayyad, Malik Ashraf Inal, Sinan el-Mansûrî* makes a remarkable deal. It is considered that the family invests the income to these foundations, thus, it would not be incorrect to assume the foundation owners as an important social group. But an application is remarkable; the government have applied residence system to all foundation lands and collected ('oshr=öşür) from foundation villages

There used to be a population of which is exempted from takes. They were imams, muazzins, preachers, judges (Jew rabbis), monastery people, lunatics, blinds, crippled/paralyzed, orphans and widows.

It will be appropriate to give a general information regarding to people names used in the area, though this may be the subject of another study. It must be mentioned that the names of which had been recorded to the state register books were male names.

As per the point of view of the era, religious names are mostly used in all groups. Muslims mostly used the names Muhammed, Ahmet, Ali, Hasan, Huseyin, Bakir, Omar, Osman, Suleyman, Ibrahim, Abdullah, Abdurrahman, Isa, Musa, Jusuf and such prophet or religious laeders. Names which are mostly religious people names or governor's names such as Bahaeddin, Bahadır, Nasıraddin, Nasrullah, Zaynaddin, Darvish, Alaaddin, Qasım. Pure Turkish names such as Tangriverdi, Tangrivermish, Gunduz, Turan, Hoshgeldi are mostly used. These names are used in Turkish and Kurdish communities.

Religious names are also used in Jewish and Christian groups. Jewles used prophet names such as Abraham, David, Salamon, Musa, Harun, Jusuf, Ishak, Jakob, Jahuda, Azar, Samuel, Danyal. They also used the names Murdehay, Levi, Shalom, Halim, Valester. It is interesting that all Jews that came from Spain, Portugal, Italy, Germany, and Hungary have used these common names. That shows a cultural communion has been developed in earlier eras within Jews²⁷. Christians also used similar names. Names such as Isa, Musa, Abdulaziz, Barakât, Jerjis, Ayyub, Jusuf, Harun, Hilal, Salamon are used among Christians.

Mainly, it can be seen that the names used among Muslims, Jews and Christians are common. This is natural, because the sources and merits of the three religions are common. It is obviously seen when looking at people names.

²⁷ Refer to land register book 300, p. 26-36

Shortly, the population, structure, dissociation of population by rural/urban areas, social groups and people names are not different from the century's and population structure and social groups' of other cities of Ottoman Government.

APPENDIX

APPENDIX-I

SAFAD CITY CENTER AND VILLAGE POPULATION DUE TO LAND REGISTER BOOKS DATED 1518-1519 *

APPENDIX 1/1 QUARTERS

Quarter name	Households	Bachelors	Imams and Preachers	Cavalry soldiers	Blinds
Akrâd	105	26	5	13	
Savâvîn	174	7	6		4
<i>Castle Soldiers</i>	20				
Ebu Tâ	135	7	6		3
<i>Castle Soldiers</i>	6				
Safvân/Câmiu'l- Ahmar	136		5		2
<i>Castle Soldiers</i>	21				
Handak	41		1		
Sûq	42		3		
TOTAL	680	40	26	13	9

JAMAAT-İ YAHUDİYÂN (JEWISH COMMUNITY)

Quarter name	Households	Bachelors
Jews Mutsa'rebe	130	
<i>Jamaat-i Afranj</i>	48	
<i>Tayla</i>	21	
<i>Qanâdiye</i>	33	
TOTAL	232	

* We have taken Hütteroth as source for reading village names and for mapping the villages especially. But there are different readings. We have mentioned these village names as same. For example, the village which Hütteroth have read as Bir'im can be read as Ber'im. Also Nabratîn village can be read as Nabratayn. We have marked the names of the villages which we are not sure about with a question mark.

APPENDIX 1/2 SUB-DISTRICTS¹

1.2.1 JİRA

Village name	Households	Bachalors	Imams
Jâ'ûna	8		
Aynîn (?)	11		
Bar'im/Bir'im ²	24	2	1
'Ayn Zaytûn	45		
<i>Christians</i>	42		
'Almâ/Ulemâ ³	134	2	3
Jakûk	19	6	1
Qârâ	13	1	
Al-Biryâ (?)	12	4	
<i>Jews</i>	19		
Balat	4		
Dayru'l-Vaqqasiyya ⁴	16	3	1
Jesh/Jish	46	3	1
Jarmak	41	3	1
Hadîse	19		1
Zahiriye-i Tahtâ other name Gharbiyye ⁵	17	1	
Mîrûn	27	5	1
Al-Qa'biyye ⁶	7		
Zahiriya-i Fevqâ	6	3	
Dîshûn ⁷	8		
Suleyman ⁸	5	1	
Hâlisa	10		
Sinitî/Sinini (?)	4		
Jâhûlâ	5		
Kafar Bir'im	34	8	1
Muradiya	12		
Jubb-u Jusuf with Jayâ/Jabâ ⁹	14		

¹ Village names are written in bold letters. Communities of the village is written in italic letters. For example, italic written *Christians*, below Ayn Zeytun village refers to the Christians in that village.

² Halid bin Valid foundation.

³ Cairo Malik Muayyad Mosque foundation.

⁴ Badraddin Muhammad sons foundation.

⁵ Malik Ashraf Inal sons foundation.

⁶ Madina Mazlik (?)sons foundation.

⁷ Dundarî son foundation.

⁸ Badraddin Muhammad son foundation.

Mu'aysira ¹⁰	3		
Alûniyya	6		
Safsafâ	6		
Mârûniyya	5		
Atkâb (?)	15		
Qasr/Qasîr/Quseyr ¹¹	3		
Tâbigha ¹²	4		
Rabîs(?) ¹³	5		
Zâbûd	14		
Magharu'l-Hît	8		1
Talîl	8		
Kafar Anân	12	3	
Jews	14		
Dallâta	9	4	
Turkomân Huseyin Arab	29		
Jemaat-i Akrâd			
Akrâd-ı Qabaylî	39		
Akrâd-ı Qabâyîşa	34		
Sibâne'il-Favqâ	11		
Samu'iyya	28	3	1
Mansûra	14		
Nabratayn/Nabratîn	4		
Kafar Mârûs	11	2	
Fasâyûn/Kasâyûn	7		
Saydânî Vaqqas (?)	4		
'Amûka	35	8	1
Sabcûr other name Siptirûz	17	1	
Ra'su'l-Ahmar	12		
Miniye/Muniye ¹⁴	54	5	1
Majdalî ¹⁵	2	1	
Qayyûmiyya	10	3	
Akbaru'l-Hatab	18	3	1
Mu'addamiyye other name Kafar Bir'im	3		

⁹ Muqbil Husâmî son foundation.

¹⁰ Emîru'l-Haj son foundation.

¹¹ Şemseddin bin Mezlik (?)foundation.

¹² Seyyid Rufâ'î Ali Zaviyah foundation which is located at the same village.

¹³ Junus bin Burhanaddin bin Junus son foundation.

¹⁴ Zahirîya Madrasah foundation located in Quds-i Sherif.

¹⁵ Jamaladdin as-Sabî foundation.

TOTAL	1062	75	14
--------------	-------------	-----------	-----------

1.2.2. TIBNÎN¹

Village name	Households	Bachalors	Imams
‘Aynânâ/Aynâtâ	28	4	1
Majdal-i Salim	4		
Atrâ	8		
Jâdîn/Bâdîn	5		
Shamlî/Shimlî	6		
Markaba as known Marj-i Kaba	4		
Bint-i Jubeyl	38	5	1
Numayriyya	6		
Malikiyya	53	8	2
‘Atrûn	30	8	1
Mârûn	10		
Bî‘ashit/Bir’asit	16	2	1
Mis	10	3	
Balîda(?)	6		
Kadas	24	14	1
Kafar Tibnîn	34		1
Ashhûr/İshhûr	9		
Mârûn-ı Shikâya	5		
Tayru Hadâsâ	9		
Aytâ’l-Facrî	11		
Shagrâ	26	1	1
Nafs-i Tibnîn	41	10	1
Hâris	18		

¹ Known as Bilâd-ı Banî Bashâra and Jibâl-i ‘Âmilî. Land register 427, p. 45

Shayhin (?)	10		
İdmît ²	-		
Tayr Bîhâ	13		
Sarûh (?)	11		
Dibil	10		
İqrit	18		
Mârûnu'n-Nasârâ	18		
<i>Christians</i>	11		
İrşâf/er-Raşaf	19		
Kafar Kûlâ/Kûk	13		
Jadîde	10		
Balat	11		
Dibîn	8		
Hiyâm	61		2
Shinnâ and Fazâyire	5		
Bassa	22		1
Sahla	24	7	1
Abil	6		
‘Avbâ/ ‘Ûbâ	17	2	
Dayr-i Basat	34	7	1
Kaddâta	13	2	
Râmiya	16	2	
Qafqafâ	5		
Hardaliya	5		
Mârîni's-Şamr	3		
Al-Bîfâ³	4		

² Households not written, dependent to Madina foundation.

³ Shamsaddin Muhammad al-Akkârî son foundation.

Asrafiyye/Arafiyye (?)	8		
Fasûtâ	10	2	
Akbârî'l- Gharbiyye	5	3	
Tayr Kalsiye	5		
Dayr-i Suryan	4		
TOTAL	800	80	15

1.2.3. SÛR

Village name	Households	Bachalors	Imams
Jadiye/Jaddiyye	28	14	1
Al-Bâzûrî	9	1	1
Siddiqayn¹	15	1	1
Al-Ma‘raka²	14	3	
Mazra‘a with Dayr-i ‘Âmus³	22	10	1
Kâtâ	9	5	
Shaybakiyya	10		
Majâdil	12	2	

¹ Sinan al-Mansûrî foundation.² Sinan al-Mansûrî foundation.³ Shihâbuddin bin Salih Mosque foundation.

Sûr Ma'shûqa	28	3	1
İrmit/Ermet	3		
Rahîn (?)	10		
TOTAL	160	39	5

1.2.4. SHAQİF

Village name	Househ olds	Bach alors	Im ams
Talfahâtâ (?)	5		
<i>Turkomân-ı Taybogha</i> ¹	53	2	
Kafûr	7		
Vâdiyu Rayhân	7	1	
Dayru's-Sağır	10		
Nabâtiya-i Fevqâ ²	17	4	
Kafar Tibnîn	6	3	
Kafar Rumân	10	2	
Baluş	5	2	
Jarmak	9	2	

¹ Turkoman communities are known with the names of Kethudas. They deal with agriculture in Mahsana arable.

² Jemâr bin Salama'l-Huseyin foundation.

Qasiyye/Quseyb e	4		
‘Abbâ/ ‘Aytâ	7		
Qa‘qayitu’sh- Shehr/Qa‘qayitu’n- Nahr	3		
Dayru Kabîr	14	2	
Hamr	9		
Kafar Zandîn	2		
Nabâtiye’il- Tahtâ	19	2	
Hamrâ³	3		
Dayr-i Burku‘	3		
‘Aramtâ⁴	4		
Mayladûn	4		
Harûf	4		
Sharqiye	4		
Sîr/Sayr	5		
Jibşîd	10		
Tûl	2		
Dalib/Dilib	-		
TOTAL	226	20	

³ Aqbogha son foundation.

⁴ Muhammad bin Hoshkadem foundation.

1.2.5. AKKÂ

Village name	Househ olds	Bachal ors	Im ams
Abu Sinan	13	5	
Zib ¹	27	5	1
‘Âyisa	9		
Al-Bukay‘a	24	6	
Jews	33		
Dâvân	14		
Kafar Sami‘	16		
Râma	46	5	1

¹ Sinan al- Mansurî foundation in Egypt.

Bayt-i Jin	33	7	
Faraj	4		
Kafar jasif	29		
Nafs-i Akkâ	31		
Talli'ş-Şaqif	14		
Yarkâ	40	12	1
Sha'biya	9	2	
Shafâ'amr	26		1
Al-Birva²	7		
Tarshîhâ	49		
İklîl	6		
Kâbul	18		
Safadi 'Adi³	6		
Al-Makr	7		
Kûdikân (?)	14	2	
'Amkâ	3		
Mûniya other name el-Maghâr	11		
Tall Kisâ	3		
Tamrâ	7	1	
Majdali Urkemâs	6		
Kafar Bûdâ	3		
Harkîş⁴	30		
Kabrâ	5		
Sahm and Tâ (?)	35		

² İbn-i Sultan al Ghavrî foundation.

³ Hütteroth has read this village as Sud'adî (Hütt. p. 191)

⁴ İbn-i Sultan al Ghavrî foundation.

Sha‘b	31	4	
Al-Mazra‘a⁵	8		
Biliye	4		
Da‘uk	7		
Sahnîn	25		
Jûlis	30	1	
Jet	15	4	
Maştâ	4		
Al-Bi‘na	6	6	
Dâcûn	6		
Al-Mûniye	4		
Hazzûr	9		
Baslûtâ	5		
Nahaf	36		
Sadtaniya (?)	4		
Aytân	3		
Karaftâ	3		
Majdali Kurum	28	5	
Sa‘sa‘	23	11	1
Kavkabu’l-Kurdî	9		
TOTAL	838	76	5

⁵ Used to be Mukbil al-Hâc Ali son foundation, but have conferred to Haramayn-i Sharifayn foundations for the fact that the family has burnt-out.

1.2.6. TABARİYA

Village name	Househ olds	Bachal ors	Im ams
Najmiyya	6	4	
‘Arraba	57	8	
Lûbiyya	104		2

Mashhad-i Junus	9		
‘Aylabûn	4		
Salahiyya	6		
Shacara	40		
Tur‘ân	19		1
Saffûriyya	210		5
Al-Bu‘ayna	13		
Hittîn ¹	28		
Nafs-i Tabariya	6		
Jincâd (?) ²	7		
Kafar Kana	104		
<i>Jews</i>	50		
Raniya	32		
<i>Chritians</i>	8		
Kafar Mandâ other name Madyân ³	25	5	
Aksâl	19		
Nâsira	43		
<i>Jews</i>	6		
Dayr	2		
Rûma	40		
Jâfâ	5		
Majdal	6		
Ma‘lûl	11		
Maskana	14		

¹ Belongs to the Prophet Shauib tomb foundation which is settled by Salahaddin Ayyubî.

² Shahabettin son foundation.

³ The name “Madyân” may be realted to ancient Medyan city.

Kafar Sabt	8		
Kafar Kama	23		
Kishâna	4		
Kânâ	9		
Nimrîn	13		
Maghâr Hazûr	35	4	1
Debbûriyya	25		
TOTAL	991	21	9

APPENDIX 2:

SAFAD CITY CENTER AND VILLAGE POPULATION DUE TO LAND REGISTER

BOOK DATED 1536

2.1: QUARTERS

Quarter name	H. holds	Bach alors	Im ams	M uazzins	Muq assah	Bli nds	Lu natics
Savavîn	38 5	30	8	8	2		
Akrâd	14	1					
Castle Soldiers	26	3					
Handak	27	1					
Garaviy ya	40	4					
Jâmi‘u’l -Ahmar	15 7	39	2	9	1	1	
Castle Soldiers	37						
Akrâd	15 3	71	2	2		1	
Castle Soldiers	12						
Aluta	18 3	63	2	5		1	
Castle Soldiers	9	1					
Sûq	50	9	2	13			
TOTAL	10 93	222	16	37	3	3	1

JEWISH COMMUNITIES *

Quarter name	Households	Bachelors
Portugal	146	15
Qurtubiyya	35	7
Qastaliyya	182	11
Mutsa'rab	100	8
Maghâriba	38	7
Aragon ma'a (with) Qatalan	51	3
Majar	12	
Polye	21	1
Qalavariyya	24	
Silisiya	67	4
Talyan	29	
Alaman	24	1
TOTAL	729	57

*For the reason that Jews used to pay 1075 golden coins (40 coins per 1075 household) to the government, they have willingly accepted to pay 100 households more and requested Sultan's decision and accepted to pay 1.175 golden coins. (refer to land register 300, p. 36)

2.2. SUB-DISTRICTS

2.2.1. JIRA

Village name	H.h olds	Ba chalors	Im ams	M uazzins	B linds	Muq assah
Bîra	36					
<i>Jews</i>	16	1				
Zahiriye-i Favqâ	27	4				
Ayn Zaytun	59	13	1			
<i>Jews</i>	52				1	
Taytaya	67	14	1	1		
Qayyumiyya	30	5	1			
Qaddita	26	1				
Ra'su'l-Ahmar	44	13	1			
Kafar Bar'în	86	32	1	1		
Jesh/Jish¹	51	1				
Dayru'l- Vaqqasiyya	51	22	1	1		
Harkîsh/Hurfay s²	45	12	1	1		
Jarmak	75	18	1	1	1	1
Mîrun	94	31	1			

¹ The income from this village has been recorded as “fixed” in old register books (Daftar-i Atiq), but for the reason that the people are spilled out when they couldn't pay this fixed cost, income from that village had been recorded as *qism* and *harac* in new book (Daftar-i Jadid) due to poeple's request.

² Muhammad bin Sultan Ghavrî foundation.

Hav'ıyya	47	9	2			
Faradiyya	42	4				
Sa'sa' ³	59	25	1			
Zahiriye-i Tahtanî	32	16	1	1		
Akbaru'l-Hattâb	29	3	1			
Miniya/Minya ⁴	107	11	1	1	1	
Tâbigha ⁵	8					
Jubb-u Jusuf ⁶	6					
Amuka	45	22	1			
Qaslun	26	6	1			
Delşûn ⁷	5	2				
Maruniya ⁸	18	6				
<i>Turkoman-i Huseyin</i>	22	3				
<i>Castle soldiers</i> ⁹	7					
<i>Akrâd-ı Qabaylî</i>	24					
<i>Akrâd-ı Hasanka</i>	13					
<i>Akrâd-ı Mahâmin</i>	6					
Baghdâyini'l-Vaqqas ¹⁰	15					

³ Ahmar Mosque foundation in Safad.

⁴ Zahiriye Madrasah foundation in Quds-i Sharif.

⁵ After the burn-out of Sinan bin Ali Sayyid Rufâ'î family, has conferred to Sayyid Rufâ'î Zaviyah foundation.

⁶ As this village is located near the main road, it used to be exempted from avârid and orfi taxes and has been recorded as exempted similarly.

⁷ Badârî son foundation.

⁸ Nâsirî bin Mahmud bin Muhammad Dividdârî foundation.

⁹ Due to old book, (Daftar-i Atiq) they pay qismet tax to the cavalry soldier principal, and used to pay the taxes to havass-ı humâyun principal.

¹⁰ Sa'd bin Abi'l-Vakkas Tomb foundation.

Sammûn ¹¹	8	2				
<i>Araban-ı</i> <i>Suleyman</i> from <i>Arabân-ı Hârisa</i>	30					
Safsafa	25					
Yakûk/Bakûk	58	7	1	1		
Kabba‘a	16	2				
‘Ulmân ¹²	270	70	3	5	5	1
<i>Jews</i>	8					
<i>A‘râb-ı Kalbiyyîn</i>	60	5				
<i>A‘âb-ı Hârisa</i>	21					
<i>A‘râb-ı Shumar</i>	24					
Talin/Talil/Tibin?	33	10				
Mallâsa	8					
Kufratyâ/Kafar İlyâ	12	1				
Makâru‘l-Hît	23					
İbneyn/İbnîn	17	10				
Jâ‘ûna	28	14				
Zâbûd	16	4				
Qârâ	41	13				
Nabratîn	2	2				
Hâlisâ	24	7				
Kafar Marûs	32					
Saffân/Saffât	28	4				
Mansura	24	5				
Kafar ‘Anân	21	7				

¹¹ Muhammad bin Faqih son foundation.

¹² Malik Muayyad Kulliye foundation in Egypt.

<i>Jews</i>	17	1				
Ma'sara ¹³	12	1				
Jahûla	16	3				
'Almaniyye	4					
Dallâta	18	4				
Far'îm ¹⁴	48	16				
TOTAL	2.2 14	46 2	21	13	8	2

¹³ Nâsirî Muhammad foundation.

¹⁴ Halid bin Valid Tomb foundation.

2.2.2: TIBNÎN

Village name	H. holds	Ba chalors	I mam s	M uazzin s	B linds	Muq assah
Marûnu'n- Nasârâ	50	10			1	
<i>Christians</i>	46	10				
Ubâ/Avbâ	32	10				
Ayn Atâ ¹	12 0	18				
Malikiyya	63	70				
Atrûn	96	10	1	1	2	
Sannâcil ²	21 6	32	1	1	1	1
Kafar Tibnîn	70	6	1	1		

¹ Muhammad bin Sultan Ghavrî foundation.

² The income from this village has been recorded as “fixed” in old register books (Daftar-i Atiq), but for the reason that the people are spilled out when they couldn't pay this fixed cost, income from that village had been recorded as *kısm* and *harac* in new book (Daftar-i Jadid) due to poeple's request.

Akbaru'l-Gharbiyya	27	3				
Satin/Hatin ³	34					
Dayr-i Bata	10 7	13				
İkrit	47	8				
Sıddıqîn	37	7				
Kâtâ/Kânâ	49	10				
Sham'	22					
Caviyya	11 3	25				
Burc-u Rasmûn	4					
Ashhûr	57	3				
Majâdil	56	4				
Nafs-i Tibnîn	16 2	17				
Tayratu'l-Haddâsa	34	5				
Bir'asit	85	8				
Shagra	50	10				
Dibbîn	42	3				
Mor Ma'shuka	69	3				
Al-Bazûrî	21	3				
Marûnu'r-Ra's	88	10	1			
Qura	20					

³ As the village people had been spilled-out long time ago, agriculture can not be made and this caused a damage to the government. Safad Mîr-i Alem, Muslih, has accepted to pay 3.000 coins to government in return to get the village people back and to restore the village. This was accepted for favor of the government and had been recorded to new book (Daftar-i Jadid) by Mîsrî-zâdah Mehmed, Havass-ı Humayun Emin.

Jaffa	88	21				
Hâris	87	15				
Mazra'a⁴	15 2	10				
Mis	60	4				
Balin/Talin?	37	3				
Hadasa	39	9				
Qasuniyya	60	3				
Hiyâm-ı 'Îs	10 7	26				
Qadas	51	13			1	
Salhiyya	60	8	1			
Taytarâka/Taytar	8					
Sha'itiyya	39	15				
Majdal-i Mîs	35	7				
Majdal-i Selim	59					
Safadu'l-Batih	12					
Tinâ	13					
Muradiya	12					
Yarûnu'sh-Shamr	42	14				
Râhiya	38	12				
Îrmit	7	3				
Ma'raka⁵	10 0	26				
Balat	45	14				

⁴ Shihabuddin Mosque foundation in Safad.

⁵ As this village is totally belongs to foundation and agricultural areas are rarefacted, the people had paid the öşür by planting other areas. Thus their oşhr ('oşr) had ben conferred to timar by Mîsrî-zâdah, Havas-ı Humayun Emin, with a decleration. (p. 285)

Jadîda	39					
Markid/Marki ya	18	1				
Al-Jerâ/Al- Harâ	39	10				
Abil	20	10				
Kafarûlâ/Kûk (?)	25					
‘Aytu’l-Facr	12	7				
Kafar Tibnîn	15					
Tarbîha	18	2				
Marûn-ı Shakayâ	30	6				
Tayr-ı Zaniya (?)	15	3				
Dayr-i Suryan	7					
Shâdini	7	1				
Tayr-ı Kalîsî	25					
Havânî/Savânî	6					
Atrafiyya	22	10				
Jibbîn	10					
Dibbîn	30	10				
Abilî’l-Qamh	19	2				
Zibqîn	12	1			1	
‘İmrân	11	1				
Dunayba	22					
Dibil	15	3				
Sarûcu’t- Tahtâ	15	3				
Mansûra	37	2				

Kafar Tibnîn	10					
Darrîna (?)	10					
TOTAL	3.4 57	57 3	5	3	6	1

2.2.3: SHAQÎF

Village Name	H. holds	Bach alors	Imams	Mua zzins
Qa‘qa‘abiya¹	42	3		
Kafar Sayad	9			
Jibshîd	56	4		
Kafar ‘İhâ	26	6		
Dayr-i Burqa‘	13			
Kafûr	41	9	1	
Dayr-i Kabîr	51			
Nabâtiyetu’t-Tahtânî²	16 4	14	1	1
Luyizina (?)	4			
Nabatiyetu’l-Favqânî	12 5	1	1	
Kafar Tinîn	57	5	1	
Kafar Rumân	73	7		
Jarmak	35	14		
Dayru’s-Sağîr	62	27		

¹ As this village has been desolated by the high costs of the passangers for the village is located near main roads. But as the villages used to bederbent, it is considered that restoration and settling works would have been advantageous, these villages have been handed over to Haji Veli (one of the cavalry soldiers) by Mîsrî-zâdah Mehmed Havass-ı Humâyun of Safad and ten carriages of wheat, five carriages of barley and 2.250 coins instead of other taxes would have been paid by him per year in return and this have been recorded to Daftar-i Jadîd (new land register book) (p. 124)

² Jammaz ibni Suleyha’l-Huseynî foundation.

‘Ayya/ ‘Ayta	12			
Hamûr	47			
Dımışkiyya	30	6		
Lûsiyya	10			
Talfahaya	6			
Kafar Nîrîn	18			
Dalib/Dilib	23			
Vâdiyu Rayhân	47			
Arabtâ ³	15			
Harûf	12			
Hamrâ	19	1		
Balûsh	53	11		
Kaysiyya	33			
Zafta/Zafna	27	2		
Sarîra/Surayr a	7			
Tûl	18			
Mayfadûn	16	1		
Sharkiyya	23	1		
Shalbi‘l	8	2		
Numayriyya	21			
Sarîta	14			
Muma‘iyya	49	21		
Sayr/Sîr	11			
Bîkâ ⁴	26			
TOTAL	13	135	4	1

³ Muhammad bin Hoshqadem foundation.

⁴ Shamsaddin Muhammad Attârî foundation.

	03			
--	----	--	--	--

2.2.4: AKKÂ

Village name	H. holds	Ba chalors	Im ams	M uazzins	Bli nds
Baytu Jin	11 3				
Bukay'a	91	17			
Jews	45				
Kafar Sumay'a	45	3			
Tarshihâ	12 3	17			
Jad	30	2			
Kitrâ	7				
Jarka	22 4	25			1
Jûlis	83	19			
Jews	9				
Abu Sinan	12 3	27			
Kafar Jasif	86	16			
Jews	29				
Mutavalit ¹	39	9			

¹ Salhûniyya/Salmûniyya Madrasah foundation in Safad.

Tall Shaqîf	21	3			
Samariya	25	3			
Safad-i Âdî	32	3			
Râmâ	18 2	20			
Barq/Yarq²	25	3			
Majdal-i Ulyâ	21				
Shafiyya	9	1			
Mashta	17	5			
Baqiye	21	7			
<i>Christians</i>	15				
Shahm and Tâ (?)	10 7	25			
Sacûr	66	12			
<i>Turkomân</i> <i>Jammâsîn³</i>	18				
<i>A'rab-ı Sharqâ</i>	12				
Qâbrâ/Qayrâ	10				
Nahaf	12 7				
'Amqa	40	2			
Maqar	23	2			
Sahnîn	50	24	1		
Akkâ⁴	54	12			
Tamra	10				
Majdal-i Kurum	86	19	2	7	

² Muhammad bin Sultan Ghavrî foundation.³ Located in Akka seashore.⁴ Mansûrî Ribat foundation in Jerusalem.

Da'ûq	41	5			
Majdal-i Urkemâs	29	5			
Aytîn (?)	12				
Sa'sa'	4	3			
Dâmûn	40	3			
Kâbul	26	15			
<i>Jews</i>	15				
Zîb	10 2	28			
Shafa'amr	97	9			
Kûskân (?)	26				
<i>Christians</i>	3				
Ghâbiya	45	9			
Farh	41	3			
Mughayr other name Makâr	20	2			
Kafar Jûdâ	23				
Tall Kisân	9	5			
Sha'ab	93	30			
<i>Kavâyili/Kavâbi lî</i>	11	2			
Miliya	16	1			
Al-Mûniye	9				
İklîl	14	6			
<i>Christians</i>	3				
Janûsa	15				
Qabrâ	11	3			
Sammâriyya	25	3			
Tall Shaqif	21	3			

Mârûnu'l-Vard	19	4			
Ja'lûn	11				
Alliyûn(?)	5				
Kafartâ	21				
Sartaba	8	1			
Shurta/Sharat	31	5			
Mazra'a	24				
Kavkâbu'l-Akrâd	24	13			
<i>Cemaat-i Makâkîn (?)</i>	7				
Baslûta/Yaslût	16	10			
TOTAL	2.9 35	44 4	3	7	1

⁵ There is a great church in mentioned arable and has had two niches for the fact that Friday Rituals were made by previous Sultans there. After the conquest, Christians get the mosque back and restored it as a church like it used to be. As it is certain that the Friday Rituals has been made by Sheyhu'l-Islam's and several people's witnesses, Christians have been taken out and the building had been restored as mosque again. The person named Sheyh Asadu'd-din (one of Sheyh Muhammad Arabî caliphs), has been located to the mosque with his poor people. But one half of the arable belongs to the qadi and the other part belongs to timar. The Qadi has donated his part to the mosque and the rest is donated by Sultan's declaration. It is recorded to the new book as such.

2.2.5: TABARİYA

Village name	H. hold	Bc h.lor	Im ams	M uazzins	B linds	M uqassa h	Ca stle soldiers	Lu natic
Magha r-ı Hazzûr	16 6	20			3			
Hazzûr	12	4						

Arrâba	73	11						
Kafar Kana ¹	36 8	49	3	4	1	1	1	
<i>Jews</i>	65	10			1			1
Tavbiy ya ²	11 9	16						
Majdal î	10	3						
Aqsâl	14	4			1			
<i>Castle soldiers</i>	11							
<i>Akrâd-ı Qabâlishe</i>	7							
<i>Akrâd-ı Ashâkira</i>	34	9						
<i>Akrâd-ı Havalide</i>	30	1						
Tur‘ân	71	3						
Hadda sa	27							
Saffuri yya	37 3	3	1	1	4	4		
Kafar Bayt	20	6						
Nâsıra	20 0	11	2	1	2	2		
<i>Christians</i>	17							

¹ This village used to have wide areas suitable for agriculture and there used to be many farmers. It is recorded to Daftar-i Jadid that there are many farms and 80 farms would be given to *iltizam* on their will.

² The income from this village has been recorded as “fixed” in old register books (Daftar-i Atiq), but for the reason that the people are spilled out when they couldn't pay this fixed cost, income from that village had been recorded as *kism* and *harac* in new book (Daftar-i Jadid) due to people's request.

Kafar Sabt	91	8	1	1				
Kafar Kama	38							
Ma'lûl	20	1						
Rayna	95	10						
Magha ra	10							
Mashh ad-i Junus	35	2						
Bayt Lahm	30	2						
Masha	6							
Mâ'ûn	21	4						
Sarûni ya	3							
Kafar Jimmâ	16							
Tabari ya	32	6			1			1
Kâna	19	8						
Tayyib a	8	2						
Debbû riyya	39	3						
'Ulam/ Avlûm	18							
Ummu 'l-Ghanem	9							
Shajar a	60	3						
Salahiy ya	9	3						

Maqar rı'sh-Shifâ	12							
Jayhâr	10							
Jâfa/B âqa	14							
Nimrîn	20							
Maska na	40	3						
Ayn Mâhil	23	5						
Kishân a	5							
Najmiy ya	14	4						
Kafar Ma'zar	14							
Siyânet u'l-Favqâ	26	8						
Dâmiy a	12							
Aylûn	13							
As- Sâna	4							
Bu'ayn a	31	9						
Jubayl	15							
Hittîn³	12	12						
L	54	2.5	24	7	7	1	7	1
		3			3			2

³ Hz.Shuaib Tomb foundation

FIRAT ÜNİVERSİTESİ ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ DİZİNİ (I-V. CİLT- 2003-2007)

Yayın hayatında beş yılını dolduran dergimizin beş yıllık fihristinin yayınlanmasının uygun olacağını düşündük. Bundan sonra da her beş yılda bir defa geleneksel hale getirilecek makaleler fihristi ile o tarihe kadar yayınlanan makaleleri topluca görmek mümkün olacaktır.

Geçen beş yıllık sürede yayınlanan on sayıda yemişin üzerinde makale yayınlanmıştır. Merkezimizin şubelerini ilgilendiren Orta Doğu'nun Tarih, Coğrafya, Sosyoloji, Dil, Edebiyat, İktisat gibi alanlarda olduğu gibi, bilimsel haberler, toplantı değerlendirmeleri, tenkitler ve alanla ilgili tercümeleri ihtiva eden geniş bir yelpazeyi kapsayan makalelerin önemli bir birikim meydana getirdiği açıktır. Çok da farkında olmadan şu mütevazı dergi ile hiç de küçümsenmeyecek bir başarı sağlanmıştır.

Fihrist önce derginin cilt ve sayılarına göre tanzim edilmiş daha sonra da yazarların alfabetik isim sırasına göre makaleler tasnif edilmiştir.

Editörler

Cilt I, Sayı 1 (Ocak 2003)

Abdülhalik BAKIR

Hız. Peygamber ve Raşid Halifeler Devrinde Haber Alma ve Casusluk Faaliyetleri 7

Abdullah EKİNCİ

İhşidilerin Suriye-Filistin Bölgesinde Hakimiyet Kurma Mücadelesi 35

Es-Seyyid Muhammed Seyyid

XVIII. Asır Başlarında Mısır Eyaletinin İdarî ve Malî Nizamında "Düsturu'lAmel" 53

Eş-Şeyh Ra'fet GANİMÎ

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Arap Ülkelerindeki Osmanlı Eğitim Sistemi 69

Hasan KARAKÖSE

İkinci Meşrutiyet Döneminde Halep Şehrine Elektrik ve Tramvay Getirme Çalışmaları (1910-1915) 99

Mesut ELİBÜYÜK

Orta Doğu'nun Coğrafya Bakımından Adı, Yeri, Önemi 129

Mahmut POLAT

Harranlı Sabîi Ediblerden Hilâl b. El-Mıhassin ve Oğlu Muhammed Garsu'n-Ni'em'in Havatı ve Eserleri 157

Muhammed İbrahim HOWWAR

Edib Olarak Abdülkadir-i Bağdadî ve "Hızâne-i Edeb"i/Abd Al- Qader Bağdadi as Poet and his "Khezanu-i Adab" 175

İbrahim KIR

Barak Aşireti 219

el- HAMAKY

Tin Prospect Econoic Relations Between Egypt and Turkey / Mısır ve Türkiye Arasındaki Ekonomik ilişkilerinin Görünümü 241

Mustafa ÖZTÜRK

Orta Doğu (Kavram-Jeopolitik ve Sosyo-Ekonomik Durum) / The Middle East (Concept-Geopolitic and Social-Economic Situation) 253

Nasır NİRAY

Orta Doğu'daki Siyasal Gelişmelerde Türkiye'nin Yeri / The Situation of Turkey in the Political Developments in the Middle East 267

İbrahim YILMAZÇELİK

JAMES SİLK BUCKINGHAM, Travels in Mesopotamia, London, 1827 293

Cilt I, Sayı 2 (Temmuz 2003)

Abdülhalik BAKIR

Emeviler ve Abbasiler Devrinde İstihbarat (Haber Alma ve Casusluk) 5

Işıl IŞIK BOSTANCI

Suudî Arabistan Krallığı'nın Resmen İlan Edilmesinden Önce Arabistan Bölgesi ve Suudiler 25

Enver ÇAKAR

XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şam Eyaleti (İdari Taksimat-Eyalet ve Sancak Yöneticileri) 41

Abdullah EKİNCİ

Ortadoğu'da Ortaya Çıkan Fikir Akımları (8-10. Yüzyıllar) 61

Mehmet KÖÇER

Hoybun Cemiyeti ve Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri 77

Ömer Osman UMAR

Yemen Hakkında Ferid Paşa'nın Lâyihası 87

Handan ARSLAN-Erdal KARAKAŞ

Türkiye Turizminde Ortadoğu Ülkelerinin Durumu (1982-2002) 113

Veysel KUŞÇU-Ayşe ÇAĞLIYAN

Ortadoğu Açısından Türkiye'nin Jeopolitik Önemi 131

Ali ARSLAN

A Different Modernsation Experience in The Middle East: The Army and Modenisation in Turkey 151

Iyâd Ebu ŞAKRA

Dilbilim, Düşünce ve Şiirin Beşiği.Basra (Çev. İsrail BALCI) 169

Mustafa ÖZTÜRK

Ulusal ve Uluslar arası Miras Olarak Eski Şam'ın Korunması Sempozyumu
ve Suriye İzlenimleri 179

Orhan KILIÇ

Birinci Orta-Doğu Semineri'nin Ardından 187

Cilt II, Sayı 1 (Ocak 2004)

Ömer Osman UMAR

Basra ile Müntefik'te Aşiretlerin Mücadelesi ve Sadun Paşa 5

Aygün ATTAR

İran Türkleri 39

Mehmet KÖÇER

Afganistan Üzerinde İngiliz-Rus Mücadelesi (1826-1919) 63

Feyzullah EZER

Milli Mücadele Sırasında Hint Müslümanlarının Siyasî Desteği ve
Ekonomik Yardımları Üzerine Bir Değerlendirme 71

Alaaddin AKÖZ-Doğan YÖRÜK

Aksaray Sancağı'ndan Kıbrıs Adasına Sürgün Edilen Aileler 83

İlhan Oğuz AKDEMİR-Ayşe ÇAĞLIYAN

Türkiye'nin Dış Ticaretinde Ortadoğu Ülkelerinin Payı 143

Nasır NİRAY

Küreselleşme Bağlamında Ortadoğu 187

Cilt II, Sayı 2 (Temmuz 2004)

Yüksel ARSLANTAŞ

M.Ö. 2. Binyılda Mezopotamya-Anadolu İlişkilerine Genel Bir Bakış 1

Abdullah EKİNCİ

Gazneli Devletinin İslam Dünyası'nın Siyasal ve Sosyal Bütünlüğünü Sağlama Teşebbüsleri 29

İbrahim YILMAZÇELİK

Türk Hakimiyetinin Şam'ın Fizikî Yapısına Katkıları 49

Mustafa ÖZTÜRK

1675-1676 (h.1086) Tarihli Şam Avârız-Hâne Defteri 75

İlhan EKİNCİ

Lut Gölünde Vapur İşletme Teşebbüsleri 95

Abdurrahman DAŞ

Filistin Hezimetini Konusunda General Allenby'nin Raporu 111

Aygün ATTAR

Yeni Belgeler Eşliğinde II. Dünya Savaşı Sırasında Türk-Sovyet İlişkilerinde "İran Gerginliği" 135

Sabit DUMAN

Afganistan-ABD ve Usame Bin Ladin 149

Cilt III, Sayı 1 (Ocak 2005)

Mustafa ÖZTÜRK

1979 İran Devriminin Bölge ve Dünya Dengeleri Üzerindeki Tesirleri 1

Enver ÇAKAR

Tahrir Defterlerine Göre 16. ve 17. Yüzyıllarda Hama 19

Mustafa ALBAYRAK

Osmanlı İmparatorluğu'nun Çağdaşlaşma Sürecinde Siyasal Muhalefetin
Yurt Dışında Gelişimi ve Özellikle İsviçre Örneği (1865- 1923) 67

Ali YILDIRIM

Bir Edebiyatçı Gözüyle 18. Yılın Başında Bağdat ve Civan 109

Tarık ÖZCAN

Cemal Süreya'nın Şiirinde Ortadoğu İmgesi 121

Enver ARAŞ

Dünden Bugüne Kerkük ve Hoyratları 129

Fatih ÖZEK

Kimlik/Etniklik-Dil İlişkisi ve Karakeçili Aşireti Örneği 161

Muhanimed Nureddin

Arap-Türk İlişkilerinin Bugünü ve Geleceği (Arapça'dan çev. Mehmet
Erdem) 171

Cilt III, Sayı 2 (Temmuz 2005)

Mustafa ALBAYRAK

Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları (1920-1960) 1

Mustafa BIYIKLI

19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Batının Türkiye ve Ortadoğu'yu İşgalÇabaları:
Bir Strateji ve Teknoloji Analizi 65

Fusun KARA

İran'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Politikası 87

Bahattin DARTMA

The Inventor of Writing in The Contexts of Religious, Historical and
Archaeological Data 101

Selahattin TOZLU-Ahmet Ali GAZEL

Cezîretü'l-Arap'ta Bayındırlık Faaliyetlerine Dair Kaynak Yazılar-I (İkinci
Meşrutiyet Devri) 113

Mehmet Korkut ÇEÇEN

Suriye'de Osmanlı Belgelerine Ait Önemli Bir Kuruluş: Merkezü'l-
Vesâiki't-Târîhiyye Ve Eski Harfli Türkçe Gazeteler 127

Hatice P. ERDEMİR-Halil ERDEMİR

Türkiye-Suriye İlişkilerinde Önemli Bir Sempozyum ve Suriye izlenimleri
139

Cilt IV, Sayı 1 (Ocak 2006)

Aygün ATTAR

Artuklular Döneminde Mardin 1

Orhan YAZICI

Gılcayların Menşei 31

Ali Fuat ÖRENÇ

XIX. Yüzyıl Başlarında Antakya'nın sosyal ve Ekonomik Tarihine Dair Bir
Kaynak: Civelek Hacı Ebubekir Ağa'nın Muhallefatı 51

Ahmet GÜNDÜZ

Tenkite Samimiyet ve Âdâb Üzerine: Bir Tenkidin Tenkidi 93

Mehmet ÇOĞ

Yemen Layihaları 127

Cilt IV, Sayı 2 (Temmuz 2006)

Nasır NİRAY

Petrol'ün Ortadoğu Siyasi Gelişmelerine Etkisi 1

Ömer Osman UMAR - Füsün KARA

Türk Basınında 1973 Arap - İsrail Savaşı 27

Kadir KASALAK

Suriye'de Manda Yönetiminin Kurulması ve Türkiye'ye Etkileri 69

Aydın ÇELİK

Ağlebîler 87

Ahmet BAĞLIOĞLU

Dinî ve Mezhebî Esaslarla Yönetilen Lübnan ve Lübnan'daki Son Gelişmeler 107

Yılmaz KARADENİZ

Muhammed Şah Döneminde İran-İngiltere Mücadelesi ve Herat Meselesi (1834-1848) 133

İlhan EKİNCİ

Basra'nın Tıbbî Coğrafyası Hakkında Bazı Bilgiler 157

Selahattin TOZLU – Ahmet Ali GAZEL

Cezîretü'l-Arap'ta Bayındırlık Faaliyetlerine Dair Kaynak Yazılar-II (İkinci Meşrutiyet Devri) 179

Cilt V, Sayı 1 (Ocak 2007)

Yüksel ARSLANTAŞ

Kalkolitik ve Tunç Çağı'nda Norşuntepe'nin Suriye ve Mezopotamya ile İlişkileri 1

İlyas GÖKHAN

Barsbay Döneminde Mısır'da Beşerî Olayların ve Doğal Felaketlerin Toplum ve İktisadî Hayat Üzerinde Etkileri (1422-1438) 15

Sevda ÖZER

19. Yüzyılda Mısır'da Kölelik ve Köle Ticareti 65

Yavuz HAYKIR

Bağdat'da Bir Türk Gazetesi: Yeni Irak 85

Recep YÜCEL - Osman DAĞDELEN

Uluslar Arası Pazarlama Faaliyetlerinde Ulusal Kültürün Rolü ve Kültürler Arası Etkileşim 133

Martino Mario MORENO

Sicilya’da Müslümanlar (Çev. Abdülhalik BAKIR – Aydın ÇELİK) 165

Cilt V, Sayı 2 (Temmuz 2007)

Enver ÇAKAR

Suriye’de Erken Dönem Osmanlı Timar Düzeni : Hama ve Humus Örneği 1

Zafer ÇAKMAK

Hoybun Cemiyeti (Kuruluşu ve Teşkilatlanması) 27

Ünal TAŞKIN

Osmanlı Devrinde Ortadoğu’da Kullanılan Ağırlık ve Hacim Ölçüsü Birimleri 63

Hilmi BAYRAKTAR

Mısır’ın Siyasî Durumuna Dair el-Fellah Gazetesi Sahibi Selim Hamevî Tarafından II. Abdülhamit’e Sunulan Tahrîr ve Düşündürdükleri 81

Pınar ÜLGEN

El-Cezeri ve Tasarladığı Su Saatleri 115

Mustafa ÖZTÜRK-Sevda ÖZER

Tanzimat’ın Mısır’da Uygulanması (1851 Tarihli Kanunname) 129

Sabahattin KÜÇÜK

Batı ve Doğu Düşünce Sistemlerinde İnsan Anlayışı ve Sömürgeci Zihniyet 181

FIRAT ÜNİVERSİTESİ ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

1. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere iki (2) sayı halinde yayımlanır. Dergide yayınlanması istenen yazıların, Merkezin yönetmeliğinde sınırları çizilen ve bugün genel hatlarıyla kabul edilen Orta Doğunun (İran'dan başlayarak Basra Körfezi, Irak, Suriye, Ürdün, İsrail, Filistin, Lübnan, Mısır, Suudi Arabistan. Körfez Ülkeleri, Yemen, Kuzey Afrika ve bu bölgelerin yakın kuşak ülkeleri);

a. Tarih (En eski çağlardan günümüze kadar siyasi, iktisadi, kültür ve sosyal tarihi),

b. Coğrafya (Fizikî, beşeri, ülkeler ve turizm coğrafyası),

c. Sosyoloji (Bölgenin sosyal yapısı, sosyal tabakalaşma ve sosyal tabakalar, etnik vaziyet, aile, eğitim, kırsal nüfusu, kırsal alandan kentlere göç, aşiretler-oymaklar, göçebelik, din ve dinî gruplar, cemaatler, ilişkiler),

d. Dil ve Edebiyat (Bölgede konuşulan diller, lehçeler ve ağızlar, dillerin birbirleriyle ilişkileri, edebî şahsiyetler ve eserleri-tesirleri),

e. Halk Kültürü (Halkın günlük yaşayışı, folklorik özellikleri, inançlar-ayinler, doğumdan ölüme kadar olan süreçte kültürel odaklar -doğum ve ilgili gelenekler, evlilik ve ölüm ile ilgili gelenekler- mutfak kültürü, tarım ve hayvancılık kültürü vd.) ile ilgili olması gerekmektedir.

2. Makalelerin bilime katkı sağlaması veya yeni bir sentez getirmesi lazımdır.

3. Makaleler, başka bir yerde yayınlanmamış olmalı, orijinal yeni belge ve bilgilere dayanmalıdır.

4. Sayfa sınırlaması olmamakla birlikte, makalelerin bir dergide yayınlanabilecek makul bir hacimde olmasına dikkat edilmelidir.

5. Derginin dili *Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Arapça*'dır. Eğer makale Türkçe yazılmış ise muhtevalı bir İngilizce Özet, eğer Türkçe'nin dışında bir yabancı dil ile yazılmış ise gene muhtevalı bir Türkçe Özet eklenmelidir.

6. Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar, yazının kapsamıyla uyumlu, yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır.

7. Yazılar, dil ve ifade yönünden, dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, açık ve yalın bir anlatım izlenmeli, yersiz mübalağalardan uzak olmalıdır.

8. Şekil, tablo, grafik, harita ve diğer yardımcı anlatım araçları, bilimsel ve teknik ölçülere uygun olmalı, her türlü çizimler usulüne uygun olarak bilgisayar veya şablonla çizilmelidir. Bütün tablo, harita, fotoğraf ve grafikler tanıtılmalı ve numaralandırılmalıdır.

9. Dipnotlar sayfa altına verilmeli, gerekirse makalenin sonunda bibliyografya verilebilir.

10. Yazılardaki her türlü sorumluluk yazarlarına aittir. Bu konuda Merkezimiz hiçbir sorumluluk kabul etmez.

11. Dergimiz Hakemli olup, hakemlerden olumlu rapor alan yazılar yayınlanır, hakemden olumlu rapor almayan yazılar yazarlarına iade edilir.

12. Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.

**PUBLICATION PRINCIPLES OF THE MIDDLE EAST RESEARCHES
JOURNAL OF FIRAT UNIVERSITY**

1. The Middle East Researches Journal is published two times a year; once in January and then in July. The writings that are going to be published in the Journal are required to be related to the Middle East, boundries of which was determined by a Central Committee. Today, these boundries are generally accepted by historians (from Iran, to Persian Gulf, Iraq, Syria, Jordan, Israel, Palestine, Egypt, Saudi Arabia, Gulf States, Yemen, North Africa, and the belt states near these regions). The articles and writings should be related to the following aspects of the Middle East region;

- a. History (Beginning with ancient times up today of the political, economic, cultural, and social history)
- b. Geography (Physical, Human and the Geography of the States)
- c. Sociology (The socail structure of the region, socail strata, formation of social strata, ethnic situation, family, education, urban and rural population, migration from rural areas through the cities, tribes-clans, nomadism, religions and religious groups, communities and their inter-relations)
- d. Language and Literature (The languages that are spoken in the region, accents and dialects, inter-relationships among languages, literary personalities, and their works-influences)
- e. Folk Culture (daily life of the public, the feautres of the folklore, beliefs, ceremonies, cultural focuses, in time, from birth till death, birth and related customs, merriage and death related customs- kithchen culture, agriculture, and farming culture etc...)

2. It is required that articles should contribute something new to the science or should present a new synthesis.

3. Articles should be so new that hadn't been published anywhere before. They should also be based on original sources and informations.

4. Although there is no restriction on the number of the pages to be writen, the writings can't have more pages than an ordinary article can have.

5. The Journal is published in Turkish, in English, in French and in Arabic. If an article was written in Turkish, English summary should be added. However, if it was written in any language other than Turkish, Turkish summary should be added.

6. The Turkish titles and titles in the foreign languages should not contradict with the content of the writing but it should reflect the content of the writing neatly, briefly and as much as needed.

7. In terms of the concepts that were used and in terms of the style it was written it is a requirement that articles should be grammatic, a plain and simple style of writing should be followed, unnecessary exeggerations should be avoided.

8. Diagrams, pictures, graphics, maps, and other methods of explanation should be scientific and technical, all kinds of drawings should be done on the computer and by the patterns. All pictures, maps, photographs, and graphics, should be defined and should be numbered.

9. Footnotes should be at the bottom of the page. If needed the bibliography may be given at the end of the article.

10. All the responsibility in the writing belongs to the writer. Our Center don't accept any responsibility in this matter.

11. Our Journal has a committee. The articles that have been approved by the committee will be published while the others that haven't been approved by the committee will be returned back to their owners.

12. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or copied in any form without naming it.